

Без сім'ї

Гектор Мало

Гектор Мало

Без сім'ї

Роман

Переклад з французької: СТЕПАН ПІНЧУК

Частина перша

РОЗДІЛ I. У СЕЛІ

Я — знайда.

Але до восьми років я цього не знав: я думав, що в мене, як в інших дітей, є мати, бо коли я плакав, якась жінка ніжно пригортала й заспокоювала мене, і сльози мої одразу висихали.

Увечері, коли я лягав у своє ліжечко, ця жінка підходила й цілувала мене, а коли грудневий вітер жбурляв у розмальовані морозом шибки пригорщі снігу, вона брала своїми руками мої холодні ноги й зігрівала їх, співаючи пісеньку, мотив і слова якої я пам'ятаю і досі.

Коли мене заставляла гроза, як я пас нашу корову десь на пустирі, вона вибігала мені назустріч і, силкуючись захистити від дощу, турботливо накривала мені голову й плечі пеленою своєї вовняної спідниці.

Я розповідав їй про свої прикромі, про сварки з товаришами, і кількома ласкавими словами вона завжди могла втішити чи напутити мене.

Я мав її за матір, бо вона була така лагідна й добра, так турбувалася за мене; навіть бурчала — і то з великою ніжністю.

Але ось як я дізнався, що був у неї тільки названим сином.

Село Шаванон, де я виріс, де минуло моє раннє дитинство,— це одне з найбідніших сіл Центральної Франції. Земля тут неродюча, її треба добре угноювати, отож у цій місцевості оброблених полів дуже мало, скрізь тягнуться пустища, порослі вересом та подекуди дроком. За пустищами починаються ланди, де дмуть холодні вітри, гнуть додолу дерева й не дають їм рости; коли яке й виросте, то таке вже миршаве та покручене. Справжні великі дерева — кучеряві каштани та могутні дуби — ростуть тільки в долинах, по берегах річок.

В одній із таких долин, біля бистрого повноводого струмка стояв будиночок, де минули перші роки мого дитинства. Ми в ньому жили удвох з матір'ю. Її чоловік був муляром і, як і багато інших місцевих селян, працював у Парижі. Відколи я виріс і почав розуміти, що діється навколо мене, він ні разу не приїздив додому. Тільки час від часу посилав про себе звістку через когось із товаришів, що верталися в село.

— Тітонько Барберен, ваш чоловік живий і здоровий! Він просив вам сказати, що робота йде добре, і передав для вас ось ці гроші. Полічіть, будь ласка!

Матінка Барберен цілком задовольнялася цими новинами: чоловік її при доброму

здоров'ї, працює нівроку, заробляє на прожиття.

Барберен жив у Парижі, бо там у нього була робота. Він хотів заробити трохи грошей, а тоді повернутися в село. На ощаджені гроші він сподівався прожити ті роки, коли вони з матінкою Барберен постаріють і не зможуть уже працювати.

Одного листопадового вечора до нашої хвіртки підійшов якийсь чоловік. Я саме стояв на порозі дому й ламав хмиз для печі. Чоловік, не відчиняючи хвіртки, зазирнув у двір, глянув на мене і спитав:

— Тут живе тітонька Барберен? Я попросив його зайти.

Незнайомиць штовхнув хвіртку й поволі пішов до мене. Він був увесь заляпаний грязюкою — певно, довго йшов по бездоріжжю.

Почувши, що я з кимось розмовляю, прибігла матінка Барберен — вона трохи не зіткнулась із тим чоловіком на порозі.

— У мене для вас звістка з Парижа,— сказав той.

Ці прості слова ми вже чули не раз, але вони були мовлені зовсім іншим тоном, ніж звичайно.

— Господи! — скрикнула матінка Барберен, заламуючи руки.— З Жеромом, певно, скоїлось лихо!

— Атож. Та ви не лякайтеся. Правда, вашого чоловіка поранено, але він живий. Хоч, може, залишиться калікою. Він у лікарні. Я теж там лежав, наші ліжка були поруч. Дізнавшись, що я повертаюся додому, він попросив мене зайти до вас і розповісти про те, що сталося. Я поспішаю, будьте здорові. Мені ще треба пройти кілька кілометрів, а незабаром смеркатиме.

Матінка Барберен хотіла, звісно, почути більше про чоловіка й почала умовляти прибульця повечеряти й заночувати.

— Дороги нікудишні. Кажуть, що ходять вовки. Краще вже вирушити в дорогу вранці.

Подорожній сів у кутку біля печі й за вечерею розповів, як сталося лихо. На будівництві, де працював Барберен, завалилось погано збите риштування і придавило його своєю вагою. Хазяїн заявив, що в Барберена не було ніякого діла під тим риштуванням, і відмовився платити за каліцтво.

— Не поталанило, бідоласі, не поталанило... Навряд чи ваш чоловік дістане хоч що-небудь.

Сушачи перед вогнем штани, зашкарублі від грязюки, він приказував: "Не поталанило!" — з таким щирим жалем, ніби сам охоче став би калікою, аби тільки йому за це заплатили.

— Одначе,— сказав він насамкінець,— я порадив Барберенові подати в суд на хазяїна.

— В суд? Для цього треба чимало грошей...

— Зате коли виграєш...

Матінка Барберен дуже хотіла поїхати до Парижа, але така далека мандрівка коштувала б надто дорого. Вона попросила священника написати листа в лікарню, де

лежав Барберен. Через кілька днів надійшла відповідь: матінці Барберен не треба їхати, краще хай вона вишле чоловікові грошей, бо він подав у суд на хазяїна.

Минали дні, тижні, і час від часу надходили листи, в яких Барберен вимагав ще й ще грошей. В останньому листі був наказ: коли нема грошей, слід негайно продати корову.

Тільки той, хто виріс у селі, серед бідняків, знає, яке то велике горе — продати корову.

Корова — годувальниця селянської родини. Хоч яка бідна родина і хоч як багато в ній дітей, та вона не голодуватиме, якщо в хліві є корова.

Ми з матінкою Барберен теж харчувалися непогано, хоч м'яса майже ніколи не їли. Але корова була не тільки нашою годувальницею — вона була також нашим другом.

Корова — розумна й добра худобина, вона чудово розуміє людське слово й ласку. Ми пестили свою Руду, лагідно говорили з нею. Одне слово, ми любили її і вона нас любила.

А тепер нам треба було розлучитися з нею.

До нас прийшов купець і почав з усіх боків оглядати Руду. Він довго обмацував її, незадоволено похитуючи головою, сто разів повторював, що вона йому аж ніяк не підходить, бо дає мало молока, та й то такого, що масла з нього не склотиш. Потім сказав, що все ж візьме її, але тільки з доброти душевної, щоб прислужитися такій славній жінці, як тітонька Барберен.

Бідна Руда, ніби зрозумівши, що робиться, не схотіла вийти з хліва й жалібно мукала.

— Стань ззаду й підганяй її,— сказав мені купець, знімаючи батіг, що висів у нього на ший.

— Не треба,— озвалася матінка Барберен.

І, взявши корову за налігач, лагідно мовила:

— Йди, моя хороша, йди!

Руда слухняно вийшла на дорогу. Новий господар прив'язав її до воза, і їй тепер довелося йти слідом за конем.

Ми повернулися додому, але ще довго чули її мукання. Тепер у нас не було ні молока, ні масла. Вранці — сухий шматок хліба, ввечері — картопля із сіллю.

Настала масниця. Торік на масницю матінка Барберен напекла смачнющих млинців та оладків, і я так їх наминав, аж вона раділа. Але тоді в нас була Руда.

"Тепер,— сумно думав я,— нема ні молока, ні масла, і млинців не буде".

Але матінка Барберен приготувала мені сюрприз. Дарма що не любила позичати, вона попросила в однієї сусідки миску молока, в іншої — грудку масла. Коли я опівдні прийшов додому, то побачив, що вона сипле борошно у велику макітру.

— Борошно? — здивовано вигукнув я.

— Так,— усміхнулася матінка.— Це борошно, мій маленький Ремі, чудове пшеничне борошно. Понюхай, як гарно воно пахне.

Мені дуже хотілося знати, що вона робитиме з цим борошном, та я не зважився її

спитати, аби не нагадувати про те, що сьогодні — масниця. Але вона заговорила сама.

— Що роблять з борошна?

— Хліб.

— А ще що?

— Варять кашу.

— Ну, а ще?

— Не знаю...

— Знаєш, ще й як знаєш! Але ти — добрий хлопчик і не хочеш мені сказати, що сьогодні масниця, коли печуть млинці та оладки. А що в нас немає ні масла, ні молока, то ти боїшся мене засмутити.

— Матінко Барберен...

— І все ж я постараюся, щоб і в нас була масниця, як у людей. Заглянь у скриню.

Швидко піднявши віко, я побачив у скрині молоко, масло, яйця та три яблука.

— Подай мені молоко та почисть яблука,— сказала матінка.

Поки я чистив і різав тоненькими скибочками яблука, вона розбила яйця й вилила їх у борошно, а тоді почала колотити, доливаючи потроху молока.

Потім матінка Барберен поставила тісто на теплий попіл, щоб підійшло. Тепер нам лишалося тільки ждати вечора, бо їсти млинці й оладки годилося на вечерю.

День видався мені надзвичайно довгим, і я не раз заглядав під ганчірку, якою була накрита макітра.

— Ти остудиш тісто,— застерігала матінка.— Воно погано підійде.

Але тісто підходило чудово і смачно пахло яйцями та молоком.

— Наготуй сухого хмизу,— сказала матінка.— Нам потрібен гарний вогонь — ясний, без диму.

Нарешті смеркло, і ми засвітили свічку.

— Ремі, затопи в печі!

Мені не треба було повторювати двічі ці слова, яких я так чекав.

Незабаром у печі запалало полум'я, і його мерехтливе світло залило всю кухню.

Матінка зняла з гачка не стіні сковороду і поставила на вогонь.

— Подай масло.

Кінчиком ножа вона взяла невеличкий шматочок масла і поклала на сковороду, де воно вмить розтопилося.

О, який це був чудовий запах, як весело шкварчало масло! Те шкварчання здавалося мені дивною, нечуваною музикою. Та хоч як уважно слухав я цю музику, а таки почув чийсь ходу надворі.

Хто б то міг нас потурбувати під цю пору? Певно, сусідка хоче позичити вогню. Але ця думка відразу вилетіла мені з голови, бо матінка Барберен занурила в макітру ополоник, зачерпнула тіста й вилила на сковороду. Хіба в таку хвилину можна було думати про якихось там сусідів?

Раптом двері з грюкотом розчинилися.

— Хто там? — спитала матінка, не обертаючись. Увійшов чоловік, одягнений у

полотняну сорочку, з

товстим костуром у руках.

— Ого, тут святкують! Продовжуйте! Не соромтеся! — грубо сказав він.

— Лишенько! — скрикнула матінка Барберен, поставивши сковороду на долівку.—

Це ти, Жероме?

Вона схопила мене за руку й підштовхнула до чоловіка, що стояв на порозі.

— Це твій батько.

РОЗДІЛ II. НАЗВАНИЙ БАТЬКО

Я підійшов, щоб обняти його, але він зупинив мене костуром.

— Хто це?

— Ремі.

— А ти ж писала...

— Авжеж... але... це була неправда, бо...

— Неправда! Он воно що!

І, піднявши костура, він ступив до мене кілька кроків. Я мимоволі позадкував.

Що я такого зробив? Чим завинив? Чому він відштовхнув мене, коли я хотів його обняти? Та ніколи було шукати відповіді на ці запитання.

— Я бачу, ви справляєте масницю,— говорив далі Барберен.— Чудово! Адже я добряче зголоднів. Що в тебе на вечерю?

— Млинці.

— Невже ти хочеш годувати млинцями чоловіка, який пішки пройшов такий світ?

— Більше нічого нема. Ми тебе не чекали.

— Як? Нічого нема на вечерю? Він озирнувся навколо.

— Ось масло.

Тоді звів очі на сволок, де ми звичайно підвішували сало. Але тепер там висіло тільки кілька пучків часнику та в'язок цибулі.

— Ось цибуля,— сказав Барберен, збиваючи одну в'язку костуром.— Чотири-п'ять цибулин, грудка масла — і ми матимемо гарну юшку. Зніми-но свій млинець і підсмаж цибулі.

Зняти із сковороди млинець! Та матінка не заперечувала. Навпаки, вона поквапилась виконати чоловіків наказ. А він тим часом розсівся на ослоні, що стояв у кутку біля печі.

Я боявся зійти з того місця, куди він загнав мене своїм костуром, і, спершись на стіл, тільки дивився на нього.

То був чолов'яга років п'ятдесяти, з грубим обличчям і важким поглядом. Скалічена голова була в нього схилена набік, що надавало йому якогось погрозливого вигляду.

Матінка Барберен знову поставила сковороду на вогонь.

— Невже на оцій крихті масла ти думаєш зготувати нам вечерю?

Взявши тарілку з маслом, Барберен кинув на сковороду всю грудку.

В інший час я, певно, був би приголомшений такою катастрофою, але тепер мені

було вже не до млинців. Зовсім інша думка заповонила мій розум: невже цей грубий, суворий чоловік — мій батько?..

"Батько, мій батько..." — повторював я подумки, і мені ставало сумно.

— Чого стовбичиш? Краще тарілки на стіл постав! — заговорив він до мене за якусь хвилину.

Я зразу ж послухався його. Юшка була готова. Матінка Барберен насипала в тарілки. Барберен сів за стіл і почав жадібно їсти, зупиняючись час від часу, щоб подивитися на мене.

Я був такий стурбований, що не міг їсти, і також дивився на нього, але крадькома, опускаючи очі, коли зустрічався з ним поглядом.

— Що, він завжди їсть так мало? — раптом спитав Барберен, показуючи на мене ложкою.

— Та ні, він їсть добре.

— Шкода! Було б ліпше, якби він нічого не їв.

Звичайно, ні я, ні матінка Барберен не мали щонайменшого бажання розмовляти. Вона тільки ходила навколо столу, намагаючись догодити чоловікові.

— То ти не голодний? — спитав він мене.

— Ні.

— Тоді марш спати, і постарайся заснути зразу, а то я розгніваюсь.

Матінка Барберен зробила мені знак скоритися, але я і не думав опиратися.

Наша кухня правила нам водночас і за спальню. Біля печі були кухонні меблі — стіл, скриня для харчів, шафка з посудом, а по кутках стояли наші ліжка: в одному — ліжка матінки Барберен, а в протилежному — моє, завішене червоною ганчіркою.

Я поквапом роздягся й ліг, але заснути, звісно, не міг. З наказу не засинають. До того ж, я був дуже схвилюваний і нещасливий.

Невже цей чоловік — мій батько? То чого ж він такий суворий зі мною?

Відвернувшись до стіни, я даремно силкувався прогнати ці думки. Сон не приходив.

Через якусь часину я почув, що хтось скрадається до мого ліжка.

Хода була повільна й важка, і я зразу впізнав Барберена. Потім відчув тепле дихання на моєму волоссі.

— Спиш? — спитав приглушений голос.

Я не наважився відповісти, бо жахливі слова: "Я розгніваюсь", — ще лунали у мене в вухах.

— Спить, — заспокоїла чоловіка матінка Барберен. — Не встигне прикласти вухо до подушки, як уже засинає. Така, бач, у нього натура. Можеш говорити — не бійся, що він почує. Як твій позов?

— Я програв. Судді вирішили, що я не повинен був у той час перебувати під риштуванням і що хазяїн не повинен нічого мені платити.

Барберен грюкнув кулаком по столу й почав лаятись якимись незрозумілими мені словами.

— Гроші пішли за вітром, я скалічений, попереду самі злидні, ось воно як! —

вигукнув він трохи згодом.— Повертаюсь додому — а тут іще оце хлоп'я... Чому ти не зробила так, як я наказав?

— Тому що я не могла...

— Не могла віддати його в притулок?

— Хіба ж можна віддати дитину, яку вигодувала своїм молоком і яку любиш мов свою рідну?

— Це не твоя дитина!

— Я вже хотіла була зробити так, як ти звелів, але несподівано він захворів.

— Захворів?

— Авжеж, захворів. І якби я віддала тоді його в притулок, він би там помер.

— Ну, а коли видужав?

— Він видужав не зразу. Після цієї хвороби його схопила інша, і він знову довго хворів. І я надумала: могла ж я годувати його досі, то й далі зможу годувати.

— Скільки йому вже років?

— Вісім.

— Ну що ж, у вісім років він піде туди, куди мав податися раніше.

— Жероме, ти цього не зробиш!

— Не зроблю? А хто стане мені за заваді? Невже ти думаєш, що ми вік повинні тримати його в себе?

Вони замовкли, і я зміг перевести дух. Від хвилювання мені перехопило горло, аж я ледве не задихнувся.

Нарешті матінка Барберен заговорила знов:

— Тебе в Парижі як підмінили! Ти не був такий раніше...

— Париж не тільки змінив мене, а й скалічив. Як тепер заробляти на життя? В нас більше немає грошей. Корову продано. Чи можемо ми годувати чужу дитину, коли самі не маємо чого їсти?

— Це моя дитина.

— Така твоя, як і моя. Це не селянський хлопець. Я придивився до нього за вечерею: тендітний, худий, слабкі руки й ноги.

— Але він славний хлопчик, розумний і добрий* Він працюватиме на нас.

— Тим часом ми повинні працювати на нього, а я не можу більше працювати.

— А як з'являться його батьки, що ти скажеш?

— Відішлю їх у притулок. Але годі базікати, набридло! Завтра я відведу його до мера. А зараз піду до Франсуа. За годину вернуся.

Рипнули двері. Він пішов.

Я миттю скочив з ліжка й покликав:

— Мамо, мамо!

Матінка Барберен підбігла до мене.

— Невже ти віддаси мене в притулок?

— Ні, мій маленький Ремі, ні!

Вона ніжно пригорнула мене й поцілувала. Її пестощі підбадьорили мене, і я

перестав плакати.

— То ти не спав? — стиха спитала вона.

— Я не винен.

— Я не сварю тебе. Отже, ти чув усе, що говорив Жером? Мабуть, мені слід було давно розповісти тобі правду. Але ж я любила тебе як рідного, і тяжко було мені признатися, що я тобі не мати. Бідний хлопчику, ти сам чув, що ми не знаємо, хто твоя мати і чи жива вона. Тебе знайшли в Парижі, і ось як це трапилося. Одного ранку Жером ішов на роботу і почув на вулиці плач дитини. Було це в лютому, надворі тільки-но почало світати. Він пройшов ще трохи і побачив, що на землі, біля хвіртки саду, лежить дитина. Озирнувшись довкола, він побачив якогось чоловіка, що ховався за деревами, і зрозумів: той хотів упевнитись, чи хто підбере дитину, яку він кинув на вулиці. Жером розгубився: дитинча кричало щосили, так наче розуміло, що йому можуть допомогти. Тим часом надійшли інші робітники і вирішили віднести дитинча в поліцейську дільницю. Там його розвинули. То був гарний хлопчик місяців п'яти-шести, великий, товстенький. Пелюшки, в які він був сповитий, свідчили, що батьки його — люди багаті. Тільки невідомо було, хто вони, бо всі позначки на пелюшках було повірізувано. Комісар поліції пояснив, що дитя спочатку, певне, викрали, а потім покинули на вулиці. Він записав усе, що розповів Жером, а також прикмети дитини і сказав, що відішле її в будинок для безпритульних дітей, коли ніхто не побажає взяти її на виховання. Батьки, мабуть, розшукують дитину; вони щедро винагородять того, хто про неї потурбується. Жером сказав, що хоче взяти хлопчика собі. У мене на той час знайшлась якраз дитина, і я могла годувати обох. Отак я стала твоєю матір'ю.

— О, мамо!

— Через три місяці моя дитина померла, і тоді я ще більше полюбила тебе. Я й забула, що ти мені не рідний. Та Жером того не забув. Батьки твої не знаходились, і згодом він звелів оддати тебе в притулок. Ти чув, чому я не послухала його.

— Ой, тільки не в притулок! — закричав я, чіпляючись за неї.— Прошу тебе, тільки не в притулок!

— Ні, дитино моя, ти не підеш туди. Я це владнаю. Жером не злий. Це горе і страх перед злиднями спонукають його так чинити. Ми працюватимемо, і ти працюватимеш.

— Так, я робитиму все, що ти захочеш. Тільки не віддавай мене в притулок.

— Гаразд, не віддам, але з умовою, що ти негайно заснеш. Скоро повернеться Жером, і не треба, аби він бачив, що ти не спиш.

Міцно поцілувавши, вона обернула мене обличчям до стіни. Я намагався заснути, але був такий приголомшений і схвилюваний, що довго не міг заспокоїтись.

Отже, матінка Барберен, така добра й лагідна,— не рідна моя мати? Але яка ж тоді моя справжня мати? Ще краща, ще лагідніша? Ні, це неможливо!

Але я добре зрозумів і відчув, що рідний батько не міг бути такий жорстокий, як Барберен; він не дивився б на мене таким лихим поглядом, не відпихав би костуром.

Барберен хоче віддати мене в притулок! Я бачив дітей з притулку: на шиї в кожного з них висіла свинцева бляха з номером, були вони погано вдягнені, брудні, з

них насміхалися, били їх.

Я не хотів бути таким, як ті діти, не хотів носити на шиї бляху з номером, не хотів, щоб за мною бігли й кричали:

— Притулок! Притулок!

Від однієї цієї думки мене проймав дроз і починали цокотіти зуби.

На щастя, Барберен повернувся не так швидко, як обіцяв, і я заснув раніше, ніж він прийшов.

РОЗДІЛ III. ТРУПА СИНЬЙОРА ВІТАЛІСА

Пережите горе й страх гнітили мене всю ніч. Прокинувшись, я найперше обмацав ліжко й роздивився довкола себе, щоб упевнитись, чи мене не занесли кудись.

Барберен мовчав, і я почав думати, що матінка умовила його залишити мене вдома.

Та опівдні Барберен звелів надягти кашкет і йти за ним. Я злякався і поглядом благав матінку заступитися. Потай вона дала мені знак, що боятися нема чого. Тоді, не мовивши й слова, я пішов за Барбереном.

Від нашого будиночка до села добра година ходи. Протягом цієї години Барберен не озвався до мене й словом. Він шкутильгав собі попереду і тільки вряди-годи обертався подивитись, чи я йду за ним.

Куди він мене вів?

Хоч матінка й запевнила мене, що все буде гаразд, я відчував: мені загрожує небезпека, і треба якось її уникнути. І я почав відставати, щоб сховатися від Барберена у рові.

Але він, очевидно, розгадав мій намір і взяв мене за руку. Довелось мені йти з ним поряд.

Так ми дійшли до села. Люди оглядалися на нас, бо в мене був вигляд злого собаки, якого ведуть на повідці. Коли ми проходили повз шинок, шинкар, що стояв на порозі, гукнув Барберена й попросив його зайти. Барберен узяв мене за вухо і, пропустивши вперед, зачинив за собою двері.

Мені відлягло від душі: сільського шинку я не боявся. Навпаки, я вже давно хотів у ньому побувати. Не раз, минаючи двері шинку, я чув, як там горлали й співали, аж деренчали шибки. Що там робилося?

Що відбувалося за цими червоними завісками? Зараз я про це дізнаюся! Барберен сів за стіл разом із шинкарем, а я присів біля печі й почав роздивлятися довкола себе.

В протилежному від мене кутку сидів високий дідуган з великою білою бородою, одягнений у такий чудернацький костюм, якого я ніколи не бачив.

На голові в нього був високий фетровий капелюх, прикрашений зеленими й червоними перами, з-під якого пасмами спадало на плечі волосся. Хутряна безрукавка з овчини щільно облягала його стан. Вовняні гетри сягали майже до колін і були навхрест перев'язані червоними стрічками.

Він нерухомо сидів на стільці, спершись підборіддям на праву руку, дуже схожий на дерев'яну статую. Під його стільцем лежали й грілися два пуделі — білий та чорний — і сірий собака з хитруватим, підлесливим писком. На голові в білого пуделя був старий

поліцейський кашкет, підв'язаний шкіряним ремінцем.

Поки я розглядав старого, Барберен і шинкар розмовляли впівголоса. Але я чув: мова була про мене.

Барберен, мовляв, прийшов у село до мера — просити, щоб той виклопотав у притулку платню за моє утримання. Отже, матінка Барберен таки дечого добилася, і я зрозумів: коли Барберен одержуватиме допомогу, мені можна не боятися притулку.

Старий ніби й не прислухався до розмови, та раптом показав на мене правою рукою і спитав, звертаючись до Барберена:

— То оцей хлопчик вам заважає?

— Атож.

— І ви гадаєте, що адміністрація притулку згодиться платити вам за його утримання?

— Але ж у нього немає батьків, і я його одягаю, годую, тож треба, щоб хтось платив мені за нього. Хіба це несправедливо?

— Я не заперечую. А ви певні, що завжди все робиться по правді?

— Що ні, то ні.

— Отож ви ніколи не одержите грошової допомоги, якої жадаєте.

— Тоді він піде до притулку. Нема такого закону, що примусив би мене годувати його, я цього не хочу.

— Колись ви зголосилися взяти дитину — значить, взяли на себе зобов'язання її утримувати.

— Дідька лисого я буду утримувати цього хлопчиська! Так чи так, а я його здихаюсь.

Старий трохи подумав, а тоді сказав:

— Здається, я можу порадити вам, як його позбутися та ще й заробити дещо.

— То й порадьте, а я залюбки поставлю вам пляшку вина.

— Замовляйте пляшку вина і вважайте, що ваше діло залагоджене.

— Справді?

— Справді.

Старий підвівся зі свого стільця й сів навпроти Барберена. Коли він устав, його безрукавка якось дивно відстовбурчилась, так ніби він ховав щось живе під лівою рукою.

— Якщо я вас правильно зрозумів, ви хочете, щоб цей хлопець не їв більше вашого хліба або щоб вам платили за його утримання? — спитав він.

— Правильно, тому що...

— Чому ви того бажаєте, мене зовсім не цікавить. Мені досить знати, що ви не хочете хлопця. А коли так, то віддайте його мені. Я утримуватиму його.

— Віддати його вам?

— Звичайно! Хіба ви не хочете його позбутися?

— Віддати вам дитину, такого гарного хлопця? Подивіться тільки на нього!

— Я вже подивився.

— Ремі! А йди-но сюди.

Тремтячи зі страху, підійшов я до столу.

— Подивіться, прошу вас,— вів далі Барберен.

— Хіба я кажу, що хлопець негарний? Потвори мені не потрібні.

— От якби він був потворою з двома головами або хоч карликом...

— Тоді ви не відсиляли б його в притулок. Ви добре знаєте, що потвора цінується високо і що з неї можна мати неабияку користь. Але ваш хлопчина — не каліка й не карлик, він цілком нормальний і тому ні на що вам не придасться.

— Як це ні на що? Він може працювати!

— Ні, такий хлопець заслабкий для сільської роботи. Приставте його до плуга — і ви побачите, скільки він витримає...

— Десять років.

— Й місяця не витримає.

Я стояв між Барбереном і старим, а вони штовхали мене один до одного.

— Я беру його такого, як він є,— мовив старий.— Тільки, звичайно, я його у вас не купую, а наймаю. І даю за нього двадцять франків на рік.

— Двадцять франків!

— Це добра ціна, і я плачу наперед. Ви одержуєте всі гроші зразу і звільняєтеся від хлопця.

— А притулок платитиме мені франків десять на місяць.

— Добре, як дадуть сім чи вісім, але вам іще доведеться годувати його.

— Він працюватиме.

— А коли притулок забере хлопця у вас і віддасть комусь іншому, дістанете облизня. Тим часом ви тільки простягніть руку...

Старий понишпорив у кишені, дістав шкіряний гаманець, вийняв з нього чотири срібні монети і з дзенькотом кинув на стіл.

— Давайте сорок.

— Ні, та робота, яку він у мене виконуватиме, цього не варта.

— А що він у вас робитиме? Ноги в нього міцні, руки теж. Але все-таки: на що ви вважаєте його придатним?

Старий зміряв Барберена глузливим поглядом:

— Він мені потрібен для компанії. Я старіюсь, і вечорами, після важкого дня праці, та ще і в негоду, мені буває сумно. Він мене розважатиме.

— Ну, вже для такого діла його руки досить міцні!

— Хтозна. Він повинен танцювати, стрибати, багато ходити, а тоді, находившись, знову стрибати й танцювати. Одне слово, він буде артистом у трупі синьйора Віталіса.

— А де ж вона, ваша трупа?

— Синьйор Віталіс — це я, як ви вже, певно, здогадалися. А трупу я вам зараз покажу, якщо бажаєте познайомитися з нею.

Віталіс розстебнув безрукавку й дістав звідти якусь чудну тваринку.

Що ж воно таке? Я не знав, як назвати звіра, що його бачив уперше.

Одягнене воно було в червону куртку, оторочену золотим галуном, але руки й ноги його були голі. Так, саме руки й ноги, а не лапи. Тільки шкіра на них була не тілесного кольору, а чорна. Чорна була й голова завбільшки з мій кулак; личко широке й коротке, ніс кирпатий, з великими ніздрями, губи коричневі. Але найбільше вразили мене очі: близько поставлені одне до одного, надзвичайно жваві, блискучі, мов дзеркала.

— Яка бридка мавпа! — скрикнув Барберен. Тепер я все зрозумів. Я ніколи не бачив мавп, але

чути про них чув. Отже, не чорна дитина, а мавпа була переді мною.

— Ось перший актор моєї трупи — синьйор Серденько. Серденько, друже мій, привітай чесне товариство.

Серденько приклав руку до губів і послав нам повітряний поцілунок.

— А ось і другий,— вів далі Віталіс, показуючи на білого пуделя.— Синьйор Капі зараз познайомить шановне товариство зі своїми друзями.

Білий пудель, який доти навіть не поворухнувся, жваво скочив на задні лапи, схрестив передні на грудях і вклонився так низько, що майже торкнувся головою до землі.

Потім він обернувся до решти собак і лапою зробив їм знак підійти.

Ті зразу підвелись і, подавши один одному лапу, так, як люди подають руку, поважно ступили шість кроків уперед, три назад і вклонилися.

— Оцей, якого я називаю Капі — від італійського слова "капітан",— старший поміж собаками. Він найрозумніший і передає їм мої накази. Чепуруна з чорною шерстю звати Зербіно, що означає "чемний". А чарівна біла особа з лагідним писочком — це синьйора Дольче: вона цілком заслуговує на своє прізвисько "мила". З цими чудовими артистами я мандрую по світу й заробляю собі на прожиття, де більше, де менше — коли як пощастить. Сюди, Капі!

— Я дуже прошу тебе, Капі, скажи цьому хлопчині, який дивиться на тебе, мов на чудо, котра тепер година.

Капі статечно підійшов до Віталіса, розгорнув поли безрукавки, попорпався в кишені жилета й витяг звідти великий срібний годинник. Подивившись на циферблат, він двічі голосно гавкнув, а тоді ще тричі, тільки тихіше.

Була й справді друга година й три чверті.

— Дуже добре! — сказав Віталіс.— Дякую тобі, Капі. А тепер попроси синьйору Дольче — хай пострибає через мотузку.

Капі понишпорив у Віталісовому піджаку й дістав мотузку. Потім дав знак Зербіно, і той швиденько став навпроти нього. Капі кинув йому кінець мотузки, і Зербіно схопив її зубами.

Тоді Дольче почала легко стрибати через мотузку, не зводячи гарних та лагідних очей з Віталіса.

— Ви бачите, які розумні мої учні,— сказав той,— Але розум по-справжньому оцінюється тільки в порівнянні. Ось чому я хочу взяти цього хлопця в свою трупу. Він гратиме роль дурня, і незвичайний розум моїх вихованців стане ще помітніший від того.

— Ну, щоб грати дурня...— перебив Барберен.

— ... для цього треба бути дуже розумним,— підхопив Віта ліс.— Я гадаю, що в цього хлопця розуму досить. А втім, ми зараз це побачимо. Зробимо маленьке випробування. Якщо він розумний, то зметує, що з синьйором Віталісом він зможе обійти всю Францію, побачить багато інших країн. А якщо він дурний, то почне плакати, кричатиме, і синьйор Віталіс, який не любить вередливих дітей, не візьме його з собою. І піде той хлопець до притулку, де йому доведеться важко працювати, а їсти мало.

Я був досить розумний, щоб збагнути його слова. Певна річ, вихованці синьйора Віталіса дуже втішні, і було б, мабуть, дуже приємно весь час мандрувати. Але щоб вирушити з ними в мандри, треба покинути матінку Барберен. А коли я відмовлюся піти з ними, то, очевидно, не залишусь і з матінкою: мене віддадуть до притулку.

Я стояв розтривожений, із слізьми на очах, і Віталіс легенько поплескав мене по щоці:

— Бачите, хлопець уже все розуміє і не плаче, тож завтра...

— Залишіть мене з матінкою, благаю вас! — закричав я. Але я не встиг іще щонебудь додати, бо мене раптом

перепинив схвильований гавкіт Капі. Собака кинувся до столу, на якому сидів Серденько. В ту мить, коли всі обернулися до мене, мавпа взяла тихенько склянку в вином і вже піднесла її до рота. Але пильний Капі, побачивши, що хоче вкоїти мавпа, вирішив їй перешкодити.

— Синьйоре Серденько,— суворо сказав Віталіс.— Ти ненажера й шахрай. Стань у куток носом до стінки, а ти, Зербіно, постережи його. Не стоятиме спокійно — дай йому ляпаса. Капі, ти добрий пес! Дай мені твою лапу, я потисну її.

В той час, як мавпа, тихенько хлипаючи, виконувала наказ, гордий Капі простяг Віталісові лапу.

— А тепер,— провадив Віта ліс,— повернімося до нашої справи. Даю вам тридцять франків.

— Ні, сорок.

Знову почався торг, але раптом Віталіс урвав його:

— Хлопець нудиться. Хай він погуляє на подвір'ї. Водночас він підморгнув Барберенові.

— Нехай,— погодився той.— Іди погуляй, і щоб мені аніруш, поки я не покличу, а то розгніваюсь.

Мені лишалося тільки слухатись. Отож я вийшов на подвір'я. Та хіба я міг бавитись? Я сів на камені й задумався. В цю хвилину вирішувалась моя доля. Що воно буде? У мене цокотіли зуби від холоду й страху.

Суперечка між Віталісом і Барбереном тривала довго, бо минула добра година, поки Барберен вийшов на подвір'я. Він був сам.

— Ходімо додому! — гукнув він. "Додому! Отже я зостанусь в матінки..."

Але спитати його про це я не наважився, бо мені здалося, що він у дуже поганому

настрої. Ми йшли мовчки.

Та коли до нашої садиби лишилося хвилин десять ходи, Барберен, що йшов попереду, зупинився.

— Затям,— сердито зашепотів він, схопивши мене за вухо,— коли скажеш хоч слово про те, що чув сьогодні, ти дорого за це заплатиш. Отож шануйся!

РОЗДІЛ IV. РІДНИЙ ДІМ

— Що сказав мер? — спитала матінка Барберен, коли ми вернулися.

— Ми його не бачили.

— Чому?

— Я зустрівся з друзями й зайшов з ними до шинку, а коли ми вийшли, було вже пізно йти до мера. Та дарма, підемо до нього завтра.

Останні слова Барберена заспокоїли мене. Якщо ми завтра повинні знов іти до мера, значить, Барберен не пристав на пропозицію Віталіса.

І все ж, попри погрози Барберена, я б розказав матінці про мої сумніви, якби хоч на хвилинку залишився з нею наодинці. Але Барберен весь вечір не виходив з кухні, і я так і заснув, не порозмовлявши з матінкою.

Засинаючи, я вирішив, що розповім їй усе завтра. Та коли я прокинувся, матінки Барберен уже не було вдома.

— Де мама?

— Вона пішла в село. Вернеться пополудні.

Не знаю чому, але відсутність матінки дуже стурбувала мене. Напередодні ввечері вона нікуди не збиралася. Я невиразно передчував небезпеку, хоч і не знав, щб мені загрожує. Та ще й Барберен поглядав на мене якимось загадково, і це мене ще дужче непокоїло. Щоб уникнути цих його поглядів, я пішов на город.

Цей невеличкий городець давав нам усе необхідне: картоплю, боби, капусту, моркву, ріпу. Там не знайти було вільної місцини. Однак матінка знайшла для мене куточок. Тут я насадив багато різних рослин, трав, мохів, які викопував у тих місцях, де пас корову.

Певна річ, тут не було ні алей, посипаних піском, ні довгих клумб, вирівняних під шнур і засаджених рідкісними квітами. Перехожі не зупинялися, щоб помилуватися ним через підстрижений терновий живопліт. Але я сам працював на цьому городі, порядкував на ньому, як хотів, і коли говорив про нього, то з гордістю називав його "моїм городом".

Минулого літа я зібрав і насадив тут багато усяких квітучих рослин, і вже видно було, що деякі з них незабаром почнуть розвиватися. Жовтіли пуп'янки підс-ніжників, фіалки показували свої синюваті пелюстки, а примула з поморщеним листям от-от мала розцвісти. Як же все цвістиме? Це мене дуже цікавило.

Але був ще такий куточок мого городцю, за яким я споглядав не те що з цікавістю, а навіть з хвилюванням.

В цій частині городцю я посадив земляні груші¹; мені сказали, що вони смачніші за картоплю. Потай від матінки я посадив ті бульби на городці. Коли вони проросли, я

запевнив її, що то квіти. Одного чудового дня, коли вони дозріють і матінки не буде вдома, я викопаю ті земляні груші й зварю їх. Як це зробити, я до пуття не знав, але така дрібниця не дуже мене бентежила.

Як здивується матінка, як зрадіє! Адже замість картоплі, котра нам давно вже набридла, буде у нас смачна страва, і матінка не сумуватиме так за нашою бідною Рудою. А хто винайшов цю нову страву? Я, Ремі! Отже, і з мене є якась користь у домі.

Як уже я пильнував моїх земляних груш! Кожнісінького дня бігав глянути на куточок, де їх посадив. З нетерпіння мені здавалося, що вони не виростуть ніколи.

Я стояв навколішках, вдивляючись у землю, коли почув сердитий голос Барберена. Він кликав мене. Я поспішив до кухні. Як же я зчудувався, побачивши Віталіса з його собаками! Вмить я зрозумів усе. Віталіс прийшов по мене, а Барберен, щоб матінка не могла за мене заступитися, вирядив її зранку в село.

Добре розуміючи, що мені годі сподіватися милосердя від Барберена, я підбіг до Віталіса.

— Я вас дуже прошу, не забирайте мене! — закричав я і заридав.

— Ну годі, мій хлопчику! Зі мною тобі не буде погано. Я не б'ю і не зобижаю дітей. До того ж, ти матимеш товаришів — мої вихованці дуже потішні. За ким ти жалкуєш?

— За матінкою.

— Так чи так, а тебе тут не буде! — вигукнув Барберен. — Вибирай: або цей чоловік, або притулок.

— Ні, я хочу тільки матінку.

1 Земляна груша — трав'яниста рослина, бульби якої можна їсти.

— Тьху! Кінець кінцем, ти мені набрид! — гримнув Барберен. — Я пожену тебе звідси батогом!

— Хлопцеві тяжко розлучатися з матір'ю, — втрутився Віталіс, — за що ж його бити? Він має добре серце...

— Почнете його жаліти, то він іще дужче зареве.

— Тепер до діла.

Сказавши це, Віталіс виклав на стіл вісім п'ятифран-кових монет, які Барберен одним помахом руки згріб до своєї кишені.

— А де його речі? — спитав Віталіс.

— Ось вони, — показав Барберен на невеличкий вузлик.

Віталіс розв'язав його. Там були дві сорочки й полотняні штани.

— Це не те, про що ми з вами домовились. Тут саме лахміття.

— В нього нема іншого.

— Якби я спитав хлопця, він сказав би, що це неправда. Але я не хочу сперечатись — треба вирушати в дорогу. Ходімо, малий! Як тебе звати?

— Ремі.

— Ходімо, Ремі. Бери вузлик і йди поперед Капі. Кроком руш!

Я благальне подивився на Віталіса, потім на Барберена. Барберен одвернувся, а Віталіс узяв мене за руку. Треба було йти.

Коли я переступив поріг, мені здалося, що я залишив у нашій бідній оселі часточку своєї душі.

Я оглянувся довкола себе. Нікого на дорозі. Нікого в полі...

— Мамо! Матінко! — гукнув я.

Ніхто мені не відповів, і я знову гірко заплакав. Треба було йти з Віталісом, який не відпускав моєї руки.

— Щасливої дороги! — гукнув Барберен і вернувся в дім.

Все скінчено!

— Ну годі, Ремі, ходімо! — лагідно сказав Віталіс.

Я пішов поруч з ним. На щастя, Віталіс ішов помалу, і мені навіть здавалося, що він навмисне сповільнює

ходу.

Дорога, по якій ми йшли, вилася нагору, і на кожному кроці я бачив будиночок матінки Барберен. Я часто бігав цією дорогою і знав: коли ми опинимось на горішньому повороті, я побачу будиночок востаннє. Будиночок, у якому я жив і був щасливий до цього дня, лишиться позаду, а попереду простелеться невідомість...

Я хотів, щоб ми ніколи не вийшли на цю гору, та все ж, ідучи та йдучи, ми добулися до вершини.

— Чи дозволите трохи перепочити? — спитав я Віталіса.

— Звичайно, мій хлопчику.

Він пустив мою руку і водночас багатозначно глянув на Капі, який, очевидно, зрозумів його. Зразу ж Капі, як це роблять пастуші собаки, став позад мене.

Отже, Капі тепер мій вартівник, і коли я зроблю хоч один рух, щоб утекти, він схопить мене за ногу.

Я примостився край дороги. Капі ліг поруч.

Внизу лежала долина, яку ми щойно перетнули. А далі самотою стояв будиночок — будиночок, у якому я виріс. Струмінь жовтавого диму вибивався з комина і підіймався вгору майже так високо, як гора, що на ній я сидів. І мені здалося, що з цим димом до мене долинув запах сухого дубового листа, що я сиджу в кутку біля печі, а вітер з силою вривається в комин і дмухає димом в обличчя.

Хоч до садиби звідси було далеко, я добре бачив усі речі, тільки були вони такі дрібні... На купі гною походжала курка — єдина, що в нас іще лишалася. Біля будиночка росла крива груша, на якій я любив гратися, уявляючи її конем. Далі, поряд із струмком, що звивистою стрічкою біг серед зеленої трави, десь-таки був мій відвідний канал. З великими труднощами викопав я його, щоб закрутилося колесо млина, якого я зробив сам. Колесо те — гай-гай! — ні разу не крутнулося, хоч як я старався. Все було на звичному місці — і моя тачка, і плуг, виструганий з кривої поліняки, і ящик, у якому ростив кролів, коли в нас були кролі, і городець, мій любий городець...

Хто побачить, як зацвітуть бідні мої квіти? Хто догляне мої земляні груші? Звісно, Барберен, лихий, поганий Барберен...

Ще один крок — і все це зникне назавжди.

Раптом далеко на шляху, що вів од села, я запримітив білий чеpecь. Він щез за деревом, а тоді з'явився знову. На такій відстані я міг розглядіти тільки білий чеpecь, що, мов світлий весняний метелик, миготів між гілок. Але бувають хвилини, коли серце бачить краще й далі, ніж найзіркіше око. Я впізнав матінку Барберен. То вона, я був цього певен, я це відчував.

— То що? — спитав Віта ліс.— Чи не пора йти далі?

— Зачекайте, дуже вас прошу!

— Виходить, мені сказали неправду, і ноги в тебе кволі. Ти вже стомився. Що ж буде далі?

Але я не відповідав, я все дивився й дивився. Так, то була матінка Барберен: її чеpecь, її синя спідниця.

Підійшовши до хвіртки, матінка штовхнула її і майже вбігла в двір.

Я скочив на ноги, забувши про Капі.

Матінка Барберен через якусь хвилинку вийшла і, простягаючи руки, почала бігати туди-сюди по двору. "Вона шукала мене.

— Мамо! Мамо! — закричав я, нахилившись уперед. Але мій голос не долітав до неї, він не міг навіть заглушити дзюрчання струмка.

— Що з тобою? — спитав Віталіс.— Ти збожеволів?

Я мовчав, не відриваючи погляду від матінки Барберен. Але вона не знала, що я так близько від неї, і не здогадувалась, що варто їй глянути вгору, і вона побачить мене. Вона перебігла двір, вернулась на дорогу й почала роззиратися на всі боки.

Я закричав іще дужче, але й цього разу даремно.

Тоді Віталіс збагнув, у чім річ, і підійшов до мене. Він зразу помітив білий чеpecь.

— Бідний малюк!

— Благаю вас, дозвольте мені вернутися!

Та Віталіс узяв мене за руку й примусив зійти на дорогу.

— Ти перепочив. Ходімо!

Я хотів вирватись, але він тримав мене міцно.

— Капі, Зербіно! — скомандував він.

Собаки оточили мене. Довелося йти за Віталісом.

Трохи згодом я обернувся, але не побачив більше ні долини, ні нашої садиби. Тільки синяві гори здіймалися до самого неба...

РОЗДІЛ V. У ДОРОЗІ

Отже, на вершині, що розділяє басейни рік Луари й Дордоні, Віталіс узяв мене за руку, і ми почали спускатися південним схилом. Коли ми пройшли отак хвилин п'ятнадцять, він пустив мою руку.

— Тепер іди тихенько обіч мене, та не забувай, що коли здумаєш утекти, Капі й Зербіно вмиють тебе схоплять. А зуби в них гострі...

Втекти! Я добре розумів, що втекти неможливо.

— Ти сумуєш,— провадив Віталіс,— я це розумію. Можеш поплакати трохи, якщо тобі хочеться. Тільки постарайся зрозуміти: я оце веду тебе не для того, аби зробити тобі щось лихе. Що було б із тобою? Напевно, ти опинився б у притулку. Люди, що виростили тебе,— не твої батьки. Твоя мати, як ти кажеш, була дуже добра до тебе, і ти її любиш. Тобі тяжко її кидати, але подумай: хіба вона може тебе лишити всупереч волі чоловіка? Знов же, либонь, і чоловік її не такий поганий, як ти думаєш. Йому ні з чого жити, він каліка, працювати не може й цілком правильно міркує, що не помирати ж йому з голоду, аби тільки прогодувати тебе. Зрозумій, хлопче: життя — це жорстока боротьба, і не завжди доводиться чинити так, як бажається.

Без сумніву, це були мудрі слова, принаймні слова людини, що мала життєвий досвід. Та в цю хвилину я відчував таке горе, що ніякі слова не могли мене втішити.

Я ніколи більше не побачу тієї, що мене ростила, пестила, тієї що я люблю, як рідну матір. І від цієї думки на очі в мене набігали сльози. Однак, ідучи поряд з Віталісом, я мимоволі думав про те, що він оце сказав. Звісно, він сказав правду...

Барберен мені не батько, і він не бачить ніякої причини для того, щоб через мене голодувати. З доброї волі прихистив він мене, хотів виховати. Якщо тепер він позбувся мене, то тільки тому, що вже не має змоги мене утримувати. І я завжди повинен із вдячністю згадувати ті роки, які я провів у його домі.

— Добре подумай про те, що я тобі сказав. Тобі не буде зі мною погано,— закінчив Віталіс.

Спустившись досить стрімким схилом, ми опинилися на великій рівнині. Кругом ні хатини, ні деревця — сама тільки рівна площа, вкрита рудавим вересом та подекуди поросла терном, що хитався на вітрі.

Я зовсім інакше уявляв собі подорожі. І те, що я бачив тепер, аж ніяк не було схоже на ті чудесні країни, що їх малювала моя уява.

Віталіс ішов попереду широкими рівними кроками, несучи Серденька то на плечі, то в мішку. Біля нього дріботіли собаки.

Час від часу Віталіс лагідно озивався до них — коли французькою, а коли якоюсь незрозумілою мені мовою.

— Тобі заважають сабо² — сказав він, бачачи, що я відстаю.— В Юсселі я куплю тобі черевики.

Ці слова підбадьорили мене. Я давно мріяв мати справжні черевики. В нашому селі тільки сини мера та корчмаря носили черевики.

— А далеко той Юссель?

— Тобі, певно, дуже хочеться мати черевики! Гаразд. Я куплю тобі черевики на цвяшках. А ще куплю оксамитові штани, куртку й капелюх. Сподіваюсь, це звеселить тебе і допоможе пройти ті кілька кілометрів, що нам лишилися.

Черевики на цвяшках! Оксамитові штани, капелюх, куртка! Ох, коли б матінка Барберен мене побачила, яка б вона була щаслива, як би пишалася мною! Швидше б уже був той Юссель...

Та хоч попереду на мене чекали черевики й оксамитові штани, я відчував, що не

зможу зайти так далеко.

Допомогла мені погода. Небо, що було таке ясне, надвечір затяглося сірими хмарами, і незабаром почала сіятися мряка, яка не збиралась переставати.

Своєю безрукавкою Віталіс був добре захищений від дощу, а з ним і Серденько, який при перших краплях швиденько сховався в нього на грудях. Але і собакам

1 мені накритися було нічим, тож ми незабаром стали мокрі як хлющ. Я зовсім заляк від холоду.

— Чи ти легко застуджуєшся? — спитав мене Віталіс.

— Не знаю. Я ще ніколи не хворів.

— Чудово! Значить, з тобою гаразд. Та я не хочу даремно ризикувати твоїм здоров'ям. Он село, бачиш? Ми там заночуємо.

Але в цьому селі не було заїзду, і ніхто не хотів брати до себе на ніч волоцюгу, за яким плентала дитина, і трьох задрипаних собак.

2 Сабо — черевики на дерев'яній підшві або вироблені з дерева.

Що робити? Йти до Юсселя, до якого залишалося ще кілька кілометрів? Надходила ніч, дощуляв холодний дощ, і я відчував, що ноги мої стали як дерев'яні.

Нарешті якийсь селянин погодився пустити нас у повітку. Але він узяв з нас обіцянку, що ми не палитимемо вогню.

— Віддайте мені сірники, — сказав він Віталісу. — Я поверну вам їх завтра вранці.

Тепер ми мали хоч дах над головою, і нам більше не дощуляв дощ.

Віталіс, як людина передбачлива, не вирушав у дорогу без харчів. У його солдатському мішку, який він носив за плечима, знайшлася чимала скибка хліба; ту скибку він розламав на чотири частини.

Тоді я вперше побачив, як він підтримує послух і дисципліну в своїй трупі.

Поки ми ходили від одних дверей до інших, шукаючи притулку, Зербіно вскочив у якийсь дім і швиденько вибіг звідти із шматком хліба в зубах.

Віталіс тільки й сказав йому: "До вечора, Зербіно".

Я й забув про цю крадіжку, та коли Віталіс почав ділити хліб, я побачив, що Зербіно підібгав хвоста.

Ми сиділи на двох оберемках сіна, Віталіс і я — поряд, Серденько — посередині. Собаки лежали перед нами: Капі та дольче — втупивши очі в хазяїна, а Зербіно — похнюпившись і прищуливши вуха.

— Хай злодюжка йде в куток, — суворо сказав Віталіс. — Сьогодні він піде спати без вечері.

Зербіно одразу поповз у куток. Він увесь закріпився в сіно. Ми чули жалісне й тихе повискування.

Покаравши Зербіно, Віталіс подав мені шматок хліба, а другий взяв собі. Порції, призначені для Серденька, Дольче й Капі, він розламав на маленькі шматочки.

Хоча в матінки Барберен я останнім часом не їв якихось там ласощів, проте і в харчах я відчув перемену, що спіткала мене.

Ах, яким смачним здавався мені тепер гарячий суп, що його варила на вечерю

матінка Барберен! Як приємно сидіти в куточку біля печі! Яка то втіха — лягти в ліжко й натягти на себе ковдру!

Гай-гай! Про це не могло бути й мови. Ще добре, що в нас було сіно.

Сабо муляли мені ноги, я зморився й тремтів у своїй мокрій одежі.

Давно була вже ніч, а я ніяк не міг заснути.

— Ти цокотиш зубами. Тобі холодно? — спитав Віталіс.

— Трохи.

— В мені нема великого запасу одежі, та ось тобі сорочка й жилет. Зніми все мокре й надягни оце. Тоді зарийся в сіно. Не зогледишся, як зігрієшся й заснеш.

Однак я не зігрівся так швидко, як обіцяв мені Віталіс, і довго перевертався з боку на бік. Так мені було гірко, такий я був нещасливий, що не міг спати.

Невже тепер я завжди блукатиму під дощем без перепочинку, ночуватиму в повітці, тремтітиму від холоду, вечерятиму черствою скоринкою і не матиму нікого, хто б любив мене й жалів? О, дорога моя матінко!

Отак я сумно розмірковував і тихо плакав, коли раптом відчув на своїм обличчі тепле дихання.

Я простяг руку й намацав пухнасту вовну. Це був Капі. Він обняв мене, а тоді ліг поруч і почав ніжно лизати мені руку. Зворушений цією ласкою, я трохи підвівся і поцілував його в холодний ніс. У відповідь він тихенько виснув.

Я забув про втому й горе. Клубок, що душив мені горло, відкотився, і я вільно зітхнув. Тепер я не відчував себе самотнім — у мене з'явився друг.

РОЗДІЛ VI. МІЙ ПЕРШИЙ ВИСТУП

Рано-вранці ми вирушили в дорогу. Дощу як не було. Синіло безхмарне небо. Вітер, що дув уночі, підсушив землю. Птахи весело щебетали в кущах. Собаки вистрибували довкола нас. Час від часу Капі ставав на задні лапи й гавкав мені в обличчя, "Не сумуй, вище голову!" — ніби примовляв він.

Я ще ніде не бував поза межами свого села, і тому дуже хотів побачити місто. Та мушу признатись, що Юссель не вразив мене. Його старовинні будинки з вежами були мені зовсім байдужі. Правду кажучи, не краси шукав я в цих будинках. Я думав тільки про одне: про черевики, які обіцяв мені Віталіс. Де ж та заповітна крамниця, в якій вони продаються? Я шукав її очима, а все інше — вежі, арки, колони — нітрохи не цікавило мене.

Тому єдине, що запам'яталося мені в Юсселі, — це темна, закіптюжена крамниця біля ринку. На її вітрині були виставлені старі рушніці, якась одежа із срібними еполетами, обшита галуном, безліч ламп та іржавого залізаччя, переважно замки та ключі. Спустившись на три сходинки вниз, ми потрапили у велику кімнату, куди, напевно, ніколи не проникало сонячне світло.

Невже в такому жахливому місці можуть продаватися черевики?

Та Віталіс знав, що робив. Незабаром я вже був озутий у черевики на цвяшках, які були разів у десять важчі від моїх сабо. Крім черевиків, Віталіс купив мені куртку з блакитного оксамиту, вовняні штани й фетровий капелюх.

Я в оксамиті, я, що ніколи не носив нічого, крім полотняної одежі! А черевики! А капелюх! Досі в мене на голові ніколи нічого не було, хіба тільки чуприна. Безперечно, Віталіс — найкраща людина в світі, най-щедріша й найбагатша.

Щоправда, оксамит куртки був зім'ятий, а штани потерті. Капелюх вицвів від дощу й пилюки. Але я був так засліплений усією цією розкішшю, що не помічав ніякого ганджу.

Мені не терпілося мерщій одягти цей чудовий одяг, але спершу Віталіс трохи переробив його, від чого я дуже засмутився.

Вернувшись у заїзд, він витяг із свого мішка ножиці й підкоротив штани до колін. А що я дивився на нього сторопіло, то він сказав:

— Хто ми такі? Артисти, чи не так? Комедіанти, які самим своїм виглядом повинні викликати цікавість. Якщо будемо одягнені як звичайні городяни або селяни, на нас ніхто не зверне уваги.

Ось чому з француза, яким я був уранці, надвечір я зробився італійцем.

Обрізавши мої штани до колін, Віталіс перев'язав мені панчохи навхрест червоними стрічками. Капелюх він теж прикрасив стрічками і причепив до нього букетик вівняних квітів.

Не знаю, що думали про мене люди, але мушу признатися, що сам собі я страх як подобався. Капі мій новий костюм, мабуть, припав до вподоби, бо він, обдивившись мене, простяг мені лапу. Зате Серденько весь час, поки я переодягався, стояв переді мною і всіляко передражнявав мене.

— А тепер до роботи,— сказав мені Віталіс.— Завтра базарний день, і я хочу влаштувати велику виставу, в якій ти братимеш участь. Зараз ти вивчиш свою роль.

По моїх здивованих очах він побачив, що я його не зрозумів.

— Роллю я називаю те, що ти робитимеш у виставі. Я взяв тебе з собою не ради твоєї втіхи, для цього я не такий багатий. Ти повинен працювати. Твоя робота полягатиме в тому, що ти виступатимеш у комедії разом із собаками та Серденьком.

— Але я не вмю грати! — злякано вигукнув я.

— Саме тому я повинен тебе навчити. Ти, певно, здогадуєшся, що Капі не міг сам навчитися ходити на задніх лапах, Дольче не задля свого вдоволення стрибає через мотузку. Їм довелося багато й довго вчитися. Тепер і тобі доведеться працювати, щоб вивчити різні ролі.

Я був вражений. Досі я думав, що працювати — це означає копати землю, рубати дрова, обтісувати камінь; іншої роботи я не міг собі уявити.

— П'єса, яку ми поставимо, називається "Слуга генерала Серденька". Ось її зміст: до нинішнього дня Серденько мав слугу Капі, яким був дуже задоволений. Але Капі постарів, і генерал забажав найняти нового слугу. Капі знайшов йому сільського хлопчика на ім'я Ремі.

— Такого, як я?

— Ні, не такого, як ти, а тебе самого. Ти прийшов із села, щоб стати слугою в генерала Серденька.

— У мавп не буває слуг.

— У комедіях вони бувають. Отже, ти приходиш до Серденька, але йому здається, що ти недотепа!

— Мені це не подобається.

— Чи тобі не все одно? Адже це робиться для сміху. Зрештою, уяви собі, що ти й справді найнявся слугою до якогось пана і він тобі велить, наприклад, накрити стіл. Ось тобі стіл, який служитиме нам і під час вистави. Підійди до нього й накрій до обіду.

На столі були тарілки, склянка, ніж, виделка й біла серветка.

Як же все це треба розставити?

Питаючи себе так, я став на місці, простягти вперед руки й роззявивши рота, не знаючи, з чого почати. Віталіс заплескав у долоні й голосно засміявся.

— Браво, браво! — закричав він. — Краще бути не може. Хлопець, який був у мене до тебе, хитрувато усміхався і всім своїм виглядом промовляв: "Зараз ви побачите, якого я покажу дурня". А ти нічого не хочеш зображати, лишаєшся самим собою, і твоя наївність чудова.

— Я просто не знаю, що мені робити.

— Тим ти й чудовий. Завтра чи за кілька днів ти добре знатимеш, що маєш робити. І тоді тобі вже доведеться пригадувати розгубленість, яку ти відчуваєш зараз, і вдавати те, чого ти більше не зазнаєш. Якщо ти зможеш віднайти цей вираз обличчя і цю поставу, я провіщаю тобі великий успіх. Кого ти зображаєш у моїй комедії? Молодого селяка, який нічого в житті не бачив і ніде не бував. Ти наймаєшся до мавпи, і, виявляється, ти менше знаєш і вмієш, ніж вона. Твоя роль полягає в тому, що ти повинен бути дурніший від Серденька. Щоб досконало зіграти цю роль, тобі слід лишитись таким, який ти є тепер.

"Слуга генерала Серденька" була невелика комедія; вся вистава тривала не більш ніж двадцять хвилин. Але наша репетиція затяглася до трьох годин, бо Віталіс примушував мене й собак по кілька разів починати все спочатку. Мене дуже здивували терпіння й лагідність господаря. Віталіс протягом усієї довгої репетиції не тільки ні разу не розсердився, а навіть не лайнувся.

— Почнемо спочатку, — казав він суворо, коли не виходило те, чого він хотів. — Капі, це погано! Серденько, ти неуважний, я на тебе розгніваюсь!

І все. Цього було досить.

— Ну, як ти гадаєш, зможеш грати у виставі? — спитав він мене, коли репетиція скінчилася.

— Не знаю.

— Тобі не набридло?

— Ні, мені дуже сподобалось.

— Значить, усе гаразд. Ти кмітливий і, що ще цінніше, уважний. Якщо ти й надалі будеш уважний і слухняний, ти багато досягнеш. Глянь на собак і порівняй їх із Серденьком. У Серденька більше розуму й жвавості, але послуху в нього немає. Він легко схоплює все, що йому показують, але зразу ж усе й забуває. До того ж, він не

завжди охоче виконує те, що від нього вимагають. Він любить бунтувати, чинити наперекір. Така в нього вдача, я на нього не серджусь. Будь уважний і слухняний, мій хлопчику. Роби якнайкраще все, що маєш робити. В житті це найважливіше!

Тоді я наважився сказати Віталісові, що під час репетиції мене найбільше здивувало його безмежне терпіння.

У відповідь він лагідно усміхнувся:

— Очевидно, ти досі не жив серед людей, які жорстоко поводитися з тваринами.

— Ні, матінка Барберен ніколи не була нашої Рудої,— зауважив я.

— Певно, матінка Барберен — дуже добра жінка. Вона розуміла, що від тварин грубістю нічого не доб'єшся. Я багато чого навчив своїх тварин тільки тому, що ніколи на них не сердився. Якби я їх бив, вони стали б лякливими, а страх паралізує розум. Зрештою, якби я дратувався, то не був би такий терплячий, як тепер, бо, виховуючи інших, виховуєшся сам. Мої вихованці дали мені не менше уроків, ніж я їм. Я розвинув їхній розум, вони — мій характер

Це здалося мені таким дивним, що я засміявся.

— Тобі здається дивним, що собака може чогось навчити людину? А проте це так. Уяви собі, що я, навчаючи Капі, почав би гарячкувати й сердитись, яким би тоді став Капі? Він теж зробився б злий, дратівливий, тобто, наслідуючи мене, зіпсувався б. У стриманого й лагідного господаря собака завжди вихований і лагідний.

Мої нові друзі — собаки й мавпа — були при звичаєні виступати перед глядачами й тому могли не боятись завтрашнього дня. Вони-бо робитимуть, що робили вже багато разів, а я ж виступатиму вперше. Тому я дуже хвилювався, коли наступного дня вранці ми йшли на міську площу, де мала відбутись наша вистава.

Попереду йшов Віталіс. Високо піднявши голову й випнувши груди, він грав на флейті, відбиваючи такт ногами. За ним біг Капі, на спині в якого пиховито розсівся Серденько, вдягнений у мундир англійського генерала; на ньому були сурдут і штани червоного кольору, облямовані золотим галуном, і капелюх, прикрашений великим пером. На відстані кількох кроків од нього дріботіли поруч Зербіно й Дольче. Я йшов позад усіх. Отак наша процесія розтяглася по вулиці.

Жителі Юсселя виходили на вулиці, щоб подивитися на нас; на всіх вікнах швидко піднімалися завіски. Діти бігли за нами, до них приєднувалися зачудовані городяни, і поки ми прийшли на площу, позаду і довкола нас зібрався цілий натовп. Ми швидко спорудили сцену. Обмотавши вірьовкою чотири дерева, ми відгородили чотирикутник, посеред якого й розташувалися.

В першій частині нашої вистави собаки показували різні фокуси. Але тепер я не міг би сказати, що то були за фокуси, бо весь час повторював роль; я був до краю схвилюваний і тільки й думав, що про свій виступ. Пригадую, що Віталіс облишив свою флейту і взявся за скрипку, на якій він пригравав собакам, виконуючи то танцювальні, то якісь ніжні, тихі мелодії. Людей збиралося дедалі більше, і я бачив багато блискучих очей, спрямованих на мене.

Коли перша частина вистави скінчилась, Капі взяв у зуби дерев'яну чашечку і,

ставши на задні лапи, почав обходити "шановну публіку". Коли хто-небудь не кидав монети в чашку, Капі зупинявся, відносив чашку вбік, а тоді клав свої передні лапи на скупого глядача й кілька разів бив його лапою по кишені.

Тоді юрба починала гукати, весело жартувати, сміятися:

— Хитрий пудель! Знає, в кого гаманець тріщить.

— Ну ж бо, розщедрюйся!

— Цей не дасть!

— Не бійся, покриєш збитки дядьковою спадщиною! І врешті-решт монети все-таки скидалися в чашечку.

Віталіс мовчки дивився, як Капі збирає гроші, й награв на скрипці веселі мелодії.

Невдовзі Капі вернувся до господаря, гордо несучи в зубах повну чашечку.

Настала пора мені й Серденьку виходити на сцену.

— Шановні громадяни! — звернувся до глядачів Віталіс. — Ми продовжуємо нашу виставу. Зараз ви побачите цікаву комедію, яка називається "Слуга пана Серденька". Я не така людина, щоб зарані хвалити свою п'єсу, своїх акторів. Скажу вам тільки одне: ширше розкривайте очі, наставляйте вуха, готуйте ваші руки для оплесків.

Те, що він назвав "цікавою комедією", насправді було пантомімою, тобто п'єсою, де грають жестами, а не словами. Інакше й не могло бути з тієї простої причини, що двоє головних акторів — Серденько й Капі — не вміли говорити, а третій, тобто я, був неспроможний мовити два слова! Та щоб зробити гру акторів зрозумілою, Віталіс супроводжував п'єсу поясненнями. Так, тихо награвши військовий марш, він оголосив вихід англійського генерала Серденька, який заслужив чини й добув багатство під час війни з Індією. До цього дня генерал Серденько мав тільки одного слугу — Капі, але тепер він забажав узяти слугу-людину. Тварини надто довго були рабами людей — віднині хай буде навпаки. Чекаючи на нового слугу, генерал Серденько походжав туди-сюди, курячи сигару. Треба було бачити, як він пускав дим просто в обличчя глядачам!

Та ось генерал утратив терпець; він почав сердито закочувати очі, кусати губи й тупотіти ногами. В цю мить на сцені з'явився я в супроводі Капі. Якби я забув про вихід, Капі нагадав би мені про нього. Він простяг мені лапку й підвів мене до генерала. Побачивши мене, генерал розчаровано розвів руками. Лишенько! Так це той слуга, якого йому пропонують? Глянувши мені прямо в обличчя, він обійшов довкола мене, знижуючи плечима. Його личко було таке кумедне, що глядачі аж лягали з реготу. Вони зрозуміли, що генерал має мене за несосвітенного дурня, та й самі вони так думали.

П'єса була якраз так і побудована, щоб показати мою глупоту з усіх боків. У кожній сцені я повинен був зробити якусь нову дурницю, а Серденько, навпаки, щоразу виявляв свій розум і вправність.

Після довгих оглядин генерал нарешті змилювався наді мною і вирішив дати мені поснідати.

— Генерал думає, що, попоївши, хлопчина порозумнішає, — сказав Віталіс. — Подивимось!

Я сів за столик. На тарілці переді мною лежала серветка.

Що робити з серветкою?

Я цього на знав і надумав висякатися в неї.

Генерал мало не захлинувся від сміху, а Капі перекинувся на спину, задерши лапи догори, неначе його приголомшила моя глупота. Зрозумівши, що я зробив дурницю, я знову заходився коло серветки. Нарешті мені сяйнула думка. Я зав'язав серветку на шиї, як краватку. Знову сміється генерал, знову Капі обурений. Так тривало й далі, поки "генерал", втративши будь-яку надію, прогнав мене зі стільця, сам сів на моє місце і з'їв сніданок, призначений для мене.

Ах, як вправно користувався серветкою цей генерал! З якою грацією заткнув її за петельку свого мундира й простелив на колінах! Як елегантно ламав хліб і пив із склянки! Та він викликав справжню бурю захвату, коли, поснідавши, попросив зубочистку й почав копирсатися нею в зубах.

З усіх боків залунали оплески, і вистава закінчилася. Яка розумна мавпа й який дурний слуга!

Коли ми верталися до заїзду, Віталіс саме так і сказав, але я вже настільки почував себе актором, що мені ці слова прозвучали похвалою.

РОЗДІЛ VII. Я ВЧУСЯ ЧИТАТИ

Хоч артисти синьйора Віталіса були дуже талановиті, але їхній репертуар був досить одноманітний, і після трьох-чотирьох вистав доводилося повторювати все спочатку. Ось чому ми були змушені постійно переходити з місця на місце.

Пробувши в Юсселі три дні, ми знову рушили в дорогу.

— Куди ми йдемо? — Я вже так осмілів, що зважувався питати таке у Віталіса.

— А ти хіба знаєш країну? — спитав він.

— Ні.

— То чому ти питаєш мене, куди ми йдемо?

— Ну, а ви? Ви знаєте ці краї?

— Я теж ніколи там не бував.

— І все ж ви знаєте, куди ми йдемо. Віталіс уважно подивився на мене:

— Ти, мабуть, не вмієш читати?

— Не вмію.

— А ти знаєш, що таке книжка?

— Так.

— У книжці, яку я тобі покажу, коли ми зупинимось перепочити, є й назви, й описи тих місць і країн, де ми проходитимемо. Люди, що жили чи побували в тих краях, написали в книжці те, що про них дізналися або що там бачили. Тож мені досить розгорнути книжку й прочитати її, щоб дізнатися все про ті краї. Я мушу уявити їх так ясно, немов вони лежать перед моїми очима.

Я ріс дикуном, і слова Віталіса були для мене справжнім одкровенням. Хоч я й ходив до школи, але наука моя тривала всього місяць. І за цей місяць я ні разу не тримав книжки в руках, мене нічого не вчили: ні читати, ні писати.

Те, що я кажу, може здатися неймовірним. Але в ті часи, про які я розповідаю, в багатьох селах Франції зовсім не було шкіл. А там, де вони були, нерідко траплялися вчителі, що з тієї чи іншої причини нічого не навчали дітей. Вони їх тільки гляділи, вважаючи це основним своїм обов'язком. Отак було і в нашій сільській школі. Чи знав наш учитель сам що-небудь? Може, й знав, я не хочу звинувачувати його в неуцтві. Але за весь час мого перебування в школі він не дав ні мені, ні моїм товаришам жодного уроку. Він був швець за фахом. Від ранку до вечора робив він дерев'яні черевики й працював так заповзято, що довкола нього купами лежали букові та горіхові стружки. Розмовляли ми тільки про погоду й наші внутрішні справи, а про якесь там читання чи арифметику ніхто й не згадував. Навчати цих предметів він доручив своїй дочці — швачці. Та чинила так само, як і її батько. В той час, як він налягав на свій струг та стамеску, вона жваво орудувала голкою. Нас, учнів, було дванадцятьоро, за кожного платили по п'ятдесят сантимів³ — разом виходило шість франків на місяць. Двоє не могли прожити на ці гроші. Те, що не могла дати їм школа, вони надолужували виготовлянням сабо та шиттям одягу. Тож і не дивно, що в школі я не навчився нічого, навіть не знав літер.

— А важко навчитися читати? — спитав я Віталіса після довгих роздумів.

— Важко тому, в кого нема здібностей, а ще важче тому, хто не має охоти до науки. А ти тямкий.

— Не знаю, та якщо ви візьметесь мене вчити, я вчи-тимуся з великою охотою.

— Ну що ж, побачимо. У нас багато часу попереду. "Багато часу!" А чому не почати б зараз же? Мені

здавалося, що варто тільки розгорнути книжку — і вже можна прочитати, що в ній написано.

Коли ми йшли наступного дня, Віталіс нагнувся й підібрав шматок дошки, що лежав на дорозі, припорошений пилом.

— Ось книга, за якою ти навчишся читати,— сказав він мені._

3 Сантим — дрібна французька монета, сота частка франка.

Оця дощечка — книга? Я глянув на нього. Чи, бува, він не сміється з мене? Та Віталіс не сміявся, і я уважно придивився до його знахідки.

Це справді була дошка, звичайна гладенька дощечка з бука, завдовжки з людську руку, завширшки зо дві долоні. На ній не було нічого: ні напису, ні малюнка.

— Ви глузуєте з мене?

— Анітрохи, мій хлопчику. Нерозумно глузувати з людини, яка чогось не знає. Зажди, поки ми дійдемо он до тих дерев. Там ми сядемо відпочити, і ти побачиш, як я вчитиму тебе читати з допомогою цієї дощечки.

Ми швидко дійшли до невеличкого гайка і, скинувши на землю мішки, розсілися на зеленому моріжку, де то тут, то там уже цвіли стокротки. Серденька відв'язали; він прудко видряпався на дерево і почав трусити гілки, ніби струшуючи горіхи. Собаки спокійно полягали коло нас.

Тоді Віталіс дістав кишеньковий ніжик і вирізав з дошки невелику тонку

пластинку. Потім, обстругавши пластинку з обох боків, він розрізав її на маленькі клаптики. Вийшло дванадцять однакових пласких шматочків.

Я не зводив з нього очей, але зізнаюсь, що, хоч як силкувався, а не міг збагнути, як він зробить книжку з цих маленьких шматочків дерева. Я був неук, а все ж знав, що книжка складається з певної кількості аркушів паперу, на яких надруковані чорні знаки. Де ж аркуші? Де ті чорні знаки?

— З кожного боку на цих дерев'яних пластинках я виріжу завтра по одній літері абетки,— пояснив Віталіс.— Таким чином ти навчишся розпізнавати літери. А коли розрізнятимеш їх, то зможеш скласти з них слова.

Незабаром у моїх кишнях було повно дерев'яних шматочків, і я швидко навчився розпізнавати всі літери. Але навчитися читати було важче, і я не раз шкодував, що захотів учитись.

Минуло чимало часу, поки я зміг читати з книжки.

— Тепер ти вмієш читати,— сказав Віталіс.— А хочеш навчитися грати по нотах?

— Коли я знатиму ноти, то зможу співати, як і ви? Віталіс іноді співав. Він і не здогадувався, з якою насолодою я слухав його спів.

— Тобі хотілося б співати так, як я?

— Ой, що ви! Не так, як ви — я знаю, що де неможливо. Але я хочу навчитися співати.

— Тобі подобаються мої співи?

— Дуже. Соловей співає гарно, але мені здається, що ви співаєте куди краще. Слухаючи вас, я плачу й сміюся. А коли співаєте щось ніжне чи сумне, я лечу думкою до матінки Барберен і бачу її в нашій хаті, хоч і не розумію слів, бо ж ви співаєте по-італійському.

Я подивився на нього і побачив у його очах сльози. Тоді я спитав, чи не завдав йому болю своїми словами.

— Ні, моя дитино,— схвильовано відповів він,— ти не зробив мені боляче. Навпаки, ти нагадав мені про мою молодість, про мої найкращі часи. Будь спокійний, я навчу тебе співати. В тебе добре серце, і ти також змушуватимеш людей плакати й радіти, от побачиш...

Він раптом замовк, і я зрозумів, що він не хоче більше розмовляти на цю тему. Чому? На це питання я не знаходив відповіді. Набагато пізніше я дізнався про причини, що змушували його мовчати.

Наступного дня Віталіс зробив мені ноти так само, як був зробив абетку, тобто вирізав їх на маленьких дерев'яних квадратах.

Розлініювавши кожний квадратик на п'ять паралельних ліній, він вирізав на одному боці скрипковий ключ, а на другому — басовий.

Коли все було готове, почались уроки, і, правду кажучи, вони виявилися ще трудніші, ніж уроки грамоти. Не раз Віталіс, завжди такий терплячий з тваринами, через мене впадав у відчай.

— З тваринами я стримуюся, бо знаю, що то тварини та й годі, але ти заженеш

мене в могилу! — І, здійнявши руки до неба, він потім ляскав себе по ногах.

Серденько, який любив передражнювати все, що здавалося йому смішним, перейняв цей жест. А що він був присутній чи не на кожній моїй репетиції, то тільки, було, я затнусь, як він негайно здіймає руки до неба й ляскає себе по стегнах — точнісінько Віталіс.

— Навіть Серденько сміється з тебе! — вигукував мій вчитель.

Нарешті перші труднощі подолано, і я проспівав з нот пісеньку, яку Віталіс написав на аркушику паперу.

Того дня він уже не сплескував відчайдушно руками, а, приязно поплескавши мене по щоці, заявив, що коли я й далі так старатимусь, то стану добрим співаком.

Звичайно, моя наука тривала не один день і навіть не тиждень, а цілі місяці, і весь цей час мої кишені були напхані дерев'яними квадратиками. До того ж, Віталіс міг учити мене тільки в години дозвілля. Багато часу витрачалося на переходи; вони були то довші, то коротші, залежно від того, далеко чи близько було від села до села. Нам доводилося давати вистави скрізь, де можна було надіятись хоч на який-небудь збір, репетирувати ролі з собаками й Серденьком, варити собі їжу,— і тільки після всіх цих справ можна було братися за читання чи музику. Робилося це часто похапцем, коли ми сідали перепочити десь під деревом або на купі каміння. Звичайно я розкладав свої дерев'яні квадратики просто на траві або на дорозі.

І все ж я дечого навчився. Водночас я звик до тривалих переходів, а це було не менш корисно для мене, ніж уроки Віталіса. Поки я жив у матінки Барберен, то був досить кволою дитиною. Але від бурлацького життя, від постійного перебування на свіжому повітрі мої руки й ноги зміцніли, легені розвинулись, шкіра загрубіла, і я легко терпів холод і спеку, сонце й дощ, злигодні та втому. Цей гарт допоміг мені витримати жорстокі удари долі, яких я зазнав багато в юні літа.

РОЗДІЛ VIII. СУД

Якось увечері ми прийшли до великого міста, розташованого на березі річки. Його будинки, здебільшого негарні, були споруджені з червоної цегли, а вулиці забруковані маленькими гострими камінцями, не дуже приємними для ніг наморених подорожніх. Віталіс сказав мені, що це місто називається Тулуза і що ми залишимося тут надовго.

Як і завжди, ми найперше подбали про те, щоб знайти добрі місця для наших вистав. Таких місць у Тулузі виявилось багато, а надто в тій частині міста, яка межує з Ботанічним садом. Була там мальовнича галявина, затінена великими деревами, і на цю галявину виходило кілька бульварів. На одному з таких бульварів ми й розташувалися. Вже на першу нашу виставу зібралося багато глядачів.

На лихо, наша поява чомусь не сподобалася поліцейському, який чергував на цьому бульварі. Чи він, може, не любив собак, а чи ми порушували лад на його ділянці, але він звелів нам негайно забиратися геть.

Мабуть, розумніше було б не заводитися з поліцейським і поступитися йому. Але Віталіс, дарма що був скромним дресирувальником собак, мав свою гордість. До того ж, він вважав, що в його діях не було нічого протизаконного, тому відмовився скоритися

поліції.

Коли Віталіс хотів стримати свій гнів, він звертався до людей з перебільшеною чемністю.

— Чи може вельмишановний представник влади вказати мені закон, який забороняв би таким бідним комедіантам, як ми, займатися своїм ремеслом у громадському місці? — спитав він з низьким уклоном, скидаючи капелюх.

Поліцейський відповів, що Віталіс повинен слухатися його, а не сперечатись.

— О, звичайно, обіцяю негайно підкоритися вашому наказу, коли ви вкажете, згідно якої ухвали його даєте.

Того дня поліцейський повернувся і пішов собі, а Віталіс із капелюхом у руці, зігнувшись у три погібелі, поштиво дивився йому вслід. Але наступного дня поліцейський прийшов знов і, переступивши через мотузки, напався на нас якраз посеред вистави.

— Зараз же надіньте намордники на собак! — гаркнув він на Віталіса.

— Надіти намордники на собак?

— Є таке розпорядження поліції, і ви повинні його знати.

Ми щойно почали п'єсу "Хворий приймає проносне". А що ми вперше виконували цю п'єсу в Тулузі, публіка дивилася її з великою цікавістю.

Втручання поліцейського викликало обурення, почулися вигуки:

— Не перебивайте!

— Дайте закінчити виставу!

Віталіс жестом руки попросив усіх замовкнути.

Скинувши свій фетровий капелюх й вклонившись так низько, що пера торкнулися землі, він підійшов до поліцейського.

— Може, я недочув? Шановний представник влади справді сказав, щоб я надів намордники на моїх артистів? — спитав він.

— Авжеж! Надіньте намордники на собак і то якнайскоріше!

— Надіти намордники на Капі, Зербіно й Дольче! — вигукнув Віталіс, більше звертаючись до публіки, ніж до поліцейського.— Але що це думає ваша світлість? Як може всесвітньо відомий лікар Капі лікувати хворого, коли на ньому буде намордник? Дозвольте нагадати вам, синьйоре, що хворий приймає ліки через рот.

Іншого способу наш розумний і вихований лікар Капі ніколи б не зважився застосувати перед такою вишуканою публікою.

При цих словах юрба вибухнула реготом.

Було зрозуміло, що глядачі схвалюють поведінку Віталіса, а з поліцейського сміються. Особливо ж їх тішив Серденько, який за спиною "шановного представника влади" корчив страшенно кумедні гримаси, схрестивши, як той, руки або впершись кулачком у бік і відкинувши назад голову.

Роздратований промовою Віталіса і сміхом глядачів, поліцейський різко обернувся. І тут він помітив мавпу, що передражнявала його. Хвилину людина й тварина, не кліпаючи, дивились одне одному в очі, ніби вичікували, хто з них перший опустить

погляд.

Новий вибух сміху поклав край цій сцені.

— Якщо завтра ваші собаки будуть без намордників,— закричав поліцейський, сварячись на нас кулаком,— я вас позиватиму!

— До завтра, синьйоре,— мовив Віта ліс.— До завтра. Я гадав, що Віталіс тепер піде й купить намордники

для собак, але він цього не зробив і протягом усього вечора навіть не згадав про свою сварку з поліцейським. Тоді я сам зважився нагадати йому про це.

— Щоб Капі завтра під час вистави не скинув свого намордника, добре було б привчити його до намордника заздалегідь.

— Невже ти думаєш, що я надіну на Капі залізний намордник?

— Але ж поліцейський не дасть нам спокою.

— Не турбуйся. Завтра я зроблю так, що поліцейський нічого не зможе нам заподіяти, і вихованці мої не постраждають. Та й публіка трохи потішиться. Спасибі поліцейському, в нас буде більший збір. Він, сам про те не здогадуючись, зіграє в нашій п'єсі комічну роль, яку я йому підготував. Наш репертуар стане різноманітніший, цікавіший. Завтра ти з Серденьком підеш на бульвар, натягнеш мотузки, зіграєш на арфі кілька пісеньок. А коли збереться досить глядачів і прийде поліцейський, тоді вийду я з собаками. І почнеться справжня комедія.

Мені аніскілечки не хотілося йти без господаря й самому готувати виставу. Але, знаючи вдачу синьйора Віталіса, я розумів, що тепер з ним не можна сперечатися,— він нізащо не відмовиться від свого заміру.

Останнім часом Віталіс учив мене грати на арфі, і я вже не так і погано виконував кілька мелодій. Особливо подобалася слухачам одна неаполітанська пісенька, яку я співав, акомпануючи собі на арфі.

Я вважав себе вже неабияким артистом і подумував, що то завдяки моєму хистові трупа виступає так успішно. Але наступного дня я зрозумів, що люди зібралися зовсім не для того, щоб послухати моїх пісень. Ті, хто вчора бачив сутичку Віталіса з поліцейським, прийшли знову, ще й друзів з собою привели. В Тулузі недолюблюють поліцію, і всім кортіло подивитись, чим скінчиться сутичка старого італійця з поліцейським. Дарма що Віталіс сказав тільки: "До завтра, синьйоре",— всі чудово зрозуміли, що буде цікава вистава, де можна буде посміятися з лихого поліцейського. Побачивши самого мене з Серденьком, глядачі знай питали мене: "Чи прийде старий італієць?"

— Він незабаром прийде,— відповідав я і співав собі далі.

Але перший прийшов не Віталіс, а поліцейський. Серденько зразу помітив його і, опершись кулачком у бік та задерши голову, почав походжати сюди-туди.

Глядачі зареготали, заплескали долоні. Поліцейський розгубився, люто глянув на мене. А люди, звісна річ, розвеселилися ще більше.

Я був дуже стурбований. До чого це призведе? Що відповісти поліцейському, коли

той звернеться до мене?

Поліцейський, очевидно, не на жарт розсердився. Він походжав уздовж мотузок і так поглядав на мене, що я з жахом думав: це добром не скінчиться. Серденько, який не розумів серйозності становища, і далі глузував з поліцейського. Він також походжав уздовж мотузок, тільки всередині огорожі, і так смішно передражнявав поліцейського, що люди за боки бралися від реготу.

Не бажаючи доводити поліцейського до нестями, я покликав Серденька, але той і не думав мене слухатись. А коли я спробував його спіймати, він вирвався від мене.

Не знаю, як воно трапилось, але, мабуть, поліцейський, засліплений злістю, подумав, що я підбурюю мавпу, і швидко перескочив через мотузку. Двома стрибками він опинився біля мене і ляпасом збив мене з ніг.

Коли я підвівся, Віталіс, який хтозна-де взявся, стояв між нами і тримав поліцейського за руку.

— Я забороняю вам бити дитину! — крикнув він. — Це підлота!

Поліцейський хотів вивільнитись, але Віталіс міцно тримав його за руку. Якусь мить обидва дивились один одному в вічі. Поліцейський скаженів від люті. Віталіс був величний у своєму благородному гніві; він високо тримав свою гарну сиву голову, обличчя його палало обуренням.

Мені здавалося, що від самого його вигляду поліцейський повинен провалитися крізь землю, але нічого такого не сталося. Сильним ривком він вивільнив свою руку, схопив Віталіса за комір і грубо штовхнув його.

Віталіс мало не впав, але випростався і з усієї сили вдарив поліцейського по руці.

— Що вам треба від нас? — спитав Віталіс.

— Я повинен вас арештувати. Ходімо в поліцію!

— Навіщо ви вдарили дитину?

— Мовчати! Йдіть за мною!

Віталіс уже заспокоївся, він нічого не заперечив і сказав:

— Іди в заїзд і сиди там із собаками. Я дам тобі звістку.

Більше він нічого не сказав, бо поліцейський грубо потяг його за собою.

Зажурений і стурбований повертався я до заїзду.

Давно вже минув той час, коли я боявся Віталіса. Я щиро прихилився до нього й з кожним днем любив його дужче. Ми жили з ним одним життям, ніколи не розлучались і навіть спали, бувало, поряд на соломі. Рідний батько не дбає так про свою дитину, як дбав він про мене. Віталіс навчив мене читати, писати, рахувати, співати. Коли було холодно, він віддавав мені свою ковдру, а в спеку брав собі частину мого вантажу. За столом чи, точніше, під час їди, бо ми не часто обідали за столом, Віталіс ніколи не брав собі кращого шматка, а завжди ділив порівну добрі й погані. Щоправда, він, бувало, й наминав мені вуха чи відважував запотиличника, але я не ображався, пам'ятаючи його турботу, щире слово і чулість. Одне слово, він любив мене, і я його любив.

Отож розлука дуже засмутила мене. Що я робитиму без нього? Як і з чого житиму?

Віталіс звичайно носив гроші при собі, і він не встиг передати їх мені, коли його потяг поліцейський.

У мене в кишені лишилося кілька дрібних монет. Звісно, на них я не прогожую всіх: Серденька, собак і себе.

Я прожив два дні в тривозі, не зважаючи вийти із заїзду. Нарешті не третій день якийсь чоловік приніс мені листа від Віталіса. Той писав, що перебуває в тюрмі й наступної суботи стане перед судом,— його звинувачують в опорі владі та нападі на поліцейського. "Давши волю своєму гнівові, я зробив велику помилку, яка може дорого мені коштувати. Приходь на суд, це буде тобі гарний урок". Далі він радив, як мені слід поводитись. Насамкінець він цілував мене й просив приголубити за нього Капі, Серденька, Дольче та Зербіно.

Я дізнався, що судове засідання починається о десятій годині ранку. О дев'ятій у суботу я вже стояв біля дверей суду і перший потрапив до зали. Поступово зала наповнилася людьми, і я впізнав кількох чоловіків, які були присутні під час нашої сутички з поліцейським.

Я не знав, що таке суд, але несвідомо його боявся. Хоч судили не мене, а Віталіса, мені здавалося, що наді мною нависла небезпека. Я сховався за величезну піч і зіщулювався, притулюючись до стіни.

Спочатку судили якихось інших людей: кого за крадіжку, кого — за бійку; причому всі вони не визнавали себе винними, а проте всі були засуджені.

Нарешті на лаву підсудних між двох жандармів сів Віталіс.

Не пам'ятаю, що говорилося на початку, про що його питали і що він відповідав. Я був такий схвилюваний, що не міг нічого слухати й розуміти. Зрештою, я й не збирався слухати, а тільки дивився. Я дивився на Віталіса, що стояв з відкинутим назад волоссям, присоромлений і зажурений. Дивився на суддю, що його допитував.

— Отже,— казав суддя,— ви визнаєте, що завдали ударів поліцейському, який вас затримав?

— Не ударів, пане голова, а один удар. Підходячи до місця, де мала відбутися наша вистава, я побачив, що поліцейський б'є хлопця з моєї трупи.

— Але ж це не ваш хлопець?

— Та не мій, пане голова, але я люблю його, як рідного сина. Побачивши, що поліцейський б'є хлопця, я спалахнув гнівом і схопив його за руку — я боявся, щоб він не вдарив дитину вдруге.

— Але ви самі вдарили поліцейського.

— Поліцейський схопив мене за комір, і я інстинктивно, щоб вивільнитись, ударив його по руці.

— У вашому віці не можна давати волю своїм почуттям.

— Так, але, на лихо, не завжди чиниш так, як треба.

— Послухаємо поліцейського.

Той розповів про сутичку, більше наполягаючи на глузування, а не на завданий йому удар.

Поки свідчив поліцейський, Віталіс розглядався по залі. Я зрозумів, що він шукає мене. Тоді я вирішив покинути свою криївку і поміж цікавими прослизнув у перший ряд.

Він помітив мене, і його сумне обличчя проясніло. Я відчув, що він радий бачити мене.

— Більше ви нічого не можете сказати на своє виправдання? — спитав його суддя.

— Ні, і для себе особисто я нічого не прошу. Але заради хлопця, якого я ніжно люблю і який тепер залишиться сам, я прошу в суду милосердя і прошу розлучити нас якомога на короткий строк.

Я гадав, що Віталіса випустять на волю. Та цього не трапилося. Ще кілька хвилин говорив інший судовик, а тоді суддя суворим голосом оголосив, що чоловік, який називає себе Віталісом, звинувачується в образі поліцейського словами й діями і засуджується на два місяці позбавлення волі та сто франків штрафу.

Два місяці тюрми!

Я побачив крізь сльози, як зачинилися двері, через які жандарм вивів Віталіса.

РОЗДІЛ IX. Я МАНДРУЮ САМ

Коли я, пригнічений, з почервонілими від сліз очима, вернувся до заїзду, мене зупинив біля воріт його господар.

— Ну, як старий?

— Засудили.

— На скільки?

— На два місяці.

— А який штраф?

— Сто франків.

— Два місяці, сто франків...— повторив він кілька разів.

Я хотів був пройти, але він знову затримав мене:

— І що ж ти сам робитимеш?

— Не знаю.

— Ах, ти не знаєш! Сподіваюсь, у тебе є гроші, щоб прогодувати себе й тварин?

— Ні, нема.

— І ти розраховуєш жити у мене?

— О ні, я ні на кого не розраховую.

— Гаразд, хлопче! — вів далі господар заїзду.— Твій хазяїн і так заборгував мені чимало. Я не можу утримувати тебе аж два місяці, бо не певен, чи зможе він заплатити. Доведеться тобі йти звідси.

— Йти звідси? Але куди?

— Це не моє діло.

На мить я сторопів. Але потім вирішив, що він міркує слушно: з якої речі йому дбати про мене!

— Так-от, хлопче, забирай своїх собак та мавпу і чухрай звідси. А мішок старого, звісно, ти залишиш мені. Після тюрми він прийде по свій мішок, от ми й порахуємось.

— Якщо ви певні, що мій хазяїн віддасть вам борг, то дозвольте лишитись, поки він повернеться! Він заплатить вам за моє утримання.

— Ти так думаєш? За кілька днів він ще заплатить, але за два місяці...

— Я їстиму зовсім трошки.

— А тварини? Ні, ні, йди геть! Ти даватимеш вистави по селах і тим зароблятимеш на життя.

— Але як хазяїн знайде мене, коли вийде з тюрми?

— Тьху! Ти вже в печінках сидиш мені! Сказав я тобі йти звідси, то й забирайся, і щоб духу твого тут не було! Я вернуся через п'ять хвилин і коли побачу, що ти ще тут, горе тобі буде.

Я зрозумів, що наполягати марно. Зійшовши до стайні, я відв'язав собак та Серденька, взяв свій мішок і, перекинувши ремінь арфи через плече, вийшов із заїзду.

Господар заїзду стояв біля воріт і дивився на мене.

— Якщо тобі буде лист,— крикнув він,— я збережу його! Я хотів якнайскоріше вийти за місто, бо мої собаки

були без намордників. Що я скажу, коли наткнуся на поліцейського? Що в мене немає грошей на купівлю намордників? Справді, у мене в кишені залишилося всього кілька дрібняків. А що, коли поліцейський арештує і мене? Віталіс у тюрмі, я теж, а що буде з собаками й Серденьком? Тепер я був старшим над усією сімейкою і відчував, яка велика на мені відповідальність.

Собаки бігли вперед, але час від часу вони піднімали голови й жалібно дивилися на мене. Я розумів, що вони голодні. Серденько, який примостився у мене на мішку, знай смикав мене за вухо, щоб я обернувся до нього; коли ж я обертався, він починав промовисто терти свій живіт. Я й сам був голодний. Але на ті гроші, що в мене лишилися, ми могли попоїсти тільки раз, і краще було зробити це пізніше.

Ми йшли вже добрих дві години, а я все ще боявся зупинитись. Собаки дедалі частіше благально поглядали на мене, а Серденько раз у раз скуб мене за вухо та потирив свій живіт.

Нарешті я вирішив, що ми досить далеко зайшли від Тулузи і можемо тепер не боятися поліцейського.

Зайшовши в першу пекарню, яка трапилась нам на дорозі, я попросив зважити півтора фунта хліба.

— Бери краще два фунти,— сказала мені пекарка.— Для твого хазяйства це небагато. Бідних звіряток треба годувати як слід!

Звісно, для нас це було б небагато, але якби я купив два фунти, то від моїх грошей нічого не лишилося б на завтра.

Я сказав пекарці, що мені цілком вистачить півтора фунта хліба і я прошу її не нарізати більше.

— Гаразд, гаразд,— відмахнулась вона.

Від чудової шестифунтової хлібини, яку ми запросто з'їли б усю, вона одрізала такий шматок, який я просив, і поклала його на одну шальку, злегка підштовхнувши

другу.

— Буде на два сантими більше,— сказала вона й кинула мої гроші в шухляду.

Мені доводилося бачити людей, що не брали решти, коли то були дрібні гроші. Але мені ці два сантими були так потрібні, я б від них нізащо не відмовився. Однак я не зважився вимагати їх назад і мовчки вийшов з пекарні.

Собаки радісно вистрибували довкола мене, а Серденько повискував і смакав мене за волосся. Ми не пішли далеко. Під першим деревом, що трапилось нам, я поставив арфу і простягся на траві. Собаки розсілись навпроти мене: Капі — посередині, Дольче — з одного боку, Зербіно — з другого. Серденько, не такий стомлений, як усі, стояв, ладнаючись поцупити той шматочок, який йому найбільше сподобається.

Нелегка то справа — розділити окраєць. Я розрізав його на п'ять якнайрівніших частин, а ті — на ще дрібніші шматочки. Кожен по черзі одержував свій шматочок. Серденько, якому треба було менше, ніж нам, швидко наївся. Тоді я сховав три шматочки з його частки в мішок, вирішивши роздати їх потім собакам.

Після короткого перепочинку я дав сигнал вирушати. Тепер нам будь-що-будь треба заробити на завтрашній сніданок.

Деся за годину ми прийшли до якогось села — чому б не спробувати тут?

Я зодяг своїх артистів, і ми в повному порядку вступили в село. На жаль, з нами не було Віталіса з флейтою. Адже він своєю показною постаттю привертав до себе всі погляди. А я був малий, худенький; на моєму обличчі відбивалися тривога й невпевненість.

Ми йшли, і я роззирався, щоб дізнатись, яке враження ми справляємо. Люди на нас дивились, але ніхто за нами не йшов.

Вийшовши на невеликий майдан, посеред якого в тіні платанів хлюпотів фонтан, я зняв з плеча арфу і заграв вальс. Музика була весела, пальці мої легко перебирали струни, але на серці було сумно.

Я наказав Зербіно й Дольче танцювати, і зони слухняно закружляли.

Та ніхто не підходив до нас. Кілька жінок плели на спицях і розмовляли, сидячи біля своїх хатин, але на нас вони й не дивились.

Я грав далі, а Зербіно й Дольче танцювали.

Раптом якась маленька дитина, що тільки недавно, мабуть, на ноги сп'ялася, відійшла від порога своєї хати й подибала до нас. Я заграв тихіше, щоб не злякати маля, а, навпаки, приманити його.

Простягши рученята й похитуючись, дитина поволі наближалася. Ще кілька кроків, і вона опинилася біля нас. Її мати підвела голову і занепокоїлась — маляти не було біля неї. Але замість побігти за ним, на що я сподівався, вона покликала його, і маля слухняно вернулося до неї.

Може, тутешні люди не люблять танців? Я наказав Зербіно й Дольче лягти, а сам заспівав мою неаполітанську пісеньку. Напевно, ніколи я не виконував її з таким старанням.

Я вже співав другий куплет, коли побачив, що до нас швидко йде якийсь чоловік у

куртці й фетровому капелюсі.

Нарешті! Я заспівав ще натхненніше.

— Гей, ти! — закричав він. — Що ти тут робиш, поганцю?

Я замовк, приголомшений таким звертанням.

— То ти мені відповіси? — grimнув він.

— Ви ж бачите, пане, я співаю.

— А дозвіл у тебе є, щоб співати на майданах у нашій окрузі?

— Ні, пане.

— Тоді забирайся звідси, як не хочеш, щоб я арештував тебе.

— Але ж, пане...

— Називай мене паном сільським стражником і повертай голоблі, нікчемний жебраче!

Сільський стражник! З сумного досвіду Віталіса я вже знав, що не можна сперечатися ні з поліцією, ні з сільськими стражниками.

Я негайно повернувся і пішов назад тією дорогою, якою прийшов. Жебрак! Ні, це неправда! Я не жебракую. Я співаю, це моя праця.

За п'ять хвилин я вийшов з цього пильно стереженого, але не дуже гостинного села. Собаки бігли за мною похнюпившись, розуміючи, певно, що нас спіткала невдача.

— Тепер доведеться спати просто неба і не вечерявши, — сказав я їм.

При згадці про вечерю собаки загарчали. Я показав їм гроші, що в мене лишилися.

— Ось і все, що в нас зосталось. Якщо ми витратимо ці гроші сьогодні ввечері, нам не буде за що поснідати завтра. Сьогодні ми їли, тож розумніше буде подумати про завтрашній день.

І я знову поклав гроші в кишеню.

Капі й Дольче мовчки понурили голови, тільки вередливий Зербіно ще бурчав якийсь час.

Вирішивши таким чином питання про їжу, тепер я повинен був подбати про ночівлю. На щастя, погода була гарна й спати просто неба було навіть приємно. Треба тільки знайти таке місце, де б можна сховатися від вовків, якщо вони водяться в цій околиці, та від сторожі, якої я боявся більше вовків.

Дорога тяглася безконечно. Вже й сонце сховалося за обрієм, а ми все ще не знаходили нічого підходящого.

Тепер ми йшли великим лісом, де час від часу траплялися галявини, посеред яких височіли гранітні скелі. Місце було сумне й пустельне, але я подумав, що поміж цим гранітним бескеттям можна знайти затишний куточок.

Звернувши з дороги, я пішов поміж скель. Незабаром я побачив велику гранітну брилу, що утворювала ніби печеру. Вітер наніс туди сухої соснової глици. Про щось краще годі було й мріяти. У нас була постіль, де ми могли зручно розлягтись, і дах, який захистить нас від дощу. Бракувало тільки по шматку хліба на вечерю. Але я намагався про це не думати. Лягаючи спати, я наказав Капі постерегти нас. І вірний пес лишився вартувати перед входом до нашої схованки. Я міг спати спокійно: Капі

мене попередить, коли хтось опиниться поблизу.

Я вкрав Серденька в свою куртку і простягся на сухій глиці. Зербіно й Дольче скрутилися калачиком у мене в ногах. Але заснути я не міг.

Перший день нашої самотньої подорожі був невдалий. А який буде завтрашній? У кишені в мене лишалося всього-на-всього три су. Як я прогочую тварин і самого себе, якщо не зможу давати вистави? Намордники, дозвіл співати,— де я їх візьму? Невже нам доведеться вмерти з голоду десь під кущем у лісі?

Думаючи про все це, я дивився на зірки, що блищали на темному небі. Довкола панувала цілковита тиша: ні шелесту листя, ні крику птаха, ні торохтіння воза на дорозі. Який я самотній, занехаяний! І я гірко заплакав. Люба матінка Барберен! Бідний Віталіс!

Раптом я відчув на своєму волоссі легкий подих, вологий і теплий язик лизнув мене в обличчя. Це був Капі. Почувши, що я плачу, він прийшов утішити мене. Тоді я міцно поцілував його в писк. Він жалісно заскавулів, і мені здалося, що й він плаче зі мною.

РОЗДІЛ Х. ПЛАВУЧИЙ ДІМОК

Коли я прокинувся, був уже день. Довкола виспівували пташки. Десь далеко дзвонив церковний дзвін. Сонце високо стояло в небі. Його тепле живлюще проміння зігрівало й тіло, й душу.

Швиденько причепурившись, ми попрямували туди, де дзвонили. Там — село, там має бути й пекарня. Коли ляжеш спати без обіду й вечері, голод раненько нагадує про себе.

Я вирішив: потрачу останні гроші, а там буде видно.

Мені не довелося розпитувати, де пекарня. Нюх у мене став майже такий тонкий, як у собак, і я здалеку почув запах теплого хліба. Та на наші гроші ми не могли купити навіть одного фунта хліба. Ми швидко впоралися зі своїм сніданком, бо кожному перепало тільки по малесенькому шматочку.

Тепер слід було подумати про заробіток. Я пішов селом, придивляючись, де б найкраще влаштувати виставу та які тут люди,— хотілося знати, як вони до нас поставляться.

Я не збирався давати виставу саме зараз — було ще рано,— а тільки хотів знайти зручний майданчик і вернутися туди серед дня. Я думав лише про це; але раптом я почув позаду лемент. Швидко оглянувшись, я побачив, що Зербіно тікає від якоїсь бабусі. Скориставшись з моєї заклопотаності, чорний пудель забіг у першу-ліп-шу хату й поцупив шматок м'яса.

— Злодій! — репетувала стара.— Держіть його, держіть їх усіх!

Почуваючи себе до певної міри винним у вчинку мого собаки, я кинувся навітікача. Що я скажу, коли стара зажадає від мене грошей за вкрадене м'ясо? Платити у мене нічим; мене можуть затримати. Капі й Дольче не відставали від мене, а Серденько, що сидів у мене на плечі, обхопив руками мою шию, щоб не впасти. Нас навряд чи наздогнали б, але могли перепинити люди, що йшли нам назустріч. На щастя, трапилася бічна вуличка. Я шмигнув у неї, і ми так припустили, що незабаром

опинилися в чистому полі. Я зупинився, аж коли зовсім забило дух. Ми пробігли не менше двох кілометрів. Я озирнувся — ніхто не гнався за нами. Капі й Дольче бігли слідом за мною, а Зербіно відстав — для того, мабуть, щоб з'їсти украдений шматок м'яса.

Я покликав його. Але Зербіно, чудово розуміючи свою вину, кинувся геть від мене. Я повинен був суворо покарати Зербіно, щоб не спокусилася Дольче, а за нею й Капі. Але як примусити його вернутись? Допомогти міг тільки Капі.

— Приведи мені Зербіно! — наказав я йому. Капі слухняно побіг виконувати мій наказ. Чекаючи собаки, я вирішив трохи перепочити. Та й

місцина, де я зупинився, була ніби створена для приємного відпочинку.

Цілком несподівано ми потрапили на берег Південного каналу. Вода, зелені дерева, соковита трава, струмочок, що витікав з розколини в скелі,— все тут тішило око.

Але минула добра година, а пуделі не з'являлись. Я вже почав непокоїтись. Нарешті прибіг Капі — один, з опущеною головою.

— А де Зербіно?

Капі винувато припав до землі, і тоді я побачив, що одне вухо в нього закривавлене. Отже, Зербіно не послухався; що ж, доведеться чекати, поки він сам прийде каятись.

Я прив'язав Серденька, боячись, щоб той, бува, не здумав приєднатися до Зербіно, і простягся під деревом. Капі й Дольче полягали біля мене.

Час минав, Зербіно не показувався, і я незчувся, як заснув.

Коли я прокинувся, сонце стояло високо над головою. Та навіть не дивлячись на сонце, я знав, що вже не рано й минуло багато часу відтоді, як я з'їв останній кусень хліба. Видно було, що собаки й Серденько теж дуже зголодніли. Капі й Дольче сиділи понуро, Серденько — той корчив гримаси. А Зербіно все не з'являвся.

Я його кликав, свистів, але все надаремно. Добряче поснідавши, він, напевно, спокійнісінько спав десь під кущем.

Становище моє ставало критичним: якщо я піду, Зербіно, чого доброго, ще загубиться і не знайде нас; якщо лишусь, то не зможу заробити на шматок хліба. А голод дедалі більше давався взнаки. Собаки у відчаї не зводили з мене очей, Серденько потирав собі живіт і сердито бурчав.

Може, тваринам стане легше, якщо я заграю щось веселеньке? Принаймні коли я гратиму, а собаки й Серденько танцюватимуть, то час минатиме швидше.

Я взяв арфу і, ставши спиною до каналу, заграв вальс. Спочатку моїм акторам, очевидно, не дуже хотілося танцювати — кусень хліба їм би сподобався більше, але мало-помалу вони пожвавішали, музика подіяла на них, вони забули про голод. Я грав, а собаки танцювали.

— Браво! — раптом почувся позад мене дзвінкий дитячий голос.

Я швидко обернувся й побачив невелику баржу, яку тягли двоє коней, що йшли протилежним берегом. Такої незвичайної баржі я ніколи не бачив. Вона була набагато коротша, ніж ті баржі, що звичайно плавають по каналах, а на її палубі впадала в око веранда, затінена виткими рослинами. На веранді стояла молода жінка, з гарним, але

сумовитим лицем, а біля неї лежав хлопець приблизно моїх літ. Очевидно, це він і крикнув: "Браво!"

Швидко отямившись від подиву й вирішивши, що тут мені начебто ніщо не загрожує, я скинув капелюха, щоб подякувати за оплески.

— Ви граєте для свого задоволення? — спитала мене жінка; вона говорила з чужоземним акцентом.

— Мої актори повинні щодня вправлятися, ну, а я хотів трохи розважитись.

Хлопчик дав знак, і жінка нахилилася до нього.

— Чи не заграєте ще щось? — спитала вона мене, підвівши голову.

Хіба я міг відмовитися заграти для публіки, яка нагодилася так до речі?

— Що б ви хотіли — танець чи комедію?

— Комедію, комедію! — закричав хлопець.

Але жінка перебила його, сказавши, що краще хай буде танець.

— Танець — це буде коротко,— заперечив хлопець.

— Після танцю ми можемо, якщо шановна публіка побажає, показати різні фокуси, що виконуються в найкращих цирках Парижа.

Так говорив Віталіс, і я намагався вимовити ці слова з не меншою гідністю, ніж він.

Як добре, що вони відмовилися від комедії!! Мені було б дуже нелегко дати виставу без Зербіно, до того ж, у мене не було необхідних речей та костюмів.

Я знов узяв арфу й загравав вальс. Тоді Капі обняв лапками Дольче, і вони закружляли в такт музиці. Потім танцював Серденько. Після цього ми показали всі свої фокуси й зовсім забули про втому. Мої артисти, напевно, зрозуміли, що за свої труди матимуть обід, і старалися з усіх сил; я теж не шкодував себе.

Під час одного з номерів несподівано з-за куща виліз Зербіно. Коли його товариші, танцюючи, проходили повз нього, Зербіно, начебто й не він, зайняв своє звичайне місце й почав виконувати свою роль.

Не перестаючи грати й стежити за моїми акторами, я час від часу поглядав на хлопця. Мене дивувало, що він зовсім не рухається, хоча, видимо, йому дуже подобалася наша вистава. Він лежав нерухомо і тільки підіймав руки, щоб поплескати в долоні. Здавалося, він був прив'язаний до дошки, на якій лежав.

Вітер непомітно пригнав баржу до нашого берега, і тепер я міг добре розгледіти хлопця. В нього був білявий чуб і таке бліде обличчя, що крізь тонку шкіру на лобі просвічували голубі жилки. Вираз обличчя хворобливий, лагідний і сумний.

— Скільки ми повинні заплатити за виставу? — спитала мене жінка.

— Це залежить від того, як сподобалася вам вистава.

— Значить, мамусю, треба заплатити щедро,— заявив хлопець.

Потім він додав ще кілька слів незрозумілою мені мовою.

— Артур хоче ближче роздивитися ваших артистів,— сказала мені жінка.

Я дав знак Капі, і він стрибнув на палубу.

— А інші? — закричав Артур.

Зербіно й Дольче теж плигнули слідом за Капі.

— А мавпочка?

Але я боявся пустити Серденька туди, бо не буй певний за нього. Він міг накоїти такого, що, певно, не сподобалося б молодій жінці.

— Хіба вона, мавпочка, лиха? — спитала вона.

— Ні, пані, але Серденько великий пустун, і я боюсь, що він погано поводитиметься.

— То йдіть сюди з ним разом.

І вона дала знак чоловікові, який стояв біля стерна; той перейшов на ніс баржі й перекинув на берег поміст. Тепер я міг, узявши арфу на плече й Серденька на руки, спокійно вийти на палубу.

— Мавпочка! Мавпочка! — кричав Артур.

Я підійшов до хлопця і, поки він гладив Серденька, уважно розглядав його.

Дивна річ! Він і справді був прив'язаний до дошки.

— У тебе є батько, дитино? — спитала мене молода жінка.

— Так, але тепер я зостався сам.

— Надовго?

— На два місяці.

— Ох, бідняточко моє! Як же ти проживеш сам аж два місяці?

Я розповів їй, як Віталіса посадили в тюрму за те, що він заступився за мене, і як відтоді я не заробив жодного су.

Поки я розповідав, Артур бавився з собаками, але він усе чув.

— Ви, мабуть, страх які голодні! — вигукнув він. Почувши ці слова, собаки загавкали, а Серденька став люто терти живіт.

— Мамо... — попросив Артур.

Мати сказала кілька слів незрозумілою мені мовою до жінки, що дивилася на нас із прочинених дверей, і та зразу винесла невеличкий столик.

— Сідай, дитино, — запросила мене молода жінка. Мене не треба було припрошувати двічі: я поставив

арфу і швидко сів за стіл. Собаки посідали довкола мене, а Серденько вмовився у мене на колінах.

— А твої собаки їдять хліб? — спитав Артур.

Чи їдять вони хліб! Я кинув кожному з них по шматочку, і вони жадібно проковтнули його.

— А мавпочка?

Та Серденько сам подбав за себе. Поки я годував собак, він схопив шматок пирога і тепер давився ним під столом. Я й собі взяв кусень пирога і коли не давився ним, як Серденько, то їв його з не меншою жадібністю.

— Бідна дитина! — пожаліла мене жінка, наливаючи мені склянку молока.

Артур мовчки дивився на нас широко розплющеними очима, вражений нашим апетитом.

— А де б ви обідали сьогодні, якби не зустрілися з нами? — запитав Артур.

— Мабуть, ми не обідали б зовсім.

— А завтра де ви будете обідати?

— Може, завтра нам пощастить щось заробити? Артур перестав розпитувати мене й повернувся до

матері. Між ними почалася довга розмова тією самою чужою мовою. Здавалось, він просив її про щось, на що вона не хотіла погодитись чи проти чого мала якісь заперечення. Раптом Артур повернув до мене голову.

— Хочеш залишитися в нас? — спитав він.

Я мовчки дивився на нього. Такого запитання я не сподівався.

— Мій син питає, чи хочеш ти залишитися тут?

— На баржі?

— Так. Артур хворий, лікарі звеліли йому лежати нерухомо на дошці. Щоб він не нудьгував, я влаштувала йому подорож. Лишайся з нами. Собаки й мавпочка даватимуть вистави, а ти гратимеш нам на арфі. Хлопцеві твоїх років зовсім не легко заробляти гроші.

Я швидко збагнув, яким порятунком буде для мене ця несподівана пропозиція, і, взявши руку молодій жінки, з вдячністю поцілував її.

Вона, мабуть, була цим зворушена і ніжно погладила мене по голові.

— Бідолашка! — прошепотіла вона.

Оскільки мене запрошено грати на арфі, мені здавалось, що я повинен найскоріше задовольнити їхнє бажання. Я взяв інструмент, сів на носі баржі й загравав.

У цей час молода жінка піднесла до губів маленький срібний свисток. Пролунав різкий свист. Я зразу ж перестав грати, не розуміючи, в чім річ.

Артур, який помічав усе, що робилося довкола нього, зрозумів причину мого занепокоєння.

— То мама дала знак рушати далі,— пояснив він мені. І справді, баржа відійшла від берега й тихо попливла

каналом. Вода хлюпала в корму, а дерева по обох берегах швидко бігли мимо, освітлені скісними променями призахідного сонця.

— Заграй нам ще щось,— попросив Артур.

Кивком голови він покликав до себе матір і весь час тримав її за руку, поки я грав різні мелодії, яких навчив мене Віталіс.

РОЗДІЛ XI. МІЙ ПЕРШИЙ ДРУГ

Мати Артура була англійка; звали її пані Мілліган. Чоловік її помер, і вона лишилася сама з Артуром. Щоправда, був у неї ще й старший син, але він кілька років тому зник за таємничих обставин.

В той час чоловік пані Мілліган був при смерті, а сама вона, тяжко хвора, лежала в гарячці. Тому розшуки дитини взяв на себе брат її чоловіка — Джеймс Мілліган. Вибір цей був невдалий, бо Джеймс Мілліган зовсім не був зацікавлений у тому, щоб дитина знайшлася. За англійськими законами, Джеймс Мілліган успадковував титул і маєток свого брата, коли той помирав бездітним. Однак Джеймсові Міллігану не пощастило

одержати братову спадщину, бо незабаром пані Мілліган народила другого сина — Артура. Але ця дитина була квола й хвороблива, і лікарі казали, що вона не житиме. Артур міг померти з дня на день, і тоді Джеймс Мілліган став би спадкоємцем свого старшого брата. Джеймс Мілліган був певен, що рано чи пізно його надії сповняться, треба тільки бути терплячим і чекати. І він чекав.

Але віщування лікарів не справдились; турботи й догляд матері врятували життя Артурові. Хоча хлопчик повсякчас хворів і лікарі вкотре прирікали його до смерті, він щоразу видужував.

Останнім часом у нього виявлено тяжку хворобу — запалення тазо-стегнового суглоба. Лікарі сказали, що йому треба лежати нерухомо. Тоді пані Мілліган купила в Бордо маленьку баржу й перетворила її на плавучий дімок. Тепер Артур міг завжди бути на вільному повітрі, і тільки в негоду його переносили всередину, в кімнату.

Місяць тому вони вирушили в Бордо і, пропливши вгору по Бароні, потрапили в Південний канал. Звідси, проїхавши багато водойм і каналів, вони могли добратися до Сени, допливти по ній до Руана, а там пересісти на пароплав і повернутися в Англію.

Звісно, про все це я дізнався згодом, а в перший день мого перебування на баржі, яка називалася "Лебідь", я ознайомився тільки з кімнаткою, де мене поселили. Дарма що зовсім маленька — два метри завдовжки і з метр завширшки, — мені вона здавалася просто чудовою. З меблів у ній був один тільки комод, але який комод! Верхня дошка його піднімалася, під нею містилося ліжко з матрацом, подушкою та ковдрою. Звісно, ліжко було нешироке, але спати на ньому було цілком зручно. З-під ліжка висувалася шухляда, поділена на кілька відділень, куди можна було скидати білизну й одяг. У головах ліжка була прилаштована відкидна дошка, яка правила за стіл, а в ногах відкидалась друга дошка, для сидіння. Невеличке кругле віконце давало досить світла й повітря.

Як приємно було простягтися в м'якій постелі! Хіба ж так спалося мені вчора на сосновій глищі? Нічна тиша тепер не тривожила мене, а зорі, що зазирали у віконце, навіювали бадьорість і надію.

Та хоч як солодко спалося мені на новому місці, я все ж прокинувся на світанку, бо непокоївся за своїх артистів. Я знайшов усіх їх на палубі, де влаштував напередодні ввечері. Вони так спокійно спали, ніби жили вже тут багато місяців. Коли я підійшов, собаки попрокидались і радісно заскавучали, просячи, щоб я їх погладив. Тільки Серденько, дарма що одне око в нього було напіввідкрите, не зворухнувся, а навпаки, захропів іще дужче. Я здогадався, в чім річ: синьйор Серденько гнівався на мене за те, що я не взяв його з собою до кімнати.

Матрос, якого я вчора бачив за стерном, теж уже встав і мив палубу. На моє прохання він спутив на берег поміст, і я зі своєю трупкою майнув на луг.

Граючись з собаками й Серденьком, бігаючи, стрибаючи через рови й лазячи по деревах, я не зогледівся, як минуло чимало часу. Коли ми вернулися до "Лебеда", коні вже були запряжені й чекали тільки сигналу, щоб рушити вперед.

Я швидко піднявся на палубу. Через кілька хвилин якір був піднятий, матрос став

за стерно, погонич сів на коня, зарипів блок, і ми попливли.

Яка то втіха — подорожувати річкою! Баржа легко й плавно ковзала по воді. Лісисті береги тихо пропливали мимо і нічого не було чути, тільки вода плюскотіла за кормою та тельнякали дзвіночки на шиях у коней.

Схилившись на поруччя, я дивився на високі тополі й на їхнє листя, що погойдувалося на ранковому безвітрі. Довгою вервечкою тяглися вони вздовж берега, утворюючи ніби густу зелену завісу, крізь яку сіялося ніжне й м'яке світло. Вода то здавалася зовсім чорною, так начеб під її поверхнею ховалася бездонна глибина, то, навпаки, була зовсім прозора, і я бачив на дні блискучі камінці й оксамитні водорості. Отак я захопився своїми спостереженнями, коли це почув, що мене кличуть. Я миттю обернувся. То гукав Артур, якого винесли на палубу. З ним була його мати.

— Як тобі спалось? — спитав він мене.— Краще, ніж у полі?

Я підійшов до них і чемно відповів, звертаючись одночасно до матері і до сина.

— А де собаки? — допитувався він.

Я покликав собак і Серденька. Вони підійшли, кланяючись, а Серденько почав кривлятись, як робив завжди перед нашими виставами.

Та про виставу цього ранку не було й мови.

Пані Мілліган поклала сина в затінку й сама сіла біля нього.

— Будь ласка, відведи собак і мавпу,— сказала вона мені,— зараз ми будемо працювати.

Я негайно пішов зі своєю трупкою в найдавший куток.

Що може робити це бідне хлоп'я? Я побачив, що мати звеліла йому повторити урок, а сама стежила по книжці.

Лежачи на дошці, Артур відповідав — тобто намагався відповідати, бо він знай затаївся, помилявся і не міг зв'язати до купи й трьох слів. Мати лагідно, але наполегливо поправляла його.

— Ти знову не знаєш байки,— сказала вона.

— Ох, мамо! — досадливо мовив Артур.

— Чому ти її не вивчив?

— Я не міг.

— Чому?

— Не знаю... Бо не міг... бо я хворий.

— Голова у тебе не болить. Я ніколи не дозволю, щоб ти ріс неуком, киваючи на хворобу.

Пані Мілліган здалася мені надто строгою, хоч говорила вона без гніву, лагідним голосом.

— Я не можу, мамо! Запевняю тебе, не можу! — І Артур заплакав.

Та його сльози не похитнули пані Мілліган, хоч вона була нібито зворушена й навіть засмучена.

— Я хотіла дозволити тобі сьогодні погратися з Ремі й собаками,— вела вона далі,— але ти пограєшся лише тоді, як вивчиш байку напам'ять і розкажеш без помилок.

Сказавши це, вона віддала книжку Артурові, а сама пішла в свою кімнату.

Артур зразу ж узявся за свій урок: я бачив, як ворушилися його губи.

Було видно, що він працює, старається. Але старався він недовго. Незабаром він звів очі понад книжку, погляд його почав блукати, поки не зустрівся з моїм.

Я махнув йому рукою, щоб він знову взявся за урок.

Він лагідно усміхнувся до мене, ніби дякував за пораду, і втупився в книжку. Але незабаром знову став розглядати береги каналу.

— Я дуже хочу вивчити байку і ніяк не можу,— сказав він.

Я підійшов до нього.

— Але ж вона зовсім не важка,— зауважив я.

— Ой ні, навпаки, дуже важка.

— Хочеш, я тобі розкажу її напам'ять?

Він узяв книжку, а я почав розказувати байку. Йому довелося виправити мене лише разів три-чотири.

— То ти справді знаєш байку? — здивувався він.

— Не дуже добре. Але тепер, здається, зможу розказати її без помилки.

— А як же ти її вивчив?

— Слухав, як твоя мати читала, й уявляв собі все, про що розповідається в байці: овець, ягнят, собак, що стережуть отару, й пастуха...

— Чудово! — вигукнув Артур.— Тепер я також їх бачу. І знаєш, я певен, що зараз вивчу байку.

І справді, не минуло й чверті години, як він вивчив байку напам'ять. У цей час до нас підійшла пані Мілліган.

Спочатку, побачивши нас разом, вона розсердилась, бо подумала, що ми пустуємо. Та Артур не дав їй сказати й словечка.

— Я знаю байку,— закричав він,— і це Ремі допоміг мені вивчити її!

Пані Мілліган здивовано подивилася на мене, і тоді Артур, не чекаючи, поки вона попросить його, розказав напам'ять усю байку. Він розказав її радісно й урочисто і ні разу не затнувся, не збився.

А я тим часом дивився на пані Мілліган. Її гарне обличчя осяяла усмішка, а тоді на очі її набігли сльози.

— Ти добрий хлопець,— сказала вона мені.

Я так докладно розповідаю про цей випадок тому, що від того дня до мене почали зовсім інакше ставитися на баржі. Напередодні мене запрошено разом з собаками і мавпою розважати хвору дитину. Та після цього уроку я став товаришем, майже другом Артура.

Пані Мілліган була дуже засмучена тим, що її син не вчиться. Хоч Артур був хворий, вона хотіла дати йому певні навички, які б допомогли йому надолужити прогаяне, коли він вилікується.

Досі вона досягла дуже небагато. Артур не відмовлявся вчитися, але й не старався. Ось чому пані Мілліган так зраділа, коли почула, що син за півгодини вивчив зі мною

байку, яку вона вже кілька днів утовкмачувала йому в голову.

Після цього випадку ми з Артуром швидко подружили і, хоч як це дивно, ні разу не посварилися.

Подорожувати на воді було чудово. Ми не нудьгували й не стомлювалися, бо весь наш день був розумно заповнений.

Коли місцевість нам подобалася, ми пропливали за день лише кілька кілометрів, коли ж, навпаки, здавалась одноманітною, пливли швидше.

Заходило сонце, і ми зупинялися там, де нас заставала ніч, і стояли до світанку.

В холодну погоду ми зачинялися в їдальні й запалювали вогонь у каміні, бо туман і вогкість були шкідливі для хворого. Засвічували світло, Артура присували до столу, я сідав біля нього, і пані Мілліган показувала нам книжки з малюнками та фотографіями різних краєвидів. Коли ми стомлювались дивитися малюнки, вона брала книжку й читала нам уголос або ж розповідала нам легенди, історичні події, пов'язані з місцями, повз які ми пропливали. Вона говорила, втупивши очі в сина, і зворушливо було, як вона старалася добирати слова, щоб розповідь була цікава й зрозуміла хлопцеві.

Гарними, тихими вечорами я брав арфу й, зійшовши на берег, ставав десь під деревом, співав пісеньки та грав усі п'єски, які знав. Артур дуже тішився музикою й часто кричав мені: "Ще грай!" І я знову починав те, що тільки-но скінчив грати.

Для мене, що досі знав тільки халупу матінки Барберен та виснажливі мандри з Віталісом, то було спокійне і щасливе життя.

Як не схожі на цю прогулянку в плавучому дімку довгі переходи, коли я брів по грязюці, під дощем чи палючим сонцем за своїм хазяїном!

Уже двічі я переживав розлуку з тими, кого любив. Уперше — коли мене забрали від матінки Барберен; удруге — коли мене розлучили з Віталісом. І ось тепер, коли я zostався зовсім самотній, я зустрів людей, які пригріли мене і яких я щиро полюбив.

Скільки разів, дивлячись на блілого й хворого Артура, прикутого до дошки, я, сповнений сил і здоров'я, заздрих йому...

Я заздрих не достатку, що його оточував,— ні, я заздрих йому, бо він мав матір.

Я з сумом казав собі, що в мене матері нема й ніколи не буде. Можливо, я ще побачу колись матінку Барберен, але тепер я вже не скажу їй, як раніше: "Мамо",— бо знаю, що вона мені не рідна. Я самотній і завжди буду самотнім. Ця думка спонукала мене ще дужче цінувати добре ставлення пані Мілліган і Артура.

Однак, хоч як добре жилося мені з ними, я знав, що незабаром доведеться повернутись до колишнього життя.

РОЗДІЛ XII. ЗНАЙДА

Час минав швидко. Наближався день, коли Віталіс мав вийти з тюрми. Думаючи про це, я радів і хвилювався водночас, і що далі відпливали ми від Тулузи, то більше я хвилювався.

Чудово пливти отак на "Лебеді" без турбот і горя! Але ж потім мені доведеться весь зворотний шлях пройти пішки...

Зрештою, я надумав порадитися з пані Мілліган і спитав її, скільки мені потрібно

часу, щоб повернутися до Тулузи, де я повинен був зустріти Віталіса біля воріт тюрми.

Почувши моє запитання, Артур голосно закричав:

— Мамо, я не хочу, щоб Ремі покидав нас!

Я відповів йому, що не можу розпоряджатися собою, бо належу хазяїнові, який найняв мене у моїх батьків. Але я промовчав про те, що вони не були мені рідними батьком і матір'ю: адже тоді треба було б признатися, що я — знайда.

— Мамо, хай Ремі залишиться в нас,— наполягав

Артур.

— Я сама була б рада залишити Ремі,— відповіла пані Мілліган,— ви з ним подружили, та й я щиро прихилилася до нього. Але для цього треба знати, чи сам Ремі хоче залишитися в нас...

— Звісно, хоче,— перепинив її Артур.

— А ще,— вела далі пані Мілліган, не чекаючи моєї відповіді,— ми не знаємо, чи погодиться хазяїн відмовитися від своїх прав на Ремі.

— Але це справа самого Ремі,— правив своєї Артур.

— Перш ніж відповісти, Ремі повинен добре подумати. Адже у нас він не тільки розважатиметься, а й працюватиме, вчитиметься разом з тобою. А потім,— провадила пані Мілліган,— нам потрібно ще буде добитися згоди його хазяїна. Я напишу йому, щоб він приїхав до нас у Сет. Коли він дізнається, чому ми самі не можемо приїхати до Тулузи, то, напевно, прийме моє запрошення. А тоді ще треба буде домовитися з батьками Ремі, бо ми повинні мати й їхню згоду.

Досі все йшло так, ніби добра фея торкнулася до мене своєю чарівною паличкою. Але останні слова повернули мене до сумної дійсності.

Домовитися з моїми батьками! Я згадав, як у нашому селі зневажали дітей, що жили в притулку і не мали батьків. Артур і пані Мілліган дізнаються, що я знайда, і, звісно ж, відцураються мене!

Я був приголомшений.

Пані Мілліган здивовано поглядала на мене, чекаючи відповіді, але я мовчав. Тоді, вирішивши, мабуть, що я схвилюваний думкою про зустріч з хазяїном, вона облишила мене.

На щастя, ця розмова відбувалась увечері, якраз перед сном, і я міг зачинитися в кімнатці, щоб побути наодинці з своїми роздумами й страхами.

Це була моя перша погана ніч на борту "Лебедя", жахлива, довга, неспокійна. Що робити? Що відповісти?

Зрештою я зупинився на найпростішому рішенні: нічого не робити і нічого не казати. Хай буде, що буде!

Може, Віталіс не захоче розлучатися зі мною, я піду з ним, і тоді вони не дізнаються про правду.

Мій страх перед цією правдою, яку я вважав ганебною, був такий великий, що я вже почав боятися, аби Віталіс не погодився на пропозицію пані Мілліган. Мені доведеться піти від Артура і його матері, відмовитися від думки побачитися з ними хоч

коли-небудь, зате в них не залишиться поганої згадки про мене.

Через три дні після того, як пані Мілліган написала листа моему хазяїнові, вона одержала від нього відповідь. У кількох рядках Віталіс повідомляв, що має за честь прийняти запрошення пані Мілліган і прибуде в Сет наступної суботи поїздом о другій годині.

Я попросив у пані Мілліган дозволу піти на вокзал і, взявши з собою собак та Серденька, вирушив зустрічати господаря. Собаки були неспокійні, ніби щось передчували, Серденько байдужий, а я страшенно хвилювався. Адже вирішувалася моя доля...

Я примостився в якомусь куточку привокзального подвір'я, тримаючи собак на поводках, а Серденька — під курткою, і чекав, не помічаючи нічого довкола.

Собаки перші зачули хазяїна й щосили кинулися вперед; я не був насторожі, тож вони вирвалися і побігли з радісним гавкотом. Майже зразу я побачив Віталіса. Капі стрибнув йому на руки, а Зербіно й Дольче дряпа-лись йому по ногах.

Я теж кинувся до нього. Віталіс, поставивши Капі на землю, стиснув мене в своїх обіймах і вперше за весь час поцілував, приказуючи:

— Добрий день, любий мій хлопчику!

Віталіс ніколи не був суворий зі мною, хоч і не дуже мене пестив. Тому ця несподівана ніжність зворушила мене до сліз. Я побачив, що Віталіс дуже постарів у тюрмі: згорбився, губи знекровилися.

— Ну що, дуже я змінився, чи не так, хлопче? — спитав він.— Тюрма — поганий прихисток, а нудьга гірша за хворобу. Та вже минулося. Тепер буде краще.— Потім він перевів розмову на інше: — А як ти познайомився з цією дамою, що написала мені?

Я розповів йому, як натрапив на "Лебедя" і як жив у пані Мілліган. Розповідав я дуже довго, боячись дійти до кінця й зачепити питання, яке мене так турбувало. Я нізащо в світі не сказав би Віталісові, що хотів покинути його, аби залишитися з пані Мілліган та Артуром.

Ми прийшли до готелю, де зупинилася пані Мілліган, швидше, ніж я скінчив свою розповідь. Віталіс теж нічого мені не сказав про лист і пропозицію пані Мілліган.

— І ця дама чекає на мене? — спитав він, коли ми зайшли до готелю.

— Так. Я проведу вас до неї.

— Не треба. Скажи номер її кімнати і чекай мене тут із собаками й Серденьком.

Я слухняно сів на лавці перед дверима готелю, а собаки полягали коло мене. Їм теж хотілося піти за господарем, але так само, як і я, вони не сміли порушити його наказу. Віталіс умів наказувати.

Чому він не хоче, щоб я був присутній при його розмові з пані Мілліган? Я ще не встиг знайти відповідь на це питання, як Віталіс вернувся.

— Іди попрощайся з цією дамою. Я чекатиму тебе тут. Через десять хвилин ми рушаємо.

Я стояв приголомшений.

— То ви сказали?..

— Я сказав, що ти мені потрібен, а я потрібен тобі. Отже, я не маю наміру поступатися своїми правами на тебе. Іди і швидше вертайся!

Його слова трохи додали мені відваги. Настирлива думка про те, що я знайда, не покидала мене. Я був подумав, що нам треба вирушати через десять хвилин тому, що Віталіс розповів їм усе про мене.

Увійшовши до кімнати пані Мілліган, я побачив, що Артур гірко плаче, а мати, схилившись над ним, утішає його.

— Ремі, правда, ти не підеш від нас? — закричав

Артур.

— Я просила синьйора Віталіса залишити тебе в нас,— сказала пані Мілліган таким голосом, що на очі мені знов набігли сльози,— але він не погодився, і я не змогла його умовити.

— Він лихий! — вигукнув Артур.

— Ні, він зовсім не лихий,— провадила пані Мілліган,— і, мабуть, щиро любить Ремі. Здається, він чесна і достойна людина. Ось як він пояснив мені свою відмову: "Я люблю цього хлопця, а він любить мене. Суворе життя, яку він пройде в мене, буде йому корисніша, ніж становище слуги, в якому він, безперечно, опиниться у вас, навіть коли б ви того не хотіли. Ви дасте йому виховання, освіту, ви розвинете його розум, але не загартуєте його характеру. Він не може бути вашим сином, а моїм буде. Це набагато краще, ніж бути іграшкою хворої дитини, хоч би й такої любої і лагідної, як ваш син. Я теж дам йому освіту".

— Але ж він не батько Ремі,— заперечив Артур.

— Це правда, але він його хазяїн, бо батьки віддали Ремі до нього в найми. Тож Ремі повинен слухатися Віталіса.

— Я не хочу, щоб Ремі пішов від нас!

— І все ж він мусить піти за своїм хазяїном, хоч я сподіваюсь, що ненадовго. Ми напишемо його батькам і домовимося з ними.

— О ні! — скрикнув я.

— Чому ні?

— Ні, не пишіть, я вас дуже прошу!

— Але ж це єдиний спосіб повернути тебе.

— Я дуже вас прошу, не треба!

Якби пані Мілліган не заговорила про моїх батьків, у мене на прощання пішло б набагато більше часу, ніж ті десять хвилин, на які відпустив мене Віталіс.

— Вони живуть у Шаваноні, чи не так? — спитала пані Мілліган.

Не відповідаючи їй, я підійшов до Артура, обійняв його й поцілував кілька разів. Тоді, вирвавшись з його кволих обіймів, підійшов до пані Мілліган і поцілував її руку.

— Бідна дитина! — прошепотіла вона, цілуючи мене в чоло.

Я швидко пішов до дверей.

— Артуре, я завжди любитиму тебе... й вас, пані, я теж ніколи не забуду,—

ридаючи, сказав я.

— Ремі! Ремі! — плакав Артур.

Більш я нічого не чув. Я вибіг із кімнати й зачинив за собою двері. За хвилину я був біля Віталіса.

— В дорогу! — скомандував він.

Отак я розлучився зі своїм першим другом, і почалися для мене злигодні, яких я міг би уникнути, коли б через безглуздий передсуд не побоявся сказати, що я знайда.

РОЗДІЛ XIII. СНІГ І ВОВКИ

І знову я йшов битим шляхом за Віталісом, до болю натираючи плече ременем арфи; йшов і в дощ, і в спеку, пилюкою і болотом.

Знову доводилося вдавати дурня на велелюдних площах, сміятись і плакати, щоб розважити "шановну публіку".

Тяжко було мені знову звикати до злиденного життя після тих двох місяців щастя. Вечорами, лягаючи спати в брудному сільському заїзді, я згадував своє безжурне життя на "Лебеді". Більш ніколи я не бавитимусь з Артуром, не почую більш ласкавого голосу пані Мілліган.

Тішило мене тільки те, що Віталіс тепер став до мене набагато лагідніший. Я вже не почувався таким самотнім, як раніше, й знав, що Віталіс для мене не тільки хазяїн, а й близька людина. Мені не раз хотілося поцілувати Віталіса, показати, як я його люблю, але я не наважувався. Не острах, а якесь інше невиразне почуття, схоже на повагу, стримувало мене.

Настрій у мене був і так поганий, а тут ще й погода зіпсувалася. Наближалася зима, й все тяжче ставало брести по грязюці під нескінченним дощем. Коли ми ввечері приходили ночувати в якийсь заїзд чи клуню, виснажені, змоклі, з ніг до голови забризкані грязюкою, я лягав спати з дуже невеселими думками.

Віталіс хотів якнайшвидше дістатися до Парижа, бо тільки у великому місті ми могли давати вистави взимку. Але грошей на проїзд у нього не було, і нам треба було долати всю дорогу пішки.

Коли була гарна погода, ми давали короткі вистави у селах та містечках, через які проходили, і, зібравши мізерний заробіток, знову рушали в дорогу.

До Шатільйона нам велося ще сяк-так, хоч й допікали холод та дощ. Та коли ми вийшли з цього міста, дощ перестав і повіяв північний вітер.

Щоправда, не дуже приємно, коли різкий північний вітер б'є в обличчя, але ми не нарікали. Краще вже вітрюга, ніж дощ, який дошкуляв нам кілька тижнів.

Та цей вітер нагнав великих чорних хмар, які густою пеленою вкрили небо. Сонце сховалося — все віщувало, що незабаром піде сніг.

— Лягай скоріше спати,— наказав мені Віталіс, коли ми влаштувалися в заїзді.— Ми вирушаємо завтра на зорі: я не хочу, щоб нас у дорозі застав сніг.

Сам він не ліг зразу, а примостився в кутку біля вогню, щоб зігріти Серденька, який добряче намерзся за день і не переставав стогнати, хоч ми й вкутали його в кілька ковдр.

Наступного дня я встав дуже рано. Ще й не сіріло, і небо було чорне, без жодної зірки. Здавалось, якесь велике чорне покривало опускається на землю, от-от її роздавить. Коли відчиняли двері, пронизливий вітер вривався в кімнату, роздмухував головешки, які ще звечора жевріли в печі.

— На вашому місці,— сказав господар заїзду Віталісові,— я б нікуди не рушав. Зараз буде завірюха.

— Я дуже поспішаю,— відповів Віталіс,— і надіюся дістатися в місто ще до снігопаду.

— Тридцять кілометрів за одну годину не пройдеш,— заперечив господар заїзду. І все ж ми пішли.

Віталіс ніс Серденька під курткою, щоб зігріти його теплом свого тіла, а собаки, раді, що нема дощу, весело бігли попереду. У Діжоні Віталіс купив мені кожушанку з вовною всередину. Тепер вона була на мені, і зустрічний вітер щільно притискав її до мого тіла. Ми йшли мовчки й дуже швидко — поспішали, та й зігрітися хотіли.

Вже мав бути світанок, але небо не прояснювалося. Тільки на сході бліда смуга розірвала темряву, але сонце так і не виглянуло. Ніч минула, але день не настав.

Ми йшли якоюсь пустельною, похмурою місцевістю. Скільки сягнеш оком, всюди голі поля й горби, пожовклі ліски.

Ніде не видно було нікого, не чути було ні торохтіння воза, ні посвисту батога. Тільки сороки стрибали на шляху, задерши хвостики. Коли ми підходили ближче, вони злітали на дерева і звідти проводжали нас своїм скрекотом, так ніби лаяли нас чи віщували біду.

Вітер помалу перемінився — тепер він дув із заходу. По небі попливли низькі важкі хмари, що, здавалося, нависали над самими вершечками дерев.

Незабаром перед нашими очима закружляли, наче білі метелики, сніжинки.

Потім хмари насунули зовсім близько, і з них посипався густий сніг. Скоро все стало біле: каміння, трава, гілки й кущі. Сніг забивався в складки нашої одежі й зараз же починав танути. Я відчував, як холодні струмки текли мені за шию. Не в кращому становищі був і Віталіс, у якого край кожушанки був відтулений, щоб міг дихати Серденько.

Проте ми йшли мовчки проти вітру й снігу, час від часу відвертаючи голову, щоб ухопити повітря.

Собаки вже не бігли попереду, а пленталися позаду.

Йшли ми повільно, через силу, засліплені снігом, змокрілі. Одежина задубіла. Обабіч дороги чорнів ліс, але він не захищав нас від рвучкого вітру.

Час від часу Віталіс позирав ліворуч, ніби щось шукав. Але там видніла тільки широка просіка, де, мабуть, навесні рубали ліс.

Раптом він простяг руку ліворуч, показуючи на якийсь темний предмет. То був занесений снігом курінь. Ми швидко зійшли з дороги й незабаром знайшли стежку, що вела до куреня. Він був збудований з дрючків і хмизу, а дах зроблено із щільно сплечених гілок, що затримували сніг.

Собаки перші вскочили в курінь і, радісно гавкаючи, почали качатися по сухій землі.

— Я так і думав,— сказав Віталіс,— що тут на зрубі має бути лісорубів курінь. Тепер сніг нам не страшний!

Наше нове житло не мало ні вікон, ні дверей; в ньому не було нічого, крім викладеної з дерну лавки і кількох великих каменів, що правили за стільці. Зате в кутку стояла цегляна піч, і це для нас була найбільша радість.

Вогонь! Ми можемо запалити вогонь!

Для цього потрібні були ще дрова, проте в такій хаті, як наша, їх неважко було знайти: треба лише то тут, то там насмикати гіллячок із стін й даху, але обережно, щоб курінь лишився цілий.

Невдовзі в печі вже весело потріскувало яскраве полум'я.

Щоправда, курінь швидко наповнився димом, але це нам було байдуже — ми мали затишок і тепло.

Поки я, спершись руками на землю, роздмухував вогонь, собаки посідали коло печі. Тоді й Серденько обережно виткнув носа з-під Віталісової куртки; роздивившись, він жваво стрибнув на землю і, вибравши найкраще місце, простяг до полум'я свої тремтячі лапки.

Тепер, коли ми трохи нагрілися, можна було подумати й про їду. Наш хазяїн був завбачливою людиною. Вранці, ще як я не вставав, він дістав харчів на дорогу: окраєць хліба й невеликий шматок сиру. В таку хвилину не випадало дуже вередувати, тож ми, побачивши хліб, дуже зраділи.

На жаль, порції виявились дуже маленькі, і я був страшенно розчарований, коли Віталіс розділив нам тільки половину окрайця.

— Дорога мені незнайома,— відповів він на мій запитливий погляд,— і я не знаю, чи до Труа трапиться нам корчма, де б можна було попоїсти. До того ж, невідомо, чи далеко тягнеться цей ліс. Може, ми ще довго пробудемо в цьому курені. Отож треба приберегти харчі хоча б ще на один раз.

Це були цілком слушні міркування.

Та їжа, хоч яка мізерна, а підкріпила нас. Ми були в безпеці й теплі і могли спокійно чекати, поки випогодиться.

Собаки спали біля вогню, Зербіно — згорнувшись калачиком, Дольче — простягшись на бочку, а Капі — ткнувши носа в попіл. Я вирішив теж поспати, адже встав я того дня дуже рано.

Не знаю, скільки часу я проспав, але коли прокинувся і виглянув надвір, сніг уже перестав падати.

Котра ж це година?

Я не міг спитати про це у Віталіса. В Діжоні він продав годинника, щоб купити мені кожушанку й ще деякі речі. Тепер доводилося визначати час за денним світлом. Але на землі білів сніг, угорі й довкола завис густий туман, і я нічого не міг дізнатись.

Я стояв біля виходу і дивився, що робиться надворі, коли Віталіс покликав мене.

— Мабуть, незабаром знову піде сніг,— сказав він,— і тому не варто рушати в дорогу. Краще перечекати його тут, де сухо й тепло.

Таке рішення мене цілком влаштовувало, якби не турботи про харчі. На обід Віталіс розділив решту хліба. Гай-гай! Як же мало його лишилося, і як швидко ми його з'їли, дарма що відкушували щонайменші шматочки.

Невдовзі ми вже ледве могли розгледіти все, що діялося поза куренем, бо цього похмурого дня ніч настала швидко. Знову пішов сніг, який падав і падав великими пластівцями.

Оскільки ми тут мусили заночувати, краще було заснути якнайшвидше. Собаки полягали зразу ж після обіду, тож і я, загорнувшись у свою кожушанку, що за день висохла біля вогню, простягся біля багаття, поклавши голову на плаский камінь, який правив мені за подушку.

— Спи,— озвався до мене Віталіс.— Я розбуджу тебе, як сам захочу спати. Хоч у цій буді нам не страшно ні людини, ні звіра, все одно треба, щоб один із нас не спав і пильнував багаття. Коли перестане сніг, може вдарити лютий мороз.

Мене не треба було припрошувати двічі, і я швидко заснув.

Коли Віталіс розбудив мене, було вже за північ — принаймні так мені здалося. Сніг уже не падав, у печі так само горів огонь.

— Тепер ти повартуй,— сказав Віталіс.— Я наготував тобі гілля,— тільки підкидай у вогонь.

І справді, напихваті лежала купа хмизу. Віталіс не хотів, щоб я будив його, витягаючи гілки зі стін куреня, і зробив для мене запас палива.

Та, на жаль, його завбачливість призвела до сумних наслідків, яких ніхто з нас не сподівався.

Побачивши, що я прокинувся і готовий вартувати, Віталіс уклався біля вогню, поклавши перед себе Серденька, загорнутого в ковдру. Незабаром його віддих став рівний і глибокий — він заснув.

Тоді я підвівся і тихенько, навшпиньках, пішов подивитися, що робиться надворі.

Все було припорошене снігом: трава, кущі, молоде пагіння, дерева. Скільки сягнеш оком, скрізь стелилась нерівна, але однаково біла скатертина. На небі мерехтіли зорі; сніг теж світився блідим блиском. В моторошній тиші ночі час від часу щось потріскувало — то підмерзав сніг.

Пощастило нам із куренем. Що б ми робили серед засніженого лісу, на такому морозі?

Хоч як тихо я встав, та все ж побудив собак, і Зербіно підбіг до мене. Я наказав йому вернутись. Він послухався, але сів носом до виходу, як упертий собака, що не відмовився від своїх намірів. Я ще декілька хвилин дивився на сніг, а тоді вернувся до вогнища і, підкинувши дров у піч, сів на камінь, що правив мені за подушку. Хазяїн спокійно спав, собаки й Серденько також спали. Вогнище розгорілося, гарне червоне полум'я знялося аж під самий дах, розсипаючи іскри, що потріскували в нічній тиші.

Я довго тішився тими іскрами, але мало-помалу втома здолала мене, і я задрімав.

Якби мені потрібно було висмикувати зі стін гілки, я вставав би, ходив по куреню, а так, сидючи нерухомо, я не міг боротися з дрімотою й заснув. Розбудив мене лютий гавкіт.

Мабуть, спав я довго, бо вогонь погас і в курені було темно.

Гавкіт не припинявся — то гавкав Капі. Але, дивна річ, ні Зербіно, ні Дольче йому не відповідали.

— Що сталося? — скрикнув Віталіс.

— Не знаю.

— Ти заснув, і вогонь погас?

Капі кинувся до виходу, але не вибіг надвір, а гавкав, стоячи на місці. У відповідь на гавкіт почулося жалібне скигління, і я впізнав голос Дольче. Те скигління лунало десь неподалік, за куренем.

Я хотів вийти, але Віталіс зупинив мене:

— Підкинь спочатку хмизу у вогонь!

Поки я виконував його наказ, він витяг з вогнища головешку і почав роздмухувати її.

Коли головешка розгорілася, Віталіс сказав:

— Ходімо подивимося, в чім річ, але йди позаду. Капі, вперед!

Раптом нічну тишу пронизало жахливе виття. Переляканий Капі кинувся нам під ноги.

— Вовки! Де Зербіно й Дольче?

Що я міг відповісти? Мабуть, собаки вибігли з куреня, коли я спав. Зербіно ще раніше хотів вийти, та я тоді не пустив його. Тепер з ним побігла й Дольче. Невже їх розірвали вовки?

— Бери головешку,— наказав мені Віталіс.— Підемо їм на допомогу!

У селі я наслухався страшних історій про вовків, але тепер не вагаючись схопив головешку й пішов за хазяїном. Ми вийшли на зруб, але не побачили ні собак, ні вовків. Ми пішли слідами, що вели навколо куреня. Трохи далі в темряві помітили місце, де сніг був притоптаний так, ніби тут качалися тварини.

— Шукай, Капі, шукай! — наказував хазяїн і свистом кликав Зербіно й Дольче.

Але жоден звук не потривожив похмурої тиші лісу, а Капі, завжди такий слухняний і відважний, тільки злякано тулився до наших ніг.

Віталіс знову свиснув і голосно покликав Зербіно й Дольче.

Ми стояли, прислухаючись. Знову ані звуку. Серце моє стислося від горя. Бідний Зербіно! Бідна Дольче! Віталіс підтвердив мої побоювання:

— Їх роздерли вовки. Навіщо ти їх випустив? Навіщо! Я не міг відповісти на це запитання.

— Треба шукати їх,— сказав я і кинувся вперед. Але Віталіс зупинив мене:

— Як ми їх шукатимемо в цій темряві й снігу? Якщо вони не відповіли на мій поклик, значить, вони... дуже далеко. До того ж, вовки можуть напасти й на нас, а нам захищатися нічим.

Який жах — залишити напризволяще бідолашних собак, наших товаришів і друзів! А як тяжко було мені — адже я почував себе винним: якби я не заснув, вони б не вибігли в ліс.

Віталіс попрямував до куреня, і я подався за ним, щокроку оглядаючись і зупиняючись, аби послухати. Але я не бачив нічого, крім снігу, нічого не чув, крім його потріскування.

В курені на нас чекала нова прикрість. Поки ми шукали собак, ломаччя, яке я наклав у вогнище, розгорілось і своїм полум'ям освітлювало найтемніші закутки. Проте Серденька ніде не було видно. Ковдра лежала біла печі, але мавпочки під нею не було. Я покликав Серденька, Віталіс теж погукав, але він не озивався. Віталіс згадав, що Серденько лежав біля нього, коли він прокинувся. Отже, мавпочка зникла вже після того, як ми вийшли з куреня.

Ми взяли по жмутку запалених гіллячок і, присвічуючи собі, пішли шукати слідів Серденька. Та ми нічого не знайшли. Правда, сліди собак і наші переплутались, але не настільки, щоб не можна було розпізнати слідів мавпи. Отже, Серденько з куреня не виходив. Вернулися назад — подивитись, чи не заховався він десь під хмизом. Ми шукали довго, по десять разів переходили те саме місце, заглядали в усі кутки. Я виліз Віталісові на плечі, щоб обстежити дах, але все було марно — Серденька ніде не було.

Я спитав, чи не думає він, що вовки розірвали й Серденька.

— Ні,— відповів Віталіс,— вовки не наважилися б увійти в освітлений курінь. Я думаю, що вони накинулися на Зербіно й Дольче, коли ті вийшли в ліс, але сюди забратися вони не могли. Може, поки ми були в лісі, Серденько, злякавшись, вискочив із куреня й заховався десь поблизу. Я дуже тривожуся за нього, бо в цю прокляту погоду він застудиться, холод для нього смертельно небезпечний.

— То пошукаємо ще!

І ми знову шукали, але знову нічого не знайшли.

— Доведеться чекати світанку,— сказав Віталіс.

— А коли ж він настане?

— Десь за дві-три години.

І він сів біля вогню, схопившись обіруч за голову.

Не сміючи його турбувати, я тихо сидів поруч з ним, тільки підкидав гіллячки у вогонь. Час від часу Віталіс підводився і йшов до виходу, дивився на небо, прислухався і знову вертався на своє місце. Мені було б легше, якби він насварився на мене та не сидів такий похмурий і пригнічений.

Три години, про які говорив Віталіс, тяглися жахливо довго. Здавалося, цій ночі не буде кінця-краю.

Нарешті зірки поблякли, небо посвітлішало; почався світанок.

Але над ранок ще похолодніло. Може, ми й знайдемо Серденька, та чи буде він живий?

А що як знову піде сніг, тоді як його шукати? Проте небо було чисте; воно порожевіло, провіщаючи гарну погоду.

Коли холодне ранкове світло осяяло кущі й дерева, ми вийшли з куреня, озброївшись добрими дрючками.

Капі вже оговтався після нічного страху; тепер, зазираючи в очі свого хазяїна, він чекав тільки сигналу кинутися вперед.

Ми саме шукали на снігу слідів Серденька, коли це Капі задер голову і радісно загавкав. Це означало, що треба шукати не на землі, а вгорі.

І справді, ми побачили, що сніг на курені притоптаний біля великої гілляки, яка звисала прямо над дахом. Це була гілляка великого дуба, і на вершку цього дуба, в розгіллі, видніла невеличка темна постать. То був Серденько. Певно, злякавшись виття вовків, він, коли ми вийшли, кинувся на дах куреня, а вже звідти видряпався на дуба. Почуваючи себе там в безпеці, він притулився до дерева і не відповідав на наш поклик.

Хазяїн лагідно гукнув його, але він і не поворухнувся, неначе був мертвий. Кілька хвилин Віталіс кликав його, але Серденько не виявляв ніяких ознак життя. Мені дуже хотілось хоч якось спокутувати свою провину.

— Дозвольте, я його дістану.

— Ти скрутиш собі в'язи.

— Не скручу!

Насправді ж лізти на високе, вкрите снігом дерево було небезпечно й важко. Та, на щастя, я змалку навчився спритно лазити по деревах. Кілька невеличких гілок у нижній частині стовбура стали мені за щаблі. Сніг, що струшувався згори, сліпив мені очі, але я швидко досяг першого розгалуження. Далі було лізти набагато легше.

Деручись угору, я лагідно говорив до Серденька, який сидів незрушно і тільки дивився на мене своїми блискучими очима. Я був майже добрався до нього і вже простяг руку, щоб його схопити, та він враз перестрибнув на іншу гілку.

Я, певно, ніколи не спіймав би Серденька, якби не сніг на гілках дуба. Серденько намочив лапки, і це йому не сподобалося. Тоді, перестрибуючи з гілки на гілку, він плигнув хазяїнові на плече і сховався під його курткою.

Тепер треба було знайти собак.

Ступивши кілька кроків, ми опинилися на тому місці, де побували вночі і де бачили притоптаний сніг. Тепер, при світлі, неважко було здогадатися, що тут сталося.

Собаки, вискочивши з куреня, побігли одне за одним. Ми виразно бачили їхні сліди на відстані двадцяти метрів. Потім разом з їхніми слідами ми побачили вовчі сліди; далі було видно тільки перемішаний і закривавлений сніг.

Не варто було продовжувати пошуки: тут бідних собак задавили вовки й потягли в хащі. До того ж, треба було якнайскоріше відігріти Серденька.

Ми вернулися в курінь, і поки Віталіс тримав біля вогню Серденька, я нагрів ковдру, в яку ми його тут-таки й закутали. Але, крім теплої ковдри, Серденьку потрібне було ліжко з грілкою і гаряче питво.

Ми сиділи біля печі й мовчки дивилися на полум'я. Бідні Зербіно й Дольче! Нещасні наші друзі! Вони ділили з нами і горе, й радість, а для мене були як діти, і це я винний у їхній смерті...

Я не знаходив собі виправдання. Якби я добре вартував і не заснув, собаки не вийшли б у ліс. А на освітлений курінь вовки б нізачо не напали.

Хоч би Віталіс висварив чи побив мене!

Але він нічого не казав і навіть не дивився на мене. Він сидів, схилювшись над вогнищем, і, напевно, думав про те, що нам робити. Як давати без собак вистави? З чого жити?

РОЗДІЛ XIV. СЕРДЕНЬКО

Була гарна погода, як і провіщав світанок. У безхмарному небі сяло сонце; засніжений ліс, такий сумний і похмурий напередодні, сьогодні сліпив очі своєю білиною.

Час від часу Віталіс засовував руку під ковдру й мацав Серденька. Той ніяк не зігрівався, і, коли я нахилився до нього, то чув, як він цокотить зубами.

— Треба будь-що добратися до села,— сказав Віталіс підводячись,— а то Серденько тут помре. Ходімо!

Добре нагрівши ковдру, він загорнув у неї Серденька й засунув собі під куртку.

— Надто дорого заплатили ми за цей гостинний притулок! — сказав Віталіс тремтячим голосом.

Незабаром після того, як ми вийшли на велику дорогу, нам стрівся селянин із саньми і сказав, що десь за годину ходи буде село.

Це додало нам сил, але все одно важко було брести снігом, який сягав мені до пояса.

Час від часу я перепитував Віталіса, як почуває себе Серденько, і він відповідав мені, що Серденько не перестає тремтіти.

Нарешті попереду забілили дахи величенького села; ще трохи зусиль, і ми будемо біля мети.

Звичайно ми не зупинялися в багатих заїздах, а вибирали якусь бідну халупу край села чи в передмісті, де можна було дешевше прожити. Але цього разу Віталіс попрямував до заїзду з красивою позолоченою вивіскою. У прочинені двері кухні було видно стіл із харчами, а на великій плиті весело булькотіли каструлі з червоної міді, пускаючи під стелю хмарини пари. Ще на вулиці приємно залоскотав нас ніздрі смачний запах жирного супу.

Віталіс, не скидаючи капелюха, з гордовитим виглядом зайшов у кухню і зажадав у господаря добру кімнату з каміном.

Спочатку господар, вродливий ставний чоловік, з погордою подивився на нас, але великосвітські манери Віталіса викликали в нього повагу, і він наказав служниці відвести нас у номер.

— Швидше лягай! — звелів мені Віталіс у той час, як служниця запалювала вогонь.

Я здивувався, зацікавившись: чи не краще спершу сісти за стіл, а вже потім лягти спати?

— Ну, швидше! — повторив Віталіс. Довелося скоритись.

На ліжку лежала перина. Віталіс укрит мене тією периною трохи не з головою.

— Постарайся зігрітись,— сказав він.— Чим швидше зігрієшся, тим краще.

Поки я грівся під периною, Віталіс, на превеликий подив служниці, на всі боки повертав нещасного Серденька над вогнем, так ніби хотів його засмажити.

— Зігрівся? — по хвилі запитав мене Віталіс.

— Я задихаюсь від духоти!

— Оцього мені й треба!

Віталіс швидко засунув Серденька під перину і звелів мені міцно пригорнути його.

Бідне звірятко, завжди вередливе, тепер стало покірне й слухняне. Серденько притулився до мене й завмер. Йому вже не було холодно, тільки його палало.

Віталіс вийшов і незабаром вернувся разом з паном у золотих окулярах.

То був лікар.

Боячись, що така поважна особа не захоче турбувати себе задля мавпи, Віталіс не сказав йому, до якого хворого його викликає. Отож, побачивши мене в ліжку червоного, мов півонія, лікар підійшов і, приклавши руку мені до лоба, сказав:

— Гарячка.

І похитав головою з виглядом, що не віщував нічого доброго. Боячись, що він ще пустить мені кров, я вирішив з'ясувати помилку.

— Це не я хворий.

— Як не ти? Овва! Хлопець марить.

Тоді, трохи піднявши перину, я показав на Серденька, що обійняв мене лапкою за шию.

— Це він хворий...

Лікар аж позадкував з несподіванки, а потім з люттю обернувся до Віталіса.

— Мавпа! — закричав він. — І ви посміли потурбувати мене задля мавпи, та ще в таку погоду!

Але Віталіс умів поводитися з людьми і майже ніколи не розгублювався. Дуже чемно він зупинив лікаря, що вже хотів піти, й розповів йому все: як нас у дорозі застав сніг, як Серденько, злякавшись вовків, заховався на дубі, де мало не замерз.

— Так, я викликав вас до мавпи. Але якби ви знали, що це за мавпа! Для нас вона справжній друг. Хіба можна довірити життя такого чудового артиста якомусь там ветеринарові? Всі знають, що сільські ветеринари — справжнісінькі віслюки, а лікарі — люди науки. Навіть у найглухішому селі, постукавши до лікаря, можна чекати від нього і допомоги, й великодушності. До того ж, учені вважають, що мавпа так близько стоїть до людини, що навіть хворіє однаковими з нею хворобами. Хіба не цікаво з погляду науки й лікарського мистецтва дослідити, в чому ці хвороби подібні й чим відрізняються від людських?

Поки Віталіс говорив, Серденько, здогадавшись, що чоловік в окулярах — це лікар, кілька разів висовував з-під перини лапку, щоб йому пустили кров.

— Дивіться, яка розумна ця мавпа: вона знає, що ви лікар, і простягає лапку, щоб ви помацали їй пульс.

Це остаточно переконало лікаря.

— А й справді, — сказав він, — випадок досить цікавий! Та для нас, на жаль, це був

дуже сумний випадок.

У бідного Серденька виявилось запалення легенів.

Лікар узяв його маленьку лапку й ланцетом розрізав вену. Серденько навіть не застогнав: він знав, що це може його вилікувати.

Після кровопускання Серденьку ставили гірчичники, робили припарки, давали різні ліки. Я встав з ліжка і тепер доглядав хворого під керівництвом Віталіса.

Бідоласі Серденьку подобалися мої турботи, він вдячно усміхався і дивився на мене зовсім людськими очима.

Завжди такий жвавий, пустотливий і неслухняний, щохвилини готовий утнути нам якусь штуку, Серденько став тепер незвичайно тихий, сумирний.

Здавалося, він потребував співчуття і вимагав його навіть від Капі, який частенько був жертвою його витівок. Мов нещасна дитина, Серденько хотів, щоб ми всі були коло нього і сердився, коли хто з нас виходив.

Хвороба Серденька — запалення легенів — розвивалася своїм звичайним шляхом. Незабаром почався кашель, який дуже його мучив. У мене було трохи своїх грошей, і за них я купив Серденькові цукру. Але цим я не допоміг, а тільки нашкодив йому. Серденько швидко помітив, що я даю йому грудочку цукру щоразу, як тільки він закашляє. І він став кашляти раз по раз, щоб частіше одержувати смачні "ліки".

Помітивши цю хитрість, я перестав давати йому цукор, та Серденько не заспокоївся. Він благально дивився на мене, а тоді, побачивши, що нічого не допомагає, сів на ліжку й став з усіх сил кашляти. Обличчя його почервоніло, вени на чолі набрякли, з очей покотилися сльози, і кінчилося тим, що він став задихатися посправжньому.

Віталіс ніколи не втаємничував мене в свої плани, але тепер він вирішив відступити від цього правила.

Якось уранці Віталіс повідомив мене: господар заїзду вимагає, щоб він негайно оплатив рахунок. Він бачив тільки один вихід із скрутного становища — дати цього ж вечора виставу. Але як влаштувати виставу без Зербіно, Дольче й Серденька? Однак треба було за всяку ціну врятувати Серденька. Лікар, плата за кімнату, дрова, ліки — на все це потрібно було не менш як сорок франків. Заробити сорок франків у цьому селі в таку холоднечу та ще з нашими можливостями — то був би неймовірний подвиг!

Коли я сидів біля хворого, Віталіс підшукав велику залу, бо давати виставу просто неба взимку було неможливо. Він намалював і порозклеював афіші, з кількох дощок змайстрував сцену і витратив останні свої дрібняки на свічки, які порозрізав навпіл, щоб було більше світла.

З вікна кімнати я бачив, як він ходив сюди-туди повз заїзд. З тривогою я думав, яка ж буде програма цієї вистави.

Але незабаром я про це дізнався. Сільський барабанщик у червоному кепі зупинився перед заїздом і після оглушливого барабанного дробу оголосив, що буде вистава. Віталіс щедро обіцяв, що виступить великий артист, знаний "у цілому світі" — це був Капі, і видатний "молодий співак" — тобто я.

Зачувши звук барабана, Капі радісно загавкав, а Серденько навіть трохи підвівся, хоч почував себе дуже погано. Обидва вони, безперечно, здогадалися, що буде концерт. Серденько захотів підвестися, і мені довелося силою стримувати його.

Я зрозумів, що нам буде важко примусити його відмовитись від думки взяти участь у нашому вечірньому концерті і що доведеться піти тихенько, так щоб він не помітив.

На біду, Віталіс про це не знав і, вернувшись, найперше звелів мені наготувати арфу і все необхідне для вистави.

Почувши ці добре знайомі йому слова, Серденько тепер почав благати Віталіса взяти його з собою. Навіть якби він умів розмовляти, то й тоді не висловив би краще своє бажання, ніж робив це жестами й гримасами. Справжні сльози котилися з його очей, він цілував Віталісові руки.

Було зворушливо дивитись, як ревно це маленьке, ледь живе звіря благало нас. Але погодитись на прохання Серденька — означало приректи його на смерть.

І от настав час іти виступати. Я поклав у вогонь грубих полін, які б довше горіли, і закутав у ковдру бідолашного Серденька, що плакав гіркими сльозами.

Коли ми йшли засніженою вулицею, Віталіс пояснив, чого він од мене чекає.

Не могло бути й мови про наші звичайні п'єси, бо нам бракувало основних артистів; тому всі надії покладалися на Капі й на мене. Хай там що, а ми повинні були зібрати сорок франків.

Сорок франків! Жахлива цифра!

Віталіс уже все приготував заздалегідь. Лишалось тільки запалити свічки. Але цю розкіш ми могли дозволити собі тільки тоді, як зберуться глядачі, а то коли б наше освітлення не згоріло ще до початку концерту.

Нарядивши Капі й затримувавшись сам, я став за колоною й дивився, як сходяться люди.

Незабаром з вулиці долинув барабанний дріб і ще якийсь невиразний гул. Зо два десятки хлопчаків ішли слідом за барабанщиком, відбиваючи такт ногами.

Не перестаючи барабанити, барабанщик став між двома засвіченими ліхтарями при вході до нашого театру, і публіці лишалось тільки займати в залі місця і чекати, коли почнеться концерт.

Як повільно та публіка збиралася, хоч веселий барабанщик на дверях старався з усієї сили! Здавалося, до нас прийшли діти чи не з усього села, але хіба можна було сподіватися від них виручки в сорок франків? Нам треба було людей статечних, з туго набитими гаманцями та щедрою рукою.

Нарешті Віталіс вирішив починати, хоч зал був далеко не повний. Ми не могли чекати довше: зайвих свічок у нас не було.

Мені довелося першому вийти на сцену. Я заспівав дві пісеньки, акомпануючи собі на арфі. Щиро кажучи, оплески, якими обдарувала мене публіка, були досить скупі.

Мене ніколи не мучило акторське самолюбство, але цього разу холодний прийом глядачів засмутив мене. Бо співав я не задля слави, а задля бідного Серденька. Як я хотів зворушити їх, цих глядачів, примусити їх шаленіти! Але я бачив, що вони не дуже

зацікавилися мною і, певно, не вважали мене за "видатного співака".

Капі пощастило більше. Йому аплодували довго й завзято і навіть гупали ногами.

Настав вирішальний момент. Поки під акомпанемент Віталіса я танцював іспанський танець, Капі з дерев'яною чашечкою в зубах пішов між рядами, де сиділа публіка.

Чи збере він сорок франків? Серце моє тривожно стискалось, а проте я мусив усміхатись до публіки як-наймилішою усмішкою.

Я мало не падав від втоми, але танцював далі, бо повинен був дочекатися, коли вернеться Капі. Та він не дуже поспішав, і коли який глядач не хотів давати грошей, він постукував лапкою по його кишені.

Нарешті я побачив, що Капі вертається, і хотів уже зупинитись, але Віталіс дав мені знак танцювати далі. Продовжуючи танцювати, я наблизився до Капі і побачив, що його чашечка далеко не повна.

Віталіс теж подивився на зібрані гроші, а тоді вийшов насеред сцени.

— Мені здається, що ми програму нашу виконали. Але поки свічки ще горять, я, якщо публіка бажає, заспіваю декілька арій.

Хоч Віталіс і вчив мене співати, я ніколи досі не чув, як він по-справжньому співає. Принаймні, він ніколи не співав так, як того вечора.

В той час я ще був неспроможний судити, гарно хтось співає чи погано, майстерно чи ні, але я добре пам'ятаю, які почуття викликав у мене його спів. Сховавшись у куточку сцени, я плакав.

Крізь сльози я побачив молоду жінку в першому ряду, яка аплодувала з усіх сил. То була не селянка, а справжня пані — молода, вродлива. Біля неї сидів малий хлопець, який захоплено аплодував Капі, — напевно, її син, бо дуже був схожий на неї.

Після першої арії Капі знову розпочав обхід, і я здивувався, побачивши, що вродлива дама нічого не поклала в чашечку.

Коли Віталіс доспівав останню арію, вона поманила мене рукою, і я підійшов до неї.

— Я б хотіла поговорити з твоїм хазяїном,— сказала вона.

Мене трохи здивувало, що ця гарна жінка хоче порозмовляти з Віта лісом. Краще б вона поклала якийсь дрібняк у чашечку. І все ж я сказав Віталісові про її бажання. А тим часом вернувся Капі: другий збір був іще менший, ніж перший.

— Чого дамі треба від мене? — спитав Віталіс.

— Вона хоче поговорити з вами.

— Мені нема про що з нею говорити.

— Вона нічого не дала Капі — може, щось дасть тепер.

— Ну, то хай Капі йде до неї, а не я.

І все ж він пішов, прихопивши й Капі з собою. Я пішов за ними.

Віталіс холодно вклонився дамі.

— Пробачте, що турбую вас, але я хотіла вас привітати. Я музикантка, і мене вразив ваш великий талант.

Великий талант? У Віталіса, вуличного співака, дресирувальника тварин? Я був

приголомшений.

— Який може бути талант у старої людини,— заперечив Віталіс.

— Не думайте, що я звертаюся до вас із нескромної цікавості,— вела далі жінка.

— Але я готовий задовольнити вашу цікавість. Вас дивує, що дресирувальник тварин уміє сяк-так співати?

— Я зачарована вашим співом.

— Все це дуже просто. Я не був завжди тим, чим став зараз. Колись давно, в пору моєї юності, я був... атож, я був слугою в одного великого співака і, наслідуючи його, як папуга, завчив кілька арій, які він розучував у моїй присутності. Ось і все.

Дама нічого не відповіла, лише пильно подивилася на зніяковілого Віталіса.

— До побачення, добродію,— мовила вона, наголошуючи слово "добродію",— до побачення, і ще раз дозвольте подякувати вам за ту втіху, що я зазнала.

І, нахилившись до Капі, вона поклала в чашечку золоту монету.

Я думав, що Віталіс проведе даму до виходу, але він цього не зробив, а коли вона відійшла, стиха пробурмотів якийсь італійський прокльон.

— Вона дала Капі золотий,— сказав я.

Він хотів відважити мені запотиличника, але передумав і опустив руку.

— Золотий,— мовив він отямившись.— Ах, таки це правда. Я забув про Серденька. Ходімо до нього.

Швидко зібравши свої речі, ми не гаючись попрямували до заїзду.

Я перший вибіг сходами нагору і вскочив у кімнату. Вогонь уже пригасав. Я швидко запалив свічку і став шукати Серденька, дивуючись, що його не чути.

Одягнений у свій мундир англійського генерала, Серденько лежав, витягшись на ліжку, і, здавалося, спав. Я нахилився до нього й тихенько взяв за лапку. Вона була холодна.

В цю мить до кімнати увійшов Віталіс.

Я обернувся до нього.

— Серденько геть холодний! Віталіс теж нахилився до Серденька.

— О горе, він помер! — вигукнув Віталіс.— Це повинно було статися. Знаєш, Ремі, я, напевно, зробив помилку, забравши тебе від пані Мілліган. Тепер доля карає мене. Зербіно, Дольче, сьогодні Серденько... І це ще не кінець.

РОЗДІЛ XV. ПО ДОРОЗІ В ПАРИЖ

До Парижа було ще далеко.

З ранку до вечора ми йшли засніженими дорогами, змагаючись з північним вітром, який бив нам в обличчя.

Які сумні були ці тривалі переходи! Віталіс простував попереду, я — слідом за ним, а Капі дріботів позаду мене.

Отак вервечкою посувалися ми вперед, годинами не обзиваючись один до одного. Обличчя в нас посиніли від північного вітру, ноги були мокрі, животи підтягло від голоду. Люди спинялися і дивились на нас, мов на якесь чудо. Мабуть, вони думали: "Куди веде оцей високий дідусь хлопчика й собаку?"

Мене особливо мучила мовчанка. Хотілося говорити, щоб хоч трохи забутись у розмові. Та коли я про щось питав Віталіса, він відповідав мені лише кількома словами і навіть не обертався.

На щастя, Капі був привітніший. Не раз я відчував, як він лиже мокрим і теплим язиком мою руку, мовби хоче сказати: "Це я, Капі, твій друг".

Я ніжно гладив його, не спиняючись. Він був щасливий, що я про нього не забував.

Для мене це була неабияка підтримка, та й для Капі також. Я не сумнівався в цьому: адже серце к собаки не менш чуле, ніж серце в дитини.

Мої пестоші так утішали Капі, що іноді він, як мені здавалося, забував про смерть своїх товаришів. Звичка брала своє. Вряди-годи він спинявся посеред дороги — подивитися, чи йде вся трупа. Так він робив, коли був начальником над нею і мав за свій обов'язок часто озиратися, щоб не губити її з очей. Але за мить він згадував, що трупи вже немає. Він забігав наперед і зазирає Віталісові в очі, немовби засвідчуючи, що його, Капі, провини в тім нема: мовляв, якщо Зербіно і Дольче не йдуть позаду, то, значить, вони й не повинні йти. Очі в Капі ставали такі промовисті й розумні, що в мене стискалося серце.

Природа не звеселяла нашу путь. І все ж нам хотілося трохи розвіятись, принаймні мені.

Скрізь на полях лежав сніг. Сонце не з'являлося, дні були сірі, похмурі. Поле немов омертвіло. Не було видно селян за роботою. Не іржали коні, не ревли воли. Розлягалось лише каркання гайворонів, що повсідали-ся на вершечках дерев. Не знаходячи на землі місця, де можна б сісти і пошукати корму, вони відчайдушно репетували з голоду. Будинки в селах були позачиню-вані. Скрізь панувала пустка і тиша. Стояв пекучий мороз, тож люди або сиділи біля вогню, або ж поралися в хлівах чи стодолах.

А ми йшли не спиняючись по вибоїстій та слизькій дорозі. Ночували в якійсь стайні, кошарі, перебивши голод скибочкою хліба, яка заміняла нам і обід, і вечерю. Коли нам удавалось заночувати в кошарі, ми були щасливі. Овечки зігрівали нас своїм теплом. До того ж, саме в цю пору овечки котилися, і вівчарі інколи давали мені овечого молока. Ми не казали, що голодуємо. Віталіс запевняв вівчарів, що мені дуже смакує овече молоко, бо я при звичаївся пити його змалечку. Ця легенда не завжди мала успіх. Але коли їй вірили, в мене був хороший вечір. Мені й справді смакувало овече молоко, і коли мені щастило його напитися, вранці я відчував себе дужчим.

Отак, кілометр за кілометром, перехід за переходом наближалися ми до Парижа. Рух на дорозі пожвавішав, а сніг був куди брудніший, ніж на розлогих рівнинах Шампані.

Дивна річ, принаймні для мене: тутешні місця не здавалися мені гарнішими за ті, що ми їх проминали раніше; села теж нічим особливим не вирізнялися. Я стільки наслухався про чудеса Парижа, що простодушно уявляв: я побачу якесь незвичайне місто. Я сподівався побачити щось прегарне і чарівне: дерева із щирого золота, мармурові палаци обабіч вулиць, городян, вбраних у шовк. Все це здавалося мені

цілком природним. Та хоч як пильно придивлявся я, шукаючи золотих дерев, все ж помітив, що люди, які зустрічалися нам, не дивляться на нас. Певно, вони не мали на це часу або ж звикли до багато жалюгідніших видовищ, ніж те, яке являли собою ми.

Що ми, злидарі, робитимемо в Парижі?

Ця думка не йшла мені з голови.

Мені хотілося спитати про це Віталіса, але він був такий похмурий і мовчазний, що я не наважився цього зробити.

Проте якось уранці Віталіс сів поруч зі мною і подивився на мене так, що я зрозумів: зараз я про все дізнаюся.

Цю ніч ми ночували на фермі, неподалік од великого села, що називалося Буассі-Сен-Леже. Вийшли ми на світанку. Проминувши село, ми вибралися на високий горб і побачили вдалині хмару чорного диму, що висіла над величезним містом.

Я широко розплющив очі, аби хоч що-небудь розгледіти серед дахів, дзвіниць, веж, які губилися в тумані.

Раптом Віталіс сповільнив крок і підійшов до мене.

— Там наше життя зміниться,— сказав він, ніби продовжуючи давно вже почату розмову,— за чотири години ми будемо в Парижі.

— То оце перед нами Париж?

— Авжеж.

В цю мить крізь хмари пробився сонячний промінь, і я помітив швидко, мов спалах блискавки, золоте мерехтіння.

Ось вони, мої золоті дерева!

А Віталіс тим часом вів далі:

— В Парижі нам доведеться розлучитися. Золоте мерехтіння враз погасло.

Я повернувся до Віталіса і втупив у нього погляд. Він також пильно глянув на мене і з блідості мого обличчя та тремтіння губ зрозумів, що зі мною діється.

— Ти, я бачу, стурбований і засмучений цим,— сказав він.

— Чому ми маємо розлучитися? — спитав я, трохи опам'ятавшись.

— Бідний хлопчик!

Від цих слів і особливо від тону, яким вони були сказані, мені на очі набігли сльози. Давно вже я не чув співчутливого слова.

— Який ви добрий! — вигукнув я.

— Ні, це ти добрий, мій хлопчику. І серце в тебе чесне. Бачиш, у житті людини бувають хвилини, коли вона особливо гостро відчуває відданість і дружбу, і це зворушує її до краю. Коли все гаразд, не думаєш про тих, хто йде з тобою поряд. А коли тобі кепсько, коли доля відвернулася від тебе, а надто коли ти вже старий і тобі немає на що сподіватися,— тоді відчуваєш потребу опертися на тих, хто стоїть біля тебе. Яке це щастя — відчувати, що ти не самотній! Тобі, мабуть, дивно, що я маю тебе за свою опору? Проте це так. Мені полегшало на душі від того, що ти мало не заплакав, слухаючи мене. Бо і я страждаю, мій маленький Ремі. Біда в тому, що завжди доводиться розлучатися саме тоді, коли хотілося б зблизитись.

— Але ж ви не покинете мене в Парижі? — спитав я боязко.

— Ні! Я не хочу тебе покидати. Що ти робитимеш сам у Парижі, бідний хлопчику? До того, я не маю права тебе покинути. В той день, коли я відмовився віддати тебе тій благородній жінці, котра хотіла піклуватися про тебе, як про рідного сина, я заприсягся, що виховаю тебе сам. На жаль, обставини змінилися. Зараз я нічого не можу для тебе зробити. Ось чому я гадаю, що нам треба розлучитись, не назавжди, а на кілька місяців, поки мине лиха година. Незабаром ми вже будемо в Парижі. Як ми там виступатимемо в самим тільки Капі?

Почувши своє ім'я, собака підбіг до нас, приклав лапку до вуха, ніби віддаючи честь, а потім притис її до серця, показуючи свою відданість.

Віталіс зупинився і погладив Капі по голові.

— Ти добрий пес,— сказав він.— Але добротою, на жаль, на цьому світі не проживеш... Що ми робитимемо

З одним Капі? — звернувся він до мене.— Адже ти розумієш, що ми не можемо тепер давати вистави. Чи не так?

— Так.

— Хлопчаки будуть глузувати з нас, закидають нас яблучними огризками, і ми не заробимо за день бодай двадцяти су. Хіба ми проживемо втрюх на ці гроші? А в дощ, сніг або мороз і цього заробітку не буде.

— А моя арфа?

— Якби в мене був напарник, то справи пішли б непогано. Але ми з тобою — кепська компанія для заробітку. Я ще не надто старий. Якби хоч був горбатий або сліпий... В Парижі, щоб викликати співчуття людей на вулиці, треба мати жалюгідний вигляд. А просити милостиню я не можу... Тож я маю намір відвести тебе до одного падроне⁴. Перебудеш у нього зиму. Будеш грати на арфі — цим зароблятимеш собі на хліб. У нього живе ще кілька хлопчиків...

Я хотів був сказати, що можу грати на арфі для нього, але Віталіс не дав себе урвати.

— Що ж до мене,— вів він далі,— то я даватиму уроки гри на арфі й скрипці італійським хлопчакам — вуличним музикантам. У Парижі мене знають, я тут не раз бував. Я певен, що знайду уроки — їх буде у мене навіть забагато. Отак, кожен окремо, ми якось і перебудемо зиму. До того, я дресируватиму двох собак; згодом вони замінять Зербіно і Дольче. Я навчу їх усього того, чого треба. А навесні ми знову вирушимо в путь, мій маленький Ремі, і ніколи вже не розлучатимемося, бо

⁴ Падроне (італ.) — хазяїн, власник.

доля не цурається тих, хто має мужність із нею боротися. Навесні наші справи налагодяться, ми знову заживемо вільним життям. Ми помандруємо в Німеччину, в Англію. Ти ставатимеш чимдалі більшим і розумнішим. Я навчу тебе багато чого і зроблю людиною. Я це пообіцяв пані Мілліган, і я дотримаю обіцянки. Тому я й почав навчати тебе англійської мови. Знання англійської та італійської — це вже немало для хлопця твого віку. А як ти зміцнів!.. Ні, мій хлопчику, не все ще втрачено.

За обставин, що склалися, це можливо, й справді був найкращий вихід. І коли я думаю про це сьогодні, то доходжу висновку, що Віталіс зробив усе, аби вивести нас із скрути. Але тоді я думав тільки про дві речі — про нашу розлуку і про падроне.

Під час наших мандрювань я не раз стрічав цих падроне і бачив, як вони, наwerbувавши, де трапиться, хлопчиків, підганяють їх бато́гом.

Жорстокі, несправедливі, brutальні, завжди п'яні, завжди з лайкою на устах, із піднятою для удару рукою, вони були зовсім не схожі на Віталіса.

І я міг потрапити до одного з таких жорстоких людей!

Проте якби навіть мій падроне був і добрий, все одно — це знову новий хазяїн...

Після матінки Барберен моїм хазяїном став Віталіс.

Тепер моїм хазяїном стане хтось інший.

Невже так буде завжди?

Невже я ніколи не матиму когось, кого б міг любити все життя?

Адже я полюбив Віталіса, як рідного батька. Невже я ніколи не матиму батька?

Невже не матиму сім'ї, ні до кого мені буде прихилитися в цьому світі?..

Мені хотілося заперечити Віталісові, але Віталіс вимагав од мене мужності й терпіння. І я вирішив скоритися, щоб не збільшувати його горя.

Ніби відчуваючи, що я хочу сказати, Віталіс наддає ходи і обігнав мене.

Я пішов слідом за ним. Незабаром ми наблизилися до річки і ступили на міст. Такого брудного мосту я ніколи ще не бачив. Бруківка була вкрита чорним, мов саж, місивом, в якому ми загрузали по кісточки.

За мостом було село з вузькими вуличками, а за селом знову потяглося поле, на якому де-не-де купчилися жалюгідні халупи.

По дорозі їхали фіакри, карети, прольотки. Я наздогнав Віталіса і пішов праворуч од нього. Капі біг за нами, не відстаючи ні на крок. Невдовзі село скінчилося, і ми опинилися на вулиці, якій, здавалося, не буде кінця. Обабіч стояли будинки — обшарпані, брудні, набагато гірші, ніж ті, які я бачив у Бордо, Тулузі чи Ліоні.

Сніг місцями був згорнутий у купи, а на цих огидних купах чорнів попіл, гнилі овочі та інші покидьки. У повітрі стояв нестерпний сморід. Котилися важкі екіпажі. Поміж екіпажів метушилися люди, не звертаючи на них ніякісінької уваги.

— Де це ми? — спитав я у Віталіса.

— В Парижі, мій хлопчику. Де ж мармурові будинки?! Де городяни, вбрані в шовк?!

Оце такий Париж? Хіба це Париж моїх мрій? І тут я маю перебути зиму? Без Віталіса і Капі?!

РОЗДІЛ XVI. ПАДРОНЕ З ВУЛИЦІ ЛУРСІН

Забувши про свою скруту, я з цікавістю і подивом роздивлявся на всі боки.

Чим далі ми йшли, тим менше все, що я бачив, відповідало моїм уявленням і мріям про Париж. Від замерзлих стічних ровів огидно тхнуло. Грязюка, перемішана з снігом, ляпала з-під коліс екіпажів на вікна вбогих крамничок, які містилися на перших поверхах будинків.

Безперечно, Парижеві було далеко до Бордо.

Досить довго ми йшли широкою вулицею, не такою жалюгідною, як ті, що їх проминули перед цим, з великими і гарними крамницями. Та потім Віталіс повернув праворуч, і ми знову опинилися в злиденному кварталі. Поміж високими чорними будинками посеред вулиці тік брудний смердючий струмок. Перехожі одчайдушно місили грязюку. В численних кав'ярнях було повно галасливого люду.

На одному з будинків я побачив табличку: "Вулиця Лурсін". Віталіс, який, здавалося, знав, куди йде, обережно проштовхувався між перехожими, які заступали нам дорогу. Я старався не відставати від нього.

— Гляди, не загубися,— раз у раз казав він.

Та ці застереження були зайві. Я й так мало не наступав Віталісові на п'яти, ще й тримався за край його куртки.

Перейшовши величезне подвір'я, ми опинилися в якомусь темному, позеленілому від цвілі дворі-кододя-зі, де, напевно, ніколи не бувало сонця. Такого огидного й жалюгідного двору я ще ніколи не бачив.

— Гарафолі вдома? — спитав Віталіс у якогось чоловіка, що присвічуючи ліхтариком, розвішував на стіні ганчір'я.

— Не знаю, підіть самі і подивіться. Знаєте куди? Нагору сходами, двері прямо.

— Гарафолі — це і є той падроне. Він тут живе,— сказав Віталіс, піднімаючись сходами, такими брудними і слизькими, начебто вони були видовбані в мокрій глині.

Вулиця, будинок, сходи дуже не сподобалися мені. А чи сподобається хазяїн?

Гарафолі жив на четвертому поверсі. Віталіс, не постукавши, штовхнув двері, і ми опинилися в просторій кімнаті, схожій на горище. Попід стінами стояло з дванадцять ліжок. Стіни й стеля були якогось непевного кольору. Мабуть, колись вони були білі, але дим, пил і бруд вкрили їх чорним шаром. Штукатурка місцями полупилась і пообвалювалась. На одній із стін хтось намалював вугіллям голову, а біля неї квіти та птахів.

— Гарафолі! — гукнув Віталіс.— Куди ви поділися? Я нікого не бачу. Це я, Віталіс!

Кімната, освітлена тьмяною лампою, що висіла на стіні, здавалася порожньою. Проте на запитання Віталіса озвався дитячий голос — кволий і жалібний:

— Синьйор Гарафолі вийшов. Він повернеться години через дві.

За мить з'явився той, хто нам відповів. То був хлопчик років десяти. Він підійшов до нас, ледве тягнучи ноги. Мене так уразив його дивний вигляд, що я й досі мовби бачу його перед собою. Тулуба в хлопчика наче не було. Неприродно велика голова сиділа, здавалося, просто на ногах, як ото малюють на карикатурах. Обличчя в хлопчика було сумне і стражденне, очі сповнені покори й безнадії. Він, хоч і був негарний, притягав до себе погляд і збуджував симпатію. Від його великих, вологих і ніжних очей, від виразистих уст віяло якимсь чаром.

— Ти певен, що синьйор Гарафолі повернеться через дві години? — спитав Віталіс.

— Цілком певен, синьйоре. Через дві години ми обідаємо, а обід він роздає сам.

— Якщо він повернеться раніше, скажи йому, що Віталіс прийде сюди через дві години.

— Через дві години? Добре, синьйоре, скажу. Я був зібрався піти, але він мене зупинив.

— Залишайся тут,— мовив він.— Відпочинеш трохи. Я злякався. Віталіс це помітив і мовив заспокійливо:

— Не бійся, я повернуся.

Незважаючи на втому, я волів би піти з Віталісом, але коли він наказував, я завжди слухав його, і я залишився.

Тільки-но на сходах затихли важкі кроки Віталіса, хлопчик обернувся до мене.

— Чи ти не з наших країв? — спитав він по-італійськи. Відтоді, як я опинився в трупі Віталіса, я навчився

італійської мови й розумів майже все, коли хтось нею розмовляв, але не знав її настільки, щоб вільно розмовляти самому.

— Ні,— відповів я по-французьки.

— Ех! — сумно зітхнув хлопчик, утупивши в мене свої великі очі.— Шкода! Я дуже хотів би, щоб ти був із наших країв.

— З яких країв?

— Із Лукки. Тоді, можливо, ти розповів би мені якісь новини.

— Я француз.

— Що ж! Тим краще.

— Французи подобаються тобі більше, ніж італійці?

— Ні, краще не для мене, а для тебе. Бо якби ти був італійцем, тебе, певно, привели б сюди, щоб віддати на службу до синьйора Гарафолі. А тому, хто попаде до синьйора падроне, не позаздриш.

Ці слова, звичайно, не могли збадьорити мене.

— Він злий?

Хлопчик нічого не відповів, але погляд, яким він подивився на мене, був красномовніший за слова. Ніби не бажаючи говорити далі на цю тему, він обернувся до мене спиною і попрямував до великої печі в кутку.

В печі палав яскравий вогонь, а на вогні кипів великий чавунний казан.

Я й собі підійшов до печі, щоб трохи зігрітися, і побачив: це якийсь особливий казан. Покришка, в яку була вмонтована трубка, що крізь неї виходила пара, з одного боку була прилаштована до казана, а з другого — замкнена на замок.

Я вже розумів, що не слід ставити нескромних запитань про Гарафолі, але про казан?..

— Чому казан замкнений на замок?

— Щоб я не одлив собі супу. Варити суп — мій обов'язок, але хазяїн мені не довіряє.

Я не міг стриматись від посмішки.

— Ти смієшся? — сумно сказав хлопчик.— Ти, мабуть, думаєш, що я ненажера. А насправді я ніякий не ненажера — я просто голодний. І від запаху супу мені аж млосно стає.

— Отже, синьйор Гарафолі хоче замордувати тебе голодною смертю?

— Якщо ти переберешся до нас, то побачиш — тут не вмирають з голоду, а тільки страждають. Особливо я, бо це мені така кара.

— Така кара? Вмирати з голоду?

— Авжеж. А втім, я можу тобі про це розповісти. Якщо Гарафолі стане твоїм хазяїном, мій приклад тобі згодиться. Синьйор Гарафолі — мій дядько, і він узяв мене до себе з милосердя. Моя мати — вдова, і, як ти, напевно, здогадуєшся, вона бідна. Коли торік Гарафолі прийшов у наш край, щоб наwerbувати собі хлопців, він запропонував матері віддати мене. Нелегко було їй відпустити мене. Та сам знаєш — як треба, то треба. А нам було конче треба, бо в матері нас шестеро; я — найстарший. Гарафолі радо взяв би замість мене мого брата Леонардо. Леонардо — гарний, а я, бач, бридкий! Бридким заробляти гроші важко... Бридких здебільшого частують копняками і брутально лають. Мати не схотіла віддати Леонардо. "Маттіа — старший,— сказала вона,— хай Маттіа і їде. Сам бог звелів йому їхати; я не порушу божої волі". От я й поїхав з дядьком Гарафолі. Боляче було мені покидати рідний дім, розлучатися з матір'ю, яка весь час плакала, з маленькою сестричкою Крістіною, яка мене дуже любила — я часто носив її на руках,— з братами, з товаришами і з рідним краєм.

Я добре знав, що таке розлука. Я не забув, як болісно стиснулося в мене серце, коли востаннє побачив білий чепчик матінки Барберен.

Маттіа розповідав далі:

— Коли ми виїжджали з дому, я був один у Гарафолі, але через тиждень нас уже назбиралося дванадцять. Ми вирушили у Францію. Якою довгою та сумною видалась мені й моїм товаришам ця дорога! Нарешті ми добралися до Парижа. Нас залишилося одинадцять, бо одного поклали у Діжоні в лікарню. В Парижі нас поділили: сильніших послали працювати пічниками й сажотрусами, а слабших, які не могли працювати, примусили співати й грати на вулицях. Я був не настільки дужий, щоб працювати, і надто бридкий, щоб, граючи на гітарі, мати пристойний заробіток. Отож Гарафолі дав мені двох білих мишок, аби показувати їх у під'їздах та підворіттях, і наказав приносити йому щодня по тридцять су. "Скільки су до цієї суми тобі увечері не вистачатиме,— сказав він,— стільки одержиш ударів палицею". Важко зібрати за день тридцять су, але нелегко й терпіти удари палицею, особливо коли тебе б'є сам Гарафолі. Я робив усе, що міг, аби зібрати ті тридцять су, але мені часто не щастило. Мої товариші майже завжди приносили визначену для них виручку, а мені дуже, дуже рідко вдавалося віддати Гарафолі потрібну суму. Це лютило його ще дужче. "Коли ж ця тварюка Маттіа приносить мені гроші?" — казав він. Крім мене, був іще один хлопець, який показував білих мишок. Він мав приносити щовечора сорок су, і він їх приносив. Кілька разів я ходив разом з ним, щоб подивитися на його роботу. І я зрозумів, чому він так легко збирає сорок су, тим часом як я не можу виканючити й тридцяти. Коли якась пані давала нам гроші, вона завжди приказувала: "Ці гроші я даю гарненькому, а не отому бридкому". Тож я перестав ходити з тим хлопцем. Невесело, коли тебе вдома б'ють палицею, але ще сумніше, коли тебе на вулиці привселюдно ганяють... Нарешті, переконавшись, що биттям нічого не доб'ється, Гарафолі вдався до іншого методу. "За

кожне недодане су я забиратиму по картоплині з твоєї вечері,— сказав він.— Шкура в тебе дублена, але, сподіваюсь, що шлунок — ні. Тобі не доводилося щось робити під загрозою?

— Доводилось.

— А мені це ніколи не вдавалося. Я не міг під страхом заробити більше того, що заробляв досі. Я не міг сказати тим, до кого простягав руку: "Якщо ви не дасте мені су, мені не дадуть вечеряти". Людям, які подають дітям, це байдуже.

— Чому байдуже? Адже вони подають, щоб зробити тобі приємність.

— Який ти ще зелений! Кожен дає, щоб зробити приємність собі. Дитині подають тому, що вона гарненька. Подають, думаючи про дитину, яку втратили або яку хочуть мати. Подають ті, хто тепло одягнений, а ти стоїш під брамою і тремтиш від холоду. О, як добре я все це знаю!.. Сьогодні холодно, чи не так?

— Дуже холодно.

— То піди стань під браму і простягни руку до пана в благенькому пальтечку, який біжить повз тебе,— він тобі нічого не дасть. Але якщо ти простягнеш руку до пана, вдягненого в тепле пальто або в шубу,— він тобі може й срібняка дати...

За місяць-півтора такого життя я став худий, блідий — такий, що люди казали про мене: "Дивіться, цей хлопець ось-ось помре з голоду". В моїх очах відбивалося таке страждання, що жителі нашого кварталу стали жаліти мене й підгодовувати хто шматком хліба, хто тарілкою супу. Я почувався щасливим. Гарафолі ввечері не бив мене, і я був майже ситий. Та якось Гарафолі побачив, що продавщиця фруктів дала мені супу, і зрозумів, чому я не скаржуся на голод. Він заборонив мені виходити на вулицю. Наказав, щоб я повсякчас був у кімнаті — варив суп і порався по господарству. А щоб я не їв супу, він і придумав оцей казан. Щоранку, перш ніж піти з дому, кладе в казан м'ясо та овочі, замикає покритку на замок — і мені лишається тільки наглядати, щоб казан кипів. Я чую запах супу — тільки й того. Самим запахом не наїсися. Від нього тільки дужче ссе під грудьми. Ось чому я такий блідий. Правда, я дуже блідий? Хоч дзеркала тут і нема, я це відчуваю. Я не хотів його засмучувати.

— Ні, не дуже. Не блідіший від будь-кого іншого,— відповів я затиноючись.

— Ти кажеш так, щоб підбадьорити мене. Але я був би дуже радий, якби почув, що я дуже блідий. Це означало б, що я дуже хворий, а я хотів би захворіти по-справжньому.

Я подивився на Маттіа, ошелешений.

— Все це дуже просто,— сказав він усміхаючись.— Коли людина дуже хвора, її або доглядають, або вона помирає. Для мене смерть — це порятунок. Я не голодуватиму, ніхто не битиме мене палицею. До того ж, я чув, що той, хто вмер, живе на небі. А з неба я бачитиму своє село... Бачитиму маму. І попрошу бога, щоб він зробив щасливою мою сестричку Крістіну... Правду кажучи, я не від того, щоб мене й лікували. Тяжко хворих кладуть у лікарню. Я був би щасливий, якби ліг у лікарню.

Я дуже здивувався, почувши, що Маттіа хоче в лікарню. Сам я боявся лікарні й почував до неї відразу.

— Якби ти знав, як добре в лікарні! — провадив Маттіа.— Я вже лежав там. У лікарні Сен-Бужені... Там є один такий лікар, високий блондин. Він завжди носить у кишені цукор, правда, поколений — такий цукор коштує дешевше,— але на смак він не гірший. А се-стри-жалібниці такі лагідні, такі ласкаві! Я люблю, коли зі мною розмовляють лагідно. Від того мені хочеться плакати. А коли я хочу плакати, то почуваюся щасливим. Це погано, чи не так? Але моя мама завжди говорила зі мною лагідно. Так само і сестри... А ще в лікарні дають смачний бульйон. Коли я став підупадати на силах, то подумав: "Я скоро захворію, і: Гарафолі відвезе мене в лікарню". Та де там! Я хворий, але Гарафолі на це не зважає. На щастя, Гарафолі весь час підсипає мені гаряченьких. А б'є він добряче. З тижднів тому так луснув палицею по голові, що набігла здорова гуля. Ось бачиш? Учора він сказав, що це,, мабуть, пухлина. Я не знаю, що таке пухлина, але а його тону збагнув — це щось серйозне. Гуля не перестає боліти. А в голову як шпигає! Куди там тому зубові... Мені часто забиває памороки, я глухну. А уві сні я стогну і кричу. Гадаю, через два-три дні йому таки доведеться покласти мене в лікарню, бо я заважаю йому спати, а він не любить, аби йому заважали. Яке щастя, що він уперіщив мене тією палицею! Приглянься-на краще. Хіба ж я не блідий як стіна?

Маттіа сів навпроти мене і пильно подивився мені а очі. Я не наважився сказати, яке моторошне враження справили на мене його палаючі очі, запалі щоки і знекровлені губи.

— Мені здається, що ти досить хворий для того, щоб. лягти в лікарню.

— Чудово!

І, шаркнувши хворою ногою, Маттіа спробував уклонитися. Потім пошкандибав до столу і заходився його витирати.

— Годі базікати! — сказав він.— Незабаром повернеться Гарафолі, а ще нічого не готове. Раз ти вважаєш, що цього останнього удару палицею досить, аби потрапити в лікарню, то не варто наражатися на нові удари. Коли мене тепер б'ють, мені болить більше, ніж кілька місяців тому. А люди кажуть, що до всього можна звикнути. От і вір їм...

Маттіа метушився біля столу, розставляв тарілки, розкладав ложки. Я налічив двадцять тарілок. Отже, в Гарафолі живе двадцять хлопців. А ліжок у кімнаті тільки дванадцять. Значить, хлопці сплять по двоє. А що за ліжка! Ковдр на них не було, тільки якісь руді вицвілі попони, куплені, мабуть, десь у стайні.

— Чи скрізь так само, як тут? — спитав я злякано.

— Що значить скрізь?

— Скрізь отак збиткуються з дітей?

— Не знаю, я ніде більш не жив. А ти постарайся потрапити в якесь інше місце.

— В яке?

— Байдуже в яке. Скрізь тобі буде краще, ніж тут. Байдуже в яке... Але як добитися того, щоб Віталіс

забрав мене від Гарафолі?

Трохи згодом відчинилися двері, і в кімнату ввійшов хлопчик. Під пахвою в нього була скрипка, а в другій руці він тримав чималий уламок дошки. Такі самі дошки Маттіа підкидав у вогонь. Он звідки в Гарафолі береться паливо...

— Дай мені дошку,— сказав Маттіа хлопчикові. Але той заховав дошку за спину.

— Ба ні!

— Давай. Суп звариться швидше.

— Невже ти думаєш, що я приніс цю дошку для того, щоб ти доварював нею суп? Мені вдалося зібрати тільки тридцять шість су. Бракує чотирьох су. То, може, Гарафолі зглянеться наді мною, коли я віддам йому дошку.

— Ні, вона тебе не врятує. Доведеться розплачуватися. Прийшла й на тебе черга.

Маттіа говорив зі злістю, наче радіючи з того, що товаришеві не минути лупки. Його лагідне обличчя стало жорстоким. Я був прикро цим уражений. Тільки багато пізніше я зрозумів, що той, хто живе серед злих, оз-люблюється й сам.

Незабаром прийшов ще один хлопчик, а потім десять зразу. Кожен вішав на гвіздок над ліжком свій інструмент: один — скрипку, другий — арфу, третій — флейту, четвертий — піву. Інші садовили в клітки бабаків і морських свинок.

Невдовзі сходи зарипіли під важкими кроками. Я здогадався, що це повертається Гарафолі. За мить ввійшов низенький чоловічок з нервовим обличчям. Одягнений він був у сіре пальто.

Він глянув на мене, і від цього погляду я похолов.

— Що це за хлопець? — спитав він.

Відповів йому Маттіа. Він шанобливо переказав Гарафолі все, що йому доручив Віталіс.

— Он воно що! — мовив Гарафолі.— Віталіс у Парижі. Що йому від мене треба?

— Я не знаю,— відповів Маттіа.

— Тебе не питають, то й мовчи. Я звертаюсь до цього хлопця.

— Падроне незабаром прийде. Він сам пояснить вам, чого хоче,— боязко відказав я.

— Ось хлопчина, який знає ціну слова. Ти не італієць?

— Ні, я француз.

Коли Гарафолі ввійшов, до нього підбігли двоє хлопців. Вони закликали на місці, чекаючи, поки він скінчить говорити.

Коли Гарафолі замовк, один з хлопців узяв його фетровий капелюх і обережно поклав на ліжко. Другий підставив йому стілець.

Вони зробили це статечно, з повагою, і я зрозумів, як вони боялися Гарафолі. Адже не з ніжних почуттів вони так упадали біля нього...

Тільки-но Гарафолі сів, інший хлопець підніс йому натоптану люльку; ще один підсунув запалений сірник.

— Він смердить сіркою, тварюко! — крикнув Гарафолі й кинув сірника в піч.

Хлопець притьмом запалив ще один сірник і довго тримав його запаленим, перш ніж подати хазяїнові. Але Гарафолі не взяв сірника.

— Не ти, йолопе! — гаркнув він, грубо відштовхуючи хлопця, і, милостиво

усміхаючись, звернувся до іншого: — Рікардо, дай сірника, мій друже.

Той кинувся виконувати прохання.

— А тепер, мої янголята,— сказав Гарафолі, коли люлька задиміла,— перевіримо наші рахунки. Маттіа, книгу.

Ту ж мить Маттіа поклав перед ним невеличкий заяложений блокнот.

Гарафолі подав знак хлопцеві, який підніс йому не-обпалений сірник. Той підійшов.

— Вчора ти мені заборгував одне су і пообіцяв, що повернеш сьогодні. Скільки приніс?

Хлопець, почервонівши мов рак, переступав з ноги на ногу, не наважуючись відповісти.

— У мене не вистачає одного су...

— Ах, не вистачає одного су! І ти мені спокійнісінько про це кажеш?

— Я кажу не про вчорашнє су. Мені не вистачає одного су сьогодні.

— Значить, ти заборгував уже два су? Такого нахабства я ще не бачив.

— Я не винен.

— Не верзи дурниць! Тобі відоме наше правило. Скидай куртку. Два удари за вчорашнє су, два — за сьогоднішнє. Крім того, за своє нахабство сьогодні не матимеш вечері... Рікардо, любий, сьогодні ти заслужив на приємну розвагу. Бери гарапник.

Рікардо — хлопець, який заповідливо підніс Гарафолі добре обпалений сірник,— зняв зі стіни гарапник з коротким пужалном. На кінці його висіло два шкіряних ремінці з великими вузлами. Тим часом хлопець, якому не вистачало су, зняв куртку і спустив сорочку таким чином, що вона, повиснувши на поясі, оголила його плечі й спину.

— Зачекай трошечки,— сказав Гарафолі з огидною посмішкою,— ти, мабуть, будеш не сам. В гурті завжди приємніше, крім того, Рікардо не доведеться братися до діла кілька разів.

Хлопці, які мовчки стояли перед хазяїном, боячись ворухнутися, засміялися при цьому жорстокому жарті силованим сміхом.

— Я певен, що той із вас, хто засміявся найголосніше,— сказав Гарафолі,— не добрав найбільше су. Ну, хто сміявся найголосніше?

Всі показали пальцем на хлопця, який повернувся і приніс дошку.

— Гей, ти! Скільки тобі не вистачає?

— Я не винен.

— Віднині тому, хто казатиме: "Я не винен", перепаде на один удар більше, ніж йому належить. Скільки тобі не вистачає?

— Я приніс дошку. Ось вона, бачите, яка здорова.

— Ну то й що! Піди-но до булочника і спитай, чи дасть він тобі хліба за цю дошку. Скільки су тобі не вистачає? Кажи!

— У мене тридцять шість су.

— Значить, тобі не вистачає чотирьох су, паскуднику, чотирьох су! І ти насмілюся показатись мені на очі! Рікардо, ну й щасливий же ти збіса, шельмо! Чудово розважишся. Скидай куртку.

— Але ж я приніс дошку.

— Я дам тобі її на обід.

На цей дурний жарт засміялися хлопці, які не підлягали покаранню.

Тим часом до кімнати зайшло ще з десятеро хлопців. Кожен з них підходив до хазяїна і складав звіт про свій заробіток. До тих двох, кого мали покарати гарапником, долучилося ще троє.

— Ось вони, п'ятеро розбійників, які обкрадають, грабують мене! — репетував Гарафолі.— Ось до чого призводить шляхетність! Чим я платитиму за смачне м'ясо і картоплю, якими я вас годую, коли ви не будете працювати? Вам би, ледарям, тільки пустувати! Вам тільки смішки на умі! Скалите зуби один до одного, замість того, щоб працювати! Чи не краще прикидатися, що плачеш, простягаючи руку, а не плакати по-справжньому, підставляючи спину? Ану скидайте куртки.

Рікардо тримав гарапник наготові. П'ять жертв вишикувались перед ним.

— Ти знаєш, Рікардо,— сказав Гарафолі,— я не люблю дивитися на цю екзекуцію, бо мені стає млосно. Але пам'ятай: я все чую і по звуку можу визначити силу твоїх ударів. Отож старайся, голубе, не забувай, що ти заробляєш свій хліб.— І він повернувся лицем до печі так, ніби й справді не міг дивитися, як катують дітей.

Забутий усіма, я тремтів у своєму кутку від обурення й страху. І ця людина буде моїм хазяїном! Якщо я не буду приносити тридцять або сорок су, то муситиму підставляти спину Рікардо. О, тепер я розумів, чому Маттіа так спокійно говорив про смерть і навіть чекав її, як вибавлення.

Тільки-но ляснув гарапник, з очей у мене покотилися сльози. Я думав, що про мене забули, і не стримував себе, але я помилявся. Гарафолі потай стежив за мною — незабаром я переконався в цьому.

— Цей хлопець має добре серце,— сказав він, тицьнувши на мене пальцем.— Він не такий, як ви, розбійники, що смієтесь з нещастя своїх товаришів і з моїх страждань. Якщо він стане вашим товаришем, то слід вам буде брати з нього приклад.

Я затремтів од цих слів. "Вашим товаришем"!

Після другого удару покараний жалібно застогнав, після третього — розпачливо заверещав.

Гарафолі підніс руку. Рікардо зупинився з опущеним гарапником.

Я подумав, що Гарафолі змилосердився над нещасними, але йшлося тут не про милосердя.

— Ти знаєш, як мені боляче від твоїх криків,— тихо сказав Гарафолі своїй жертві.— Батіг шматує твою шкіру, а твій крик крає мені серце. Тож я попереджаю тебе: за кожен новий крик ти матимеш ще по одному удару. Нарікай на себе! Я можу захворіти від жалю. Якщо ти відчуваєш хоч якусь приязнь до мене, хоч якусь вдячність, то мовчатимеш. Ну, Рікардо!

Той підняв руку, і гарапник знову почав шмагати спину нещасного.

— Мамо! Мамо! — стогнав бідолаха.

На щастя, я більше не бачив нічого: двері відчинилися, і в кімнату ступив Віталіс.

Він одразу зрозумів, що означають крики, які він чув, піднімаючись сходами. Він підбіг до Рікардо і вирвав з його рук гарапник. Потім, швидко повернувшись до Гарафолі, схрестив руки на грудях.

На якусь мить Гарафолі остовпів з несподіванки. Але тут же оговтався і солоденько усміхнувся.

— Це жахливо! — сказав він. — Такий жорстокий хлопець!

— Ганьба! — закричав Віталіс.

— І я кажу те саме, — перебив його Гарафолі.

— Облиште своє кривляння, — гнівно провадив мій хазяїн. — Ви добре знаєте, що я кажу не про цього хлопця, а про вас. Саме про вас. Сором і ганьба отак підло знущатися над беззахисними дітьми.

— Чого ви втручаєтесь не в свої справи, старий дурню? — спитав Гарафолі вже іншим тоном.

— Звичайно, це справа не моя, а поліції.

— Поліції! — загорлав Гарафолі, підвівшись. — Ви мені погрожуєте поліцією? Ви?

— Авжеж, я, — відповів мій хазяїн, не злякавшись люті падроне.

— Слухайте, Віталісе! — сказав Гарафолі глузливо. — Не треба погрожувати мені поліцією, бо я теж можу розповісти. І навряд чи вам це сподобається. Звичайно, я не піду в поліцію, ваші справи її не обходять. Але є люди, які ними цікавляться, і якщо я розповім їм те, що про вас знаю, принаймні назву ваше ім'я, саме тільки ім'я, то кому тоді буде соромно?

Мій хазяїн якусь хвилину мовчав. Йому буде соромно? Я був приголомшений. Але перш ніж я опам'ятався, Віталіс схопив мене за руку.

— Ходімо звідси!

І він потяг мене до дверей.

— Ну, — сказав, усміхаючись, Гарафолі, — що було, те минуло, старий. Годі сваритись. Ви хотіли про щось зі мною говорити?

— Мені нема про що з вами говорити.

Не промовивши більше ні слова, навіть не обернувшись, Віталіс почав спускатися сходами, не випускаючи моєї руки. З якою полегкістю я йшов за ним! Отже, мені вдалося вирватися з лап Гарафолі! Якби я посмів, то розцілував би Віталіса!

РОЗДІЛ XVII. КАМЕНОЛОМНЯ ЖАНТІЛЬЇ

Поки ми йшли людною вулицею, Віталіс мовчав, але коли звернули в безлюдний провулок, він сів на кам'яний стовпчик і кілька разів провів рукою по лобі. Це означало, що він збентежений.

— Може, й гарно бути великодушним, — мовив він ніби сам до себе, — але завдяки цьому ми опинилися на паризькому брукові без єдиного су в кишені і без шматка хліба. Ти голодний?

— Крім скоринки хліба, яку ви дали мені вранці, я нічого не їв.

— Ну що ж, бідний мій хлопчику! Доведеться тобі лягати спати не повечерявши, коли, звичайно, ми знайдемо, де переночувати.

— Ви сподівалися заночувати в Гарафолі?

— Я сподівався на те, що ти там заночуєш і що залишишся в нього на зиму, а я візьму в нього двадцять франків. З цими грошима якось би викрутився на перших порах. Та коли я побачив, як він поводить з дітьми, я не міг стриматися. Ти б не хотів жити в нього, правда?

— Які ви добрі!

— Мабуть, у старого волоцюги ще не зачерствіло серце... На жаль, це змінило всі мої плани. Куди тепер податися?

Було вже пізно. Бралось на мороз. Віяв північний вітер. Ніч мала бути дуже холодною.

Віталіс довго сидів на стовпчику, а я й Капі нерухомо стояли перед ним, чекаючи його рішення. Нарешті він підвівся.

— Куди ми підемо?

— В Жантільї; постараємось знайти каменоломню, де я колись ночував. Ти втомився?

— Ні, я відпочив у Гарафолі.

— На жаль, я не відпочивав і зовсім знемігся. Та нема ради — треба йти. Вперед, діточки!

Це був улюблений вислів Віталіса, який піднімав настрій у мене і в наших собак; але зараз ці слова прозвучали невесело.

І ось ми знову йдемо вулицями Парижа. Ніч темна, газові ліхтарі, полум'я яких гасить вітер, ледве освітлюють брук. Ми раз у раз ковзаємось по обмерзлому тротуарі. Віталіс тримає мене за руку, а Капі дріботить слідом за нами. Часом він зупиняється на якомусь смітнику, щоб пошукати у купі покидьків кістку чи скоринку, бо живіт йому підтягло з голоду, але пошуки його марні — покидьки вкриті льодом. Опустивши вуха, Капі підбігає до нас.

Ми йдемо і йдемо — великими вулицями, потім провулочками, тоді знову великими вулицями. Поодинокі перехожі здивовано дивляться на нас. Що привертає їхню увагу — наш одяг чи втомлена хода?

Поліцейські зупиняються і проводжають нас пильними поглядами.

Віталіс іде мовчки, зігнувшись мало не вдвічі. Незважаючи на холод, його рука палає в моїй; мені здається, що він тремтить. Подеколи він зупиняється і стоїть хвилинку, спершись на моє плече. Я відчуваю, як судорожно здригається його тіло.

За інших обставин я не наважувався б його розпитувати, але на цей раз я відступив від цього правила. До того ж, мені хотілося сказати, що я його люблю або принаймні хочу чимось йому допомогти.

— Ви хворі! — сказав я, коли Віталіс знову зупинився.

— Боюсь, що так. В усякому разі, я дуже втомлений. Я вже старий для таких довгих переходів. Моя стареча кров уже не зігріває мене. Мені так потрібні м'яке ліжко й вечере біля вогнища в теплій кімнаті... Але про це можна тільки мріяти. Вперед, діточки!

Вперед! Ми вже вийшли з міста. Будинків уже не було; ми простували то поміж якимись огорожами, то чистим полем. Нам уже не зустрічалися ні перехожі, ні поліцейські. Не було ні ліхтарів, ні газових ріжків. Тільки коли-не-коли в якомусь віконці блимало світло, а над нами висіло темно-синє небо з нечисленними зорями. Вітер, чимраз різкіший і пронизливіший, шарпав нашу одєжу. На щастя, він дув у спину, але й пройми в моїй кожушанці були надто широкі, тож вітер вільно гуляв у рукавах, і руки в мене мерзли.

Хоч було темно і дороги раз у раз перехрещувались, Віталіс простував упевнено, як людина, що знає, куди йти. Тому я не боявся, що ми заблудимось, і думав тільки про те, чи скоро ми добудемось до тієї каменоломні.

Раптом Віталіс зупинився.

— Чи бачиш ти купу дерев? — спитав він.

— Ні, не бачу.

— І нічого там не чорніє?

Я озирнувся навколо. Певно, ми були на якомусь полі, бо мій зір губився в темному просторі. Ні дерев, ні будинків. Пустка і тиша. Тільки вітер свистів десь у кущах.

— Якби мені твої очі! — сказав Віталіс. — Я дуже погано бачу. Подивися-но ще туди.

Він простяг праву руку перед себе. Я нічого не відповів, бо не зважився сказати, що нічого не бачу. Віталіс знову рушив.

Ми мовчки йшли іще кілька хвилин. Потім Віталіс знову зупинився і знову спитав мене, чи не бачу я купи дерев. Я відповів, що не бачу. Голос мій тремтів, бо мене раптом пройняв страх.

— Тобі від страху в очах тьмариться, — сказав Віталіс.

— Запевняю вас, що я не бачу ніяких дерев.

— І широкої дороги?

— Нічого не бачу.

— Отже, ми заблудилися.

Я мовчав, бо не знав, ні де ми стоїмо, ні куди нам іти.

— Пройдімо ще трохи вперед, і якщо не побачимо дерев, повернімося назад. Я збився з дороги.

Ми заблудилися!.. Я відчув себе геть знесиленим. Віталіс смикнув мене за руку.

— Що з тобою?

— Я більше не можу йти.

— То ти гадаєш, що я тебе понесу? Я ще тримаюсь на ногах тільки тому, що знаю: коли ми сядемо, то вже більше не встанемо і замерзнемо тут. Ходімо!

Я поплентався слідом за ним.

— Чи не бачиш ти на дорозі глибокої колії?

— Нема ніякої колії.

— Треба повертатися назад.

Вітер, який досі дув нам у спину, шмагонув у обличчя, обпік щоки. Я задихнувся. Ми і вперед посувалися не дуже швидко, а тепер ледве тягли ноги.

— Коли побачиш колію, скажи мені,— мовив Віталіс.— Дорога повинна бути зліва. Там ще на перехресті ростуть тернові кущі.

Із чверть години ми йшли, борючись з вітром. В похмурій нічній тиші гучно відлунювали наші кроки. Я, дарма що сам ледве переставляв ноги, підтримував Віталіса. Як пильно дивився я ліворуч!

Раптом у темряві засяяла червона зірочка.

— Світло! — сказав я, показавши на зірочку.

— Де?

Віталіс став вдивлятися в темряву. Проте, хоч світло мерехтіло не дуже далеко, він його не бачив. Я зрозумів, що зір його й справді дуже ослаб. А раніше він чудово бачив у темряві...

— Що нам з того світла! — сказав нарешті Віталіс.— Горить собі лампа на столі в якогось трударя або біля ліжка вмираючого. Та марно стукати до нього в двері. В селі ми ще могли б просити притулку на ніч, але в околицях Парижа ніхто нас до себе не пустить. Тут усі будинки для нас замкнені. Ходімо!

Ми йшли ще кілька хвилин. Потім мені здалося, що дорогу перетинає якась інша дорога і що на перехресті доріг щось чорніє. Чи не тернові кущі? Я пустив Віталісову руку й пришвидшив ходу. Дорога була порізана глибокою колією.

— Ось і кущі, і колія!

— Подай мені руку! Ми врятовані. Звідси до каменоломні йти п'ять хвилин. Придивися добре. Тут повинна бути купа дерев.

Попереду справді щось темніло, і я сказав, що бачу дерева.

Надія додала нам сил, ми пішли швидше.

Проте п'ять хвилин, про які сказав Віталіс, здалися мені вічністю.

— Ми йдемо вже більше п'яти хвилин цією гарною дорогою,— мовив Віталіс, зупинившись.

— Мені теж так здається.

— Куди веде колія?

— Прямо.

— Вхід до каменоломні повинен бути зліва. Ми, напевно, проминули його, не помітивши. Воно й не дивно — ніч така темна. Та все ж по колії ми мали б здогадатися, що зайшли надто далеко.

— Запевняю вас, що колія не звертала ліворуч.

— Що ж, повернімось назад! Ми пішли тією самою дорогою.

— Бачиш дерева?

— Бачу, зліва.

— А колія?

— Нема.

— Чи я вже осліп? — сказав Віталіс, провівши рукою по очах.— Ходімо просто на дерева; дай мені руку.

— Попереду стіна.

— Це купа каміння.

— Ні, запевняю вас, це стіна.

Те, що я сказав, було не важко перевірити — адже ми стояли всього за кілька кроків од стіни. Віталіс пройшов ці кілька кроків і, не покладаючись на свої очі, став обома руками обмацувати перепону, яка здалася мені стіною, а йому купою каміння.

— Це таки стіна. Каміння викладене рядами, і я намацую вапняні шви. Де ж тоді вхід? Шукай колії.

Я нахилився до землі і пройшов уздовж стіни до її кінця, та ніякої колії не знайшов. Потім, повернувшись до Віталіса, пройшов до протилежного кінця. Наслідок — той самий. Скрізь суцільна стіна. А на землі — жодних слідів дороги, канави; нічого, що б указувало на вхід.

— Кругом тільки сніг.

Становище було жахливе. Напевно, мій хазяїн заблудився, і каменоломня, яку він шукав, була десь-інде.

Коли я йому сказав, що не знайшов колії і що кругом тільки сніг, він якийсь час стояв мовчки, потім знову пішов попід стіною, обмацуючи її. Капі, який не розумів, що до чого, нетерпляче гавкав.

Я йшов слідом за Віталісом.

— Будемо шукати далі?

— Ні, каменоломня замурована.

— Замурована?

— Вхід заклали камінням, зайти неможливо.

— Що ж нам робити?

— Що робити? Не знаю. Помирати тут.

— О, ні!

— Тобі, ясна річ, не хочеться помирати, ти молодий, сповнений життєвої снаги. Ну що ж, ходімо! Можеш іти?

— А ви?

— Якщо я не зможу більше йти, то впаду, як старий кінь.

— Куди ми підемо?

— Повернімось у Париж. Дійдемо до першого-ліпшого поліцейського і попросимо, щоб він відпровадив нас у дільницю. Я хотів обійтись без цього, але не можу допустити, щоб ти помер від холоду. Ходімо, мій маленький Ремі, ходімо, моя дитино! Вище голову!

І ми подалися назад дорогою, по якій забрели сюди. Котра година? Я не мав про це ніякісінького уявлення. Адже ми йшли довго, дуже довго й повільно. Ймовірно, що вже дванадцята, а то й перша година запівніч. Небо весь час було темно-синє, безмісячне, тільки де-не-де на ньому мерехтіли маленькі зірочки. Вітер шаленів, здіймав снігову куряву і жбурляв нам в обличчя. Будинки, повз які ми проходили, були зачинені, світло в них не горіло. Мені здавалося, що якби люди, котрі сплять у теплих постелях, знали, як ми змерзли, вони відчинили б нам двері.

Якби ми йшли швидше, то трохи б зігрілися, але Віталіс ледве волік ноги. Він дихав

хрипко і важко. На мої запитання він не відповідав, тільки давав кволою рукою знак, що не може говорити.

Ми ввійшли в місто, тобто йшли тепер поміж стінами, на яких угорі тут і там, порипуючи, гойдалися вуличні ліхтарі.

Віталіс зупинився. Я зрозумів, що він виснажився до краю.

— Може, я постукаю в які-небудь двері? — спитав я.

— Ні, не треба. Нам не відчинять. Тут живуть городники й квітникарі. Вони не встануть уночі. Ходімо далі!

Але в Віталіса було більше волі, ніж сил. Ступивши кілька кроків, він знову зупинився.

— Мені треба трохи відпочити,— сказав він,— я більше не можу.

Ми стояли біля дощаного паркана, в якому була хвіртка. Під парканом лежала висока купа гною, вкрита соломою, як це часто буває біля дворів квітників та городників. Вітер висушив верхній шар соломи і розкидав її по вулиці попід парканом.

— Я тут посиджу,— сказав Віталіс.

— Ви ж говорили, що як ми сядемо, то вже не зможемо встати й замерзнемо.

Віталіс, нічого не відповівши, подав мені знак назбирати соломи поблизу хвіртки, і скоріше впав, ніж сів на цю підстилку. Він цокотів зубами і тремтів усім тілом.

— Принеси ще трохи соломи,— сказав він,— а купа гною захистить нас од вітру...

Так, од вітру ця купа захистить, але від холоду — ні... Назбиравши скільки міг соломи, я всівся на неї поруч з Віталісом.

— Притулися до мене,— сказав він.— А Капі посади на себе. Він хоч трохи зігріватиме тебе.

Віталіс, звичайно, знав, що в такий холод ми можемо замерзнути. І якщо він знехтував цією небезпекою — значить, був виснажений до краю.

Та й чи могло бути інакше? Адже протягом останніх двох тижнів він лягав щовечора спати зовсім знесилений. Не дивно, що він не витримав перевтоми сьогоднішнього дня. Далися взнаки і тривалі злигодні, і вік...

Чи усвідомлював він своє становище? Я так про це й не дізнався. Але коли я, вкрившись соломою, притиснувся до нього, він нахилився й поцілував мене. Це був другий і, на жаль, останній його поцілунок...

Людині, що лежить у ліжку, навіть значний холод не дає заснути. Але той, хто ночує в мороз просто неба, швидко ціпеніє і засинає мертвим сном.

Так було і зі мною. Тільки-но я притулився до Віталіса, як мої очі заплющилися, і я впав у забуття. Я намагався їх розплющити, але не міг. Тоді я сильно вщипнув себе за руку. Хоч моя шкіра була вже майже нечутлива, я все ж відчув слабкий біль. На якийсь час я прийшов до тями. Віталіс сидів, притулившись спиною до хвіртки, і важко й уривчасто дихав. Капі спав, примостившись у мене на колінах. Над нами завивав вітер, обсіпаючи нас соломинками, що спадали, як восени сухе листя з дерев. На вулиці — ані душі живої. Навкруги — мертва тиша.

Ця тиша навіювала жах. Чому? Я й сам цього не розумів. Але мене давив якийсь

невизначний страх і смуток. Мені здавалося, що я помру.

Подумавши про смерть, я згадав Шаванон. Бідна матінка Барберен! Я помру і не побачу її більше. Не побачу нашої хатини, садочка... І раптом мені здалося, що я опинився в садочку. Сяло сонце, було тепло, нарциси вже порозкривали свої золоті голівки, в кущах співали дрозди, а матінка Барберен розвішувала на живоplotі білизну, яку щойно випрала в дзюркотливому струмку.

Потім ураз я перенісся на "Лебідь". Артур спав у своєму ліжку, а пані Мілліган не спала і, слухаючи, як виє вітер, думала про мене. Де я оце зараз, в такий лютий холод?..

Очі в мене знову заплющилися, серце завмерло, і я знепритомнів.

РОЗДІЛ XVIII. ЛІЗА

Очуняв я в якомусь ліжку. Яскраве полум'я освітлювало кімнату, в якій я лежав. Кімната була мені незнайома.

Не знав я і людей, які були в кімнаті: чоловіка в сірій куртці і в жовтих сабо та трьох чи чотирьох дітей. Дівчинка років п'яти-шести не відводила від мене здивованих очей. Ці очі були на диво розумні й промовисті.

Я звівся на лікоть.

До мене зразу ж підійшли.

— Де Віталіс? — спитав я.

— Він питає про свого батька, — озвалася дівчина, з вигляду найстарша поміж усіх.

— Це не батько, а мій хазяїн. Де він? Де Капі? Якби Віталіс був моїм батьком, то вони, безперечно,

побоялися б одразу розповісти про те, що з ним сталося. Але почувши, що він лише мій хазяїн, вони вирішили розказати правду. Ось про що я дізнався.

Хвіртка, під якою ми прихистилися, вела до будинку квітникаря. Цей квітникар десь під другу годину ранку, зібравшись на ринок, відчинив хвіртку і побачив, що ми лежимо під соломою. Він гукнув, щоб ми встали й уступилися йому з дороги. Але ні я, ні Віталіс не поворухнулися, тільки Капі загавкав, аби захистити нас. Тоді квітникар схопив нас за плечі і спробував розбурхати. Проте ми так само мовчали і не ворушилися. Квітникар збагнув: тут щось негаразд. Принесли ліхтаря. Оглянувши нас, побачили, що Віталіс уже замерз, а в мені ще жевріє життя. Це Капі, який спав у мене на грудях, врятував мене.

Мене перенесли в дім і поклали в ліжку одного з хлопців. Близько шести годин я пролежав непритомний.

Хоч який я був кволий — і тілом, і духом, — однак збагнув жахливий зміст сказаних мені слів: Віталіс помер!

Поки квітникар — чоловік у сірій куртці — розповідав мені про все це, дівчинка не відводила від мене здивованих очей. Коли її батько сказав, що Віталіс помер, вона, без сумніву, зрозуміла, точніше, відчула, як тяжко вразила мене ця звістка. Вона підбігла до батька, поклала на плече йому ручку, а другою ручкою показала на мене, видавши при цьому якийсь дивний звук. Це не був звук людської мови, але в ньому чулося

співчутливе зітхання.

А втім, її жест був такий промовистий, що його не треба було підтверджувати словами. В цьому жесті і в погляді я відчув щирю приязнь, і вперше після розлуки з Артуром у мене з'явилося незбагненне почуття довіри й ніжності, як у ті часи, коли, бувало, матінка Барберен, перед тим, як пригорнути, пестила мене очима. Віталіс помер, я залишився сам на світі, і все ж мені здавалося, що я не такий уже й самотній, що хтось є біля мене.

— Ну що ж, моя Лізето,— сказав квітникар, нахилившись до дочки,— йому тяжко, проте краще було сказати правду, бо все одно він би дізнався про все від поліції.

І він розповів, як викликали поліцейських, як понесли на ношах тіло Віталіса, а мене поклали в ліжко Алексіса, старшого сина.

— А Капі? — спитав я, коли квітникар замовк.

— Капі?

— Авжеж, собака.

— Не знаю, він десь подівся.

— Він побіг слідом за ношами,— сказав хтось із дітей.

— Ти бачив його, Бенжамене?

— Аякже. Він біг за ношами, опустивши голову, і вряди-годи стрибав на ноші. Коли ж його проганяли, він скавулів і вищав.

Бідний Капі! Скільки разів він, коли ми давали виставу, біг за "похоронною процесією", скільки разів прибирав сумну міну! І от тепер йому довелося бігти за ношами із справжнім покійником!..

Потім квітникар і його діти вийшли з кімнати. Не знаючи, що робити, я встав із ліжка.

Моя арфа стояла, прихилена до бильця ліжка. Я надів ремінь на плече і попрямував до тієї кімнати, куди вийшов квітникар із дітьми.

Коли я лежав у ліжку, то почував себе не так уже й погано, хоч тіло в мене ломило, а голову палив жар. Та коли я звівся на ноги — відчув, що от-от упаду. Аби не впасти, я вхопився за стілець. Трохи передихнувши, я прочинив двері й опинився перед квітникарем і його дітьми.

Вони сиділи за столом біля високого каміна, в якому палав вогонь, і їли суп з капустою.

Від запаху супу в мене запаморочилася голова. Адже я від позавчора нічого не їв!

Я похитнувся.

— Тобі погано, хлопчику? — співчутливо спитав квітникар.

Я відповів, що й справді відчуваю себе не дуже добре, і попросив дозволу трохи погрітися біля вогню.

Та мені потрібне було не тепло, а їжа. Від сидіння біля вогню мені не покращало. Запах супу, брязкання ложок об тарілки посилили мою кволість.

Хтось інший на моєму місці попросив би тарілку супу. Але я скоріше помер би, ніж сказав, що я голодний. Чому? Я й сам до пуття не знаю, але я ніколи не попросив би

того, за що не міг заплатити.

Дівчинка з допитливими очима, яку батько назвав Лізетою і яка весь час мовчала, сиділа навпроти, нічого не їла і дивилась на мене, не відводячи очей. Раптом вона встала з-за столу, взяла свою тарілку із супом, підійшла до мене і поставила тарілку мені на коліна.

Мені здавило горло, і я тільки кволо махнув рукою, відмовляючись, але квітникар сказав:

— Візьми, хлопчику; якщо Ліза щось дає, то дає від щирого серця. Їж, а коли захочеш, насиплемо ще.

Коли захочеш! Я виїв суп за кілька секунд.

Тільки-но я поклав ложку, як Ліза, що стояла біля мене, тихо скрикнула. Але це не був крик жалю чи зітхання, а вигук задоволення. Взявши мою тарілку, вона подала її батькові, щоб той насипав ще супу, а потім піднесла мені з такою ніжною й підбадьорливою усмішкою, що я на хвильку заляк і зацікавився, забувши про голод.

Я дуже швидко спорожнив і цю тарілку. Діти, які дивилися на мене, весело засміялися.

— Апетит у тебе нівроку, хлопче! — усміхнувся квітникар.

Я зашарівся — так мені стало соромно, — і, щоб не подумали, ніби я ненажера, сказав, що вчора не обідав.

— А ти снідав?

— Не снідав.

— А твій хазяїн?

— Він не їв довше, ніж я.

— Отже, він помер не тільки від холоду, а й від голоду. Після супу мені стало краще. Я підвівся, щоб іти геть.

— Куди це ти зібрався? — спитав квітникар.

— Піду собі.

— Куди?

— Не знаю.

— У тебе в Парижі є друзі?

— Ні.

— А земляки?

— Теж немає.

— Де ти живеш?

— Ніде. В мене нема пристановища, ми тільки вчора прийшли сюди.

— Що ти будеш робити?

— Гратиму на арфі, співатиму пісеньки і цим буду заробляти собі на хліб.

— Де?

— В Парижі.

— Краще повертайся додому, до батьків. Де вони живуть?

— У мене немає батьків.

— Ти казав, що старий із сивою бородою — тобі не батько.

— У мене немає батька.

— А мати?

— І матері нема.

— То, може, в тебе є дядько, тітка, двоюрідні брати, сестри чи ще там хтось?

— Нема нікого.

— Звідки ж ти?

— Мій хазяїн найняв мене в чоловіка моєї годувальниці... Ви були такі добрі до мене, я вам щиро дякую. Якщо хочете, я прийду до вас у неділю і заграю вам на арфі до танцю; це вас розважить.

Сказавши це, я попрямував до дверей. Та ледве я ступив кілька кроків, як Ліза, котра побігла за мною, схопила мене за руку і, всміхнувшись, показала пальцем на арфу.

Я зрозумів її жест.

— Ти хочеш, щоб я заграв?

Вона кивнула головою і радісно заплескала в долоні.

— Заграй їй що-небудь, хлопче,— сказав батько.

Я взяв арфу і, хоч мені було зовсім не весело, заграв свій улюблений вальс. Як би хотів я грати так гарно, як Віталіс, щоб звеселити серце цій дівчинці, котра так зворушила мене своїми оченятами!

Спочатку Ліза слухала, пильно дивлячись на мене, потім почала вибивати такт ніжками, а тоді враз, наче підхоплена музикою, закружляла по кухні. Її брати й старша сестра дивилися на неї. Звичайно, дівчинка ще не вміла танцювати вальса, але кружляла граціозно. Личко її сяяло.

Сидячи біля каміна, батько не зводив з неї очей. Він був зворушений до краю і лунко плескав у долоні. Коли я скінчив грати, Ліза підійшла до мене і дуже мило зробила реверанс. Тоді постукала пальчиком по арфі, наче разом зі мною повторювала слова пісні. Потім, коли мелодія стала сумніша, дівчинка ступила кілька кроків назад, а на останньому куплеті з плачем кинулася до батька.

— Досить,— сказав той.

— Дурненька,— сказав Бенжамен.— Танцює, а тоді зразу плаче.

— Вона розуміє і музику, і спів,— сказала старша сестра і, нахилившись, поцілувала Лізу.

Я повісив арфу на плече й попрямував до дверей.

— Куди ж ти? — спитав садівник.

— Я йду геть.

— Ти хочеш і далі бути мандрівним музикантом?

— Іншого ремесла я не знаю.

— І ти не боїшся блукати по дорогах?

— Я не маю дому.

— Невже сьогоднішня ніч нічого тебе не навчила?

— Звичайно, я волів би лежати в м'якому ліжку або грітися біля каміна...

— А хочеш мати м'яке ліжка і теплий куток? То залишайся в нас. Житимеш і працюватимеш разом із нами. Ти розумієш, що я пропоную тобі не багатство і не життя нероби. Ти житимеш таким самим життям, як і ми: будеш рано вставати, цілий день копатися в землі, в поті чола заробляючи свій шматок хліба. Зате ти завжди матимеш цей шматок; не доведеться тобі спати просто неба, як сьогодні; ти не будеш боятися, що замерзнеш десь на дорозі або в канаві. Ввечері тебе чекатиме постелене ліжка, а свій суп ти їстимеш з особливою насолодою, знаючи, що ти заробив його. Мені здається — ти гарний хлопець, я думаю, що ми полюбимо тебе як сина і брата.

Ліза повернулася до мене, і я побачив, як вона усміхається крізь сльози.

Я на якийсь час застиг, не в силі збагнути того, що почув.

Сім'я!

У мене буде сім'я! Скільки разів ця моя мрія розвіювалась прахом! Матінка Барберен, пані Мілліган, Віталіс — усі, один по одному, пішли від мене.

Становище моє було жахливе. Цієї ночі померла людина, з якою я прожив кілька років і яка була мені за батька. Втратив я і свого спільника по роботі, свого друга, свого любого Капі. І коли я почув запрошення квітникаря, то знетямився з радості.

Я більше не буду самотнім!

Починається нове життя!

Оці хлопці будуть моїми братами...

А ця мила дівчинка Ліза буде моєю сестрою...

Я не раз уявляв собі подумки, що знайду батька й матір, але ніколи не думав про братів і сестер.

І от тепер я їх матиму!

Щоправда, це не кривні брати й сестри, але вони, видно, дуже добрі й славні...

Я рвучко скинув з плеча ремінь арфи.

— Оце відповідь,— усміхнувшись, сказав квітникарь,— хороша відповідь. Бачу, моя пропозиція тобі сподобалася. Повісь арфу ось на цей гвіздок, любий мій хлопчику. А того дня, коли ти відчуєш, що тобі в нас не подобається, знімеш її та й підеш собі. Тільки постарайся вибрати кращу пору, щоб вилетіти в світ широкий, як ластівка чи соловей...

Будинок, біля якого ми впали знесилені, стояв у передмісті Глясієр. Квітникаря, якому він належав, звали П'єр Акен. На той час сім'я Акена складалася з п'яти душ: його самого, двох синів — Алексіса та Бенжамена, і двох дочок — старшої, Етьєнетти, та меншої — найменшої з усіх дітей — Лізи.

Ліза була німа, але не від народження. Протягом двох років вона розмовляла. А коли їй не виповнилося ще й чотирьох, втратила мову після тяжкої хвороби. На щастя, це не позначилося на її розумових здібностях. Навпаки, Ліза була не на літа розвинута. Вона не тільки все розуміла, а й по-своєму говорила — жестами. В багатьох сім'ях, особливо в бідних, часто трапляється, що хвора дитина стає об'єктом знущань і зневаги. Але Ліза, завдяки своїй кмітливості, жвавості, життєрадісності й доброті,

уникла цієї нещасливої долі. Брати ставилися до неї так, що вона не відчувала свого лиха, батько упадав над нею, старша сестра її обожнювала.

Колись у привілейованих сім'ях першу — старшу — дитину любили й пестили найдужче і приділяли їй вихованню найбільше уваги. Нині ж у багатьох сім'ях, особливо небагатих, на старшу дитину припадає найбільше обов'язків. Пані Акен померла через рік після народження Лізи, і відтоді Етьєнетта, яка була всього на два роки старша від брата, заміняла в сім'ї матір. До школи вона не ходила, бо повинна була варити їжу, прати й латати одяг, глядіти Лізу. По недовгим часі всі забули, що вона й сама ще дитина. Її звикли мати за служницю, з якою нема чого церемонитись, бо вона була слухняна, покірна й лагідна на вдачу.

Етьєнетта гляділа Бенжамена, бавила Лізу. Вона вставала вдосвіта, варила суп і годувала батька, а потім цілий день поралась по господарству. Спати вона лягала пізніше за всіх. Влітку прала на кладці білизну, поливала квіти, а взимку вставала вночі й накривала квіти солом'яними матами, щоб їх не побив мороз. За всім цим Етьєнетті не було коли гратися, як іншим дітям. В чотирнадцять років її личко було вже сумним і задумливим. Та водночас це личко випромінювало доброту та ніжність.

Повісивши арфу на гвіздок, я став розповідати, як нас звалив холод і втома, коли ми поверталися з Жантільї, де сподівалися заночувати в каменоломні. Раптом я почув, що в двері, які виходили в квітник, хтось шкрябає. Потім долинуло жалісне скавуління.

— Це Капі! — вигукнув я, рвучко підвівшись.

Та Ліза випередила мене. Вона підбігла до дверей і відчинила їх.

Капі кинувся до мене. Коли я взяв його на руки, він, тремтячи всім тілом і радісно повискуючи, почав лизати мені обличчя.

— А що буде з Капі? — спитав я.

— Капі залишиться з тобою, — сказав Акен.

Наче зрозумівши ці слова, Капі стрибнув на землю і, приклавши лапку до грудей, вклонився. Це дуже розсмішило дітей, особливо Лізу, і, щоб їх розвеселити ще більше, я наказав Капі зіграти якусь із ролей свого репертуару. Але він не послухався мене. Плигнувши мені на коліна, він знову став лащитись, а потім, зіскочивши на землю, потяг мене за рукав.

— Він хоче, щоб я пішов з ним.

— Хоче повести тебе до твого хазяїна. Поліцейські, які забрали тіло Віталіса, сказали, що

їм треба мене розпитати і що вони зайдуть до Акена вдень, коли я відігріюся і висплюся. Мені кортіло знати все про Віталіса. Поліцейські сказали, що він помер. Проте, може, вони помилилися? Адже я не помер. То, може, й він повернеться до життя?

Акен, бачачи, що я стурбований, і здогадуючись чому, пішов зі мною до поліцейської дільниці. Там мене відразу заходилися розпитувати про Віталіса, але я став відповідати тільки після того, як переконався, що він таки помер.

Про себе я сказав, що в мене немає батьків і що Віталіс найняв мене за певну суму

грошей, які наперед заплатив чоловікові моєї годувальниці.

— А тепер що ти робитимеш? — спитав комісар.

— Я візьму його до себе, якщо на те буде ваша згода,— відповів замість мене Акен.

Комісар не тільки дав згоду, а ще й похвалив Акена за шляхетний вчинок.

Відповідати на запитання про Віталіса мені було нелегко, бо я про нього майже нічого не знав.

Та все ж я міг би про дещо розповісти. Передусім про те, яке захоплення викликав у молодій дами спів Віталіса. Можна було б сказати і про погрози Гарафолі, але я подумав, що про це краще промовчати. Навіщо говорити про те, що мій хазяїн так старанно приховував?

Але дитині нелегко приховати щось від комісара поліції, який добре знає своє діло, тож уміє і випитувати, і допитувати.

Після кількахвилинної розмови комісар уже знав усе, що я хотів приховати.

— Треба відвести його до Гарафолі,— сказав комісар поліцейському.— Він упізнає будинок на вулиці Лурсін. Ви підете разом з ним і допитаєте Гарафолі.

До Гарафолі ми подалися втрьох: поліцейський, Акен і я.

Як і передбачав комісар, я легко впізнав будинок, і ми піднялися на п'ятий поверх. Маттіа вже не було — він, безперечно, був у лікарні. Побачивши мене з поліцейським, Гарафолі зблід із переляку. Та, почувши від поліцейського, що нас сюди привело, швидко заспокоївся.

— Значить, старий бідолаха помер,— сказав він.

— Ви його знали?

— Добре знав.

— Розкажіть усе, що ви про нього знаєте.

— Охоче. Справжнє його ім'я — не Віталіс, а Карло Бальзані. Якби ви років тридцять п'ять — сорок тому жили в Італії, то саме тільки це ім'я сказало б вам усе про людину, якою ви цікавитесь. Карло Бальзані був найвідомішим на всю Італію співаком. Він співав у Неаполі, в Римі, в Мілані, у Венеції, у Флоренції, в Лондоні, в Парижі — на сценах найкращих театрів світу. Але одного нещасливого дня він утратив голос. Він покинув сцену, змінив ім'я і став Віталісом, ховаючись від усіх, хто знав його в кращі часи. Але треба було якось жити. Він брався то за те, то за інше ремесло, але йому не щастило, і врешті-решт він докотився до того, що став дресирувальником собак. Проте злигодні не зламали його гордості. Він, певно, вмер би від сорому, якби публіка дізналася, що неперевершений Карло Бальзані став бідним Віталісом...

Ось яка була розгадка таємниці, що так мене цікавила!

Бідний Карло Бальзані — любий мій Віталіс!

РОЗДІЛ XIX. КВІТНИКАР

На другий день мали ховати мого хазяїна, і Акен сказав, що візьме мене на похорон.

Але вночі мені стало дуже зле. Спочатку мене трубило, а потім кинуло в жар. Здавалося, в груди мені наклали вогню і я заслаб на таку саму хворобу, що й Серденько

після того, як просидів ніч на дереві у заметіль.

Так воно й було — я захворів на запалення легенів. Не минулася мені ця страшна ніч...

За час хвороби я по-справжньому оцінив доброту сім'ї Акенів, особливо Етьєнетти.

Хоч бідні люди звичайно не запрошують лікарів, але я був такий хворий, що для мене зробили виняток з цього неписаного правила.

Лікареві не треба було довго мене вислухувати й розпитувати, щоб визначити хворобу. Він сказав, що мене треба покласти в лікарню. Він, певно, мав рацію, проте я на це не погодився.

— Якщо вже цей хлопець упав під нашими дверима, а не під дверима лікарні,— сказав Акен,— то ми й повинні доглядати його.

Лікар намагався вмовити Акена, але надаремно. Акен наполягав на своєму, і лікар зрештою відступився.

Вони доглядали мене. Етьєнетта, хоч яка була заклопотана господарськими справами, стала моєю се-строю-жалібницею. Доглядала вона мене вміло, ніжно, самовідданно й терпляче. Коли вона поралася по господарству чи ходила на ринок, її місце біля моєї постелі заступала Ліза.

Хворів я довго. Вночі груди мені закладало так, що я задихався. І щоночі біля мого ліжка чергували Алексіє чи Бенжамен.

Нарешті я почав одужувати. А що хвороба була тривала й підступна, то я зміг вийти на вулицю аж навесні, коли зазеленіли поля по всій околиці Глясієр.

Тепер моєю доглядальницею стала Ліза. Близько полудня, коли сонце підбивалося височенько, ми з Лізою виходили з дому і, взявшись за руки, поволеньки простували до річки. Капі нас супроводив.

Того року весна була чудова, принаймні такою вона мені запам'яталася.

Мало хто знав цей куточок Парижа поміж Мезон-Бланшеном і Глясієром. Вважали, що це чи не найбрудніше й найнепривабливіше передмістя Парижа. Але це було не так.

Над річкою Бієвр росли верби й тополі. Береги вкривала густа зелена трава. Її смарагдовий килим був поцяткований білими зірочками стокроток. У вітті верб і тополь пурхали пташки — дрозди, вільшанки, зяблики. Своїми співами вони ніби сповіщали, що це село, а не місто.

Такою я пам'ятаю цю невеличку долинку. Якби я був художником, то намалював би шерегу струнких тополь, велетенські верби, зелені кущі колючих порічок під ними, урочище Бюто-Кай з його вітряком, дворище Сен-Гелен з юрбою праль, шкіряний завод, що забруднював та отруював воду в річці, ферму Сент-Анн...

Гуляли ми з Лізою мовчки, тобто розмовляли очима, добре розуміючи одне одного.

Нарешті я зміцнів настільки, що зміг працювати у квітнику. Я нетерпляче чекав цього моменту, бо мені хотілося якнайшвидше віддячити Акенам за ласку й доброту. Я ніколи не працював фізично, бо хоч які довгі та важкі були наші переходи, вони не були працею в звичайному розумінні цього слова. Та мені здавалося, що працюватиму я добре, в усякому разі завзято, як і квітникар та його діти — сім'я, в якій я тепер жив.

Настала пора, коли на паризьких ринках продають левкої. У нашому квітнику їх було повно. Вони милували око всіма відтінками червоних, білих, фіолетових барв. Увечері, коли їх ще не накривали рамами, повітря було настояне чудовими пахощами.

Спершу я виконував досить нескладну роботу: уранці, коли було тепло, зсував з парників засклені рами, а ввечері, коли холоднішало, накривав ними квіти. Вдень я повинен був прикривати квіти соломною, щоб їх не пекло сонце. Робота, як уже я сказав, була нескладна, але досить забарна, бо за день доводилося двічі пересувати кілька сотень рам та ще й тягати солом'яні мати.

Тим часом Ліза стежила за коловоротом, за допомогою якого качали воду для поливання квітів. Коли стара коняка Кокот, із шорами на очах, сповільнювала крок, Ліза підганяла її, ляскаючи батіжком. Один із братів поливав квіти, другий допомагав батькові. Кожен робив своє діло, і ніхто не марнував часу.

Я знав, як чорно працюють селяни в моєму селі, але не мав уявлення про те, як напружено працюють квітникарі в передмістях Парижа. Встають вони до схід сонця, лягають пізно і протягом довгого дня трудяться не покладаючи рук.

Я чимдалі міцнішав, сил прибувало, і нарешті мені дозволили вирощувати квіти. Мені дуже подобалася ця робота.

Я пишався своїми першими успіхами. Але найбільше задоволення відчував я від усвідомлення того, що своєю працею приношу користь і що не дурно їм хліб.

Хоч я дуже втомлювався, проте швидко звик до цього нового життя, яке було таке несхоже на мої колишні циганські мандри. Тепер я повинен був від ранку до вечора працювати в квітнику, тягати важкі поливачки, місити ногами грязюку, аж сорочка на спині ставала мокра. Але всі навколо мене теж працювали. Аkenові поливачки були важчі, ніж мої, сорочка його була мокріша, ніж наші. Відчуття рівності — це велика полегкість у праці. А головне — я знайшов те, що, здавалося, втратив навіки — сім'ю. Я не був більше самотнім, я не був знайдою. Я мав ліжко, мав місце за столом, за яким збиралася вся сім'я. Якщо Алексіс та Бенжамен і давали мені інколи запотиличника, то я не сердився на них. Вони так само не сердилися, коли я давав їм стусана. Ввечері, за столом, ми знову почували себе друзями і братами.

Проте ми не тільки працювали. Були в нас і години відпочинку та розваг, щоправда, короткі, але тим приємніші для нас.

В неділю по обіді ми збиралися за будинком, у невеличкій альтанці, обплетеній виноградом. Я знімав з гвіздка арфу і грав до танцю братам та сестрам. Алексіс і Бенжамен хвацько витинали щось схоже на кадриль — вони якось були на весіллі у Мій-Колоні і бачили, як танцюють цей танець. Втомившись, вони просили мене заспівати. Я співав найулюбленішу пісеньку Лізи — неаполітанську.

Потім я показував з Капі який-небудь кумедний фокус. Капі теж дуже любив ці неділі. Вони нагадували йому минуле, і він ладен був повторювати свої фокуси без кінця.

Так минуло два роки. Акен часто брав мене з собою в місто, водив до продавців, яким ми збували квіти. Таким чином, я познайомився з Парижем і мало-помалу

зрозумів, що хоч це місто і не збудоване суціль із мармуру й золота, та все ж воно — не скопище бруду й покидьків, як здалося мені, коли я вперше вступив у нього з Віталісом.

Я побував у музеях, на бульварах і набережних, у Люксембурзькому парку і Тюїльрі, на Єлисейських полях. Я побачив чудові пам'ятники. Тепер мені вже подобалось вирування юрби на паризьких вулицях. Я пізнавав життя великого міста.

На щастя, моя освіта не обмежилась тим, що мені вдавалося побачити під час прогулянок чи поїздок по Парижу.

Перш ніж стати самостійним квітникарем, Акен працював в оранжереї Ботанічного саду. Там він спілкувався з освіченими людьми, і це пробудило в ньому прагнення до знань. Протягом кількох років він купував на заощаджені гроші книжки і читав їх у години дозвілля. Та коли він одружився і в нього народилися діти, вільного часу майже не стало, треба було заробляти на хліб, і книжки довелося закинути. Однак він їх не розгубив і не продав, а сховав у шафу. Перша зима, яку я прожив у Акена, була дуже довгою, роботи в квітнику майже не було, і, щоб ми не нудьгували довгими вечорами, сидючи біля каміна, Акен давав нам книжки. Здебільшого то були книжки з ботаніки, історії рослинництва, але траплялися поміж них і оповідання про подорожі. Алексіс та Бенжамен не перейняли від батька охоти до читання і щовечора, розгорнувши книжку, засинали на третій або четвертій сторінці. А я зачитувався допізна. Віталісова наука не пропала марно, і, лягаючи спати, я згадував про нього з глибокою вдячністю та зворушенням.

Дивлячись на мене, Акен згадав той час, коли він заощаджував щодня по кілька су та купував книжки,— і купив іще кілька книжок. Звичайно, вибір їх був випадковий, проте все-таки це були книжки, і, прочитавши їх, я засвоїв усе, що було в них доброго й корисного.

Ліза не вміла читати. Але, бачачи, що я беруся до читання кожної вільної часинки, вона захотіла дізнатися, що ж мене так цікавить у книжках. Спочатку вона віднімала їх, бо вони заважали їй бавитись зі мною. Але згодом, побачивши, що я знову і знову розгортаю книжку, вона стала просити, щоб я читав уголос. Ліза знайшла в читанні те, що їй повинна була знайти: духовну поживу та розраду.

Скільки часу ми провели так разом! Я — за книжкою, а вона, сидючи переді мною, не зводила з мене очей. Часто, натрапляючи на незрозуміле слово, я підводив голову й дивився на Лізу. Ми починали думати-гада-ти, що це слово означає. Потім Ліза знаком наказувала мені читати далі. Я навчив її також малювати — так, як умів сам. Це була важка і забарна робота, але кінець кінцем я майже добився свого. Безперечно, учитель з мене був кепський. Та ми розуміли одне одного, а, як відомо, злагода між учителем та учнем нерідко дає кращі наслідки, ніж обдарованість учня.

Старий Акен розцілував мене.

— От бачиш,— сказав він усміхаючись,— не дурно я взяв тебе. Ліза згодом віддячить тобі за науку.

"Згодом" означало той час, коли дівчинка заговорить, бо в сім'ї всі вірили в те, що

до неї повернеться мова. І лікарі запевнили, що так буде...

Ліза хотіла, щоб я навчив її грати на арфі, і виявилась дуже здібною ученицею.

Природно, що вона не могла навчитися співати, і дуже цим журилася. Я бачив на її очах сльози. Але вона витирала їх і, як завжди, лагідно усміхалася. Вона вірила, що згодом навчиться і цього.

Я, можливо, назавжди лишився б у сім'ї Акенів, якби не лихо, що спіткало нас і ще раз змінило моє життя. Сказано ж бо, що я не міг довго бути щасливим. Коли мені здавалося, що я нарешті пристав до якогось берега, примхлива доля кидала мене, мов билину, і знову починалися мої злигодні.

РОЗДІЛ XX. РОЗОРЕНА СІМ'Я

Часом, залишившись наодинці, я казав собі: "Ти занадто щасливий, хлопче. Гляди, скоро нитка урветься".

Звідки чекати лиха, я не знав, але був майже певен, що воно неодмінно прийде.

Такі думки навівали на мене сум, але я не піддавався їм. Я працював, старався якнайкраще робити своє діло; адже я чомусь уявляв, що біда, яка мене настигне, трапиться з моєї вини.

Біда трапилась не з моєї вини, але все-таки трапилась.

Я вже говорив, що Акен вирощував левкої.

Коли минала пора левкоїв, ми висаджували інші квіти, бо квітникарі не допускають, щоб у їхніх квітниках пустував бодай клаптик землі.

Продавши левкої, ми садили в липні і особливо в серпні силу-силенну китайських айстр, фуксій, олеандрів. Щоб усі ці квіти розцвіли вчасно, потрібне було неабияке вміння, невсипуща праця й турбота. Та Акен був майстром своєї справи, і квіти в нього завжди розцвітали саме тоді, коли на них був найбільший попит.

Цей серпневий сезон заповідався якнайкраще. На клумбах розцвіли китайські айстри, а в оранжереях і в парниках, шиби яких були завбачливо побілені вапном, щоб пом'якшувати світло, вже розпукувались фуксії та олеандри. Розкішні кущі рясніли пуп'янками. Видовище було чудове, і Акен час від часу задоволено потирив руки.

— Цього року цвіте, як ніколи, — говорив він синам. Ми працювали день і ніч, не розгинаючи спин. Навіть

у неділю не припиняли роботи. А коли все, нарешті, було зроблено, батько вирішив ближчої неділі порадувати нас — повести в Аркейль, у гості до свого друга, такого самого квітникаря, як і він. Капі також мав іти з нами. Ми збиралися працювати до трьох-чотирьох годин пополудні, потім замкнути двері і з легкою душею вирушити в Аркейль. Пообідавши там, ми одразу мали податися додому, щоб не надто пізно лягти спати, бо в понеділок треба було вдосвіта ставати до роботи.

Як вирішили, так і зробили. За кілька хвилин до четвертої батько повернув ключ у хвіртці.

— У путь! — радісно вигукнув він.

— Вперед, Капі!

Взявши за руку Лізу, я побіг із нею попереду під радісний гавкіт Капі, який

вистрибував довкола нас. Можливо, він думав, що ми вирушаємо в далекі мандри. Для нього це було краще, ніж сидіти вдома, де він нудився, бо я не мав можливості гратися з ним, а це він любив понад усе. Ми вбралися по-святковому, і люди озиралися на нас, коли ми йшли вулицею. Не знаю, як виглядав я, але Лізою в її солом'яному капелюшку, в голубому платтячку і в сірих полотняних черевичках можна було справді замилюватися. Вона аж сяяла від радості.

Час минув так швидко, що я й не зогледівся. Пам'ятаю тільки, що коли вже ми дообідували, хтось помітив, що небо на заході заснували темні хмари. Наближалася гроза.

— Діти, нам треба поспішати в Глясієр.

— Вже? — вигукнули всі воднораз.

Ліза свій протест виразила жестами.

— Якщо зірветься вітер, — мовив Акен, — він може поперекидати рами. Гайда додому!

Більше ми не заперечували. Всі ми знали, яке це багатство для квітникаря — засклені рами. Якщо вітер порозбиває їх, ми будемо розорені.

Я побіжу вперед, — сказав Акен. — Алексіс і Бенжамен — зі мною. А Ремі, Ліза та Етьєнетта хай ідуть слідом за нами.

Вони швидко пішли. Слідом за ними вирушили й ми, але йшли повільніше за них — доводилось пристосовувати свою ходу до Лізиної.

Ми вже не сміялися, не бігали і не стрибали.

Небо чимдалі темнішало — гроза насувалася.

Налетів вітер, знявши хмари куряви. Коли хтось із нас попадав у таку хмару, то змушений був зупинятися, ставати до вітру спиною й затуляти руками очі, щоб їх не запорошило. На зубах у нас хрумтів пісок.

Небо краяли блискавки. Грім гуркотів чимраз ближче й гучніше.

Ми з Етьєнеттою схопили Лізу за руки і тягли її за собою. Але вона ледве встигала за нами, і ми не могли бігти, як нам хотілося.

Чи встигнемо повернутися додому до грози? Чи встигнуть добігти батько з Бенжаменом та Алексісом?

Для них це було більш важливо, ніж для нас. В гіршому разі, ми тільки змокли б. Але вони повинні були прибрати рами, щоб їх не поперекидало і не порозбивало вітром.

Грім гуркотів уже безперестану. Хмар насунуло стільки, що стало майже темно. От-от мав уперіщити дощ.

Раптом ми почули якийсь страшний шум. Він нестримно наближався. Що то за шум, ми не могли збагнути. Здавалося, скаче цілий полк кінноти.

Ще хвилина — і все з'ясувалося. Град!

Ціла лавина градинок ринула на нас. Ми змушені були сховатися в перше-ліпше підворіття. За якусь мить вулиця побіліла від граду, як взимку від снігу. Градини були завбільшки з голубине яйце і падали з оглушливим шумом; чути було дзенькіт розбитих шибок. Разом з градом з дахів падала всяка всячина: шматки черепиці, штукатурки,

потрощений шифер.

Разом з градом линув і дощ.

— О! Наші рами! — скрикнула Етьєнетта. Я теж подумав про рами.

— Може, батько прибіг вчасно?

— Якщо навіть батько й хлопці прибігли до того, як почався град, то все одно вони не встигли накрити рами соломою. Все загинуло!

— Кажуть, що град випадає місцями.

— Ми надто близько від дому, аби сподіватися на те, що він нас обмине. Якщо він випав там такий самий, як тут, то бідний батько буде геть розорений. Він так розраховував на продаж цих квітів! Йому так потрібні гроші!

Я знав, що рами коштують від півтора тисяч до тисячі вісімсот франків за сотню. Так, цей град може обернутися для нас справжнім крахом, якщо він потрощить наші п'ять чи шість сотень рам, не кажучи вже про оранжереї й квіти...

Я хотів поговорити про це з Етьєнеттою, але грім гуркотів так оглушливо, що ми навряд чи почули б одне одного, та й, правду кажучи, Етьєнетта не мала охоти до розмови. Вона дивилася, як падає град, з відчаєм на обличчі — так дивляться люди на свій дім, охоплений вогнем.

Жахлива злива тривала недовго, хвилин п'ять-шість. Перестала вона так само раптово, як і почалася. Хмари посунули на Париж, і ми вийшли з підворіття. Великі круглі градини перекочувалися в нас під ногами, як галька на морському березі. Граду було стільки, що ми загрузали в ньому по кісточки.

Ліза в своїх полотняних черевичках не могла йти по цьому шару льоду, тому я посадив її собі на плечі. Її личко, таке веселе, коли ми йшли в гості, тепер було дуже сумне; на очах бриніли сльози.

Незабаром ми прийшли до нашої садиби. Хвіртка була відчинена. Ми побігли в квітник.

Леле, що ми побачили! Все було побите, потрощене. Рами, квіти, уламки скла, град — все перемішалось. Від такого чудового й розкішного ще вранці квітника залишилося саме тільки жалюгідне сміття.

Де ж батько?

Ми кинулися його шукати і знайшли біля великої оранжереї, всі шиби в якій були потрошені. Прибитий горем, батько сидів на лавочці посеред уламків. Бенжамен і Алексіс нерухомо стояли перед ним.

— Бідні мої діти! — вигукнув Акен, підвівши голову.— Бідолахи мої!

І, схопивши Лізу на руки, він гірко заплавав.

Що він міг іще сказати?

Це була жахлива катастрофа. А наслідки її виявилися ще жахливішими.

Незабаром я дізнався від Етьєнетти та від хлопців, чому Акен впав у такий розпач. Десять років тому він взяв у оренду цю ділянку і сам побудував на ній будиночок. Той, хто здав йому ділянку, позичив також і грошей на купівлю реманенту та обладнання. Борг мав бути виплачений за п'ятнадцять років. Щороку Акен сплачував певну його

частину. А кредитор тільки й чекав, щоб він затримав черговий внесок, аби забрати назад землю, і будинок, і реманент, привласнивши вже сплачені за десять років гроші. Він мав надію, що рана чи пізно настане день, коли Акен не зможе внести гроші вчасно. Він, звісно, нічим не ризикував, тимчасом як батько, навпаки, поставив себе перед неабиякою небезпекою.

І ось цей день настав.

Що тепер буде?

Нам не довелося довго чекати відповіді на це запитання. На другий день після того, як Акен мав унести черговий грошовий внесок, до нас прийшов якийсь не надто чемний пан у чорному вбранні. Він подав Акенові папір, обклеєний марками, на котрому написав кілька слів.

То був судовий виконавець.

З цього дня він став до нас учащати. Незабаром він уже знав усіх на ім'я.

— Добрий день, Ремі! — вітався він. — Здоров, Алексісе! Як справи, Етьєнетто?

Батько тепер рідко бував дома. Він бігав по місту. До кого він удавався? Я нічого про це не знав, бо, колись дуже товариський і балакучий, він тепер замкнувся в собі й нікому не казав ні слова. Він, певно, зустрічався з діловими людьми, оббивав пороги судів.

Я з жахом думав про суд. Адже Віталіс мав справу з судом, і я знав, чим це скінчилося.

Але Акенові довелося довше, ніж Віталісові, чекати судових рішень. Минула добра половина зими. А що ми не змогли полагодити оранжереї й засклити рами, то посадили навесні городину, а з квітів лише ті, які ростуть на грядках. Ми сподівалися торгувати за них сякі-такі гроші; до того ж робота давала нам хоч якусь

розраду.

Одного вечора батько прийшов більш пригнічений, ніж звичайно..

— Все скінчено, діти!

Я хотів був вийти, подумавши, що він хоче сказати дітям щось важливе.

Та Акен дав мені знак лишитися.

— Хіба ти не член нашої сім'ї? — мовив він. — Як по правді, ти ще надто малий, аби слухати те, що я маю сказати, але тобі довелося сьорбнути горя — тому ти зрозумієш мене. Діти, я мушу розлучитися з вами.

Ми всі скрикнули з несподіванки й відчаю. Ліза з плачем кинулась батькові в обійми.

— Ви, звичайно, розумієте, що з доброї волі я не покинув би таких славних діток, як ви, і мою дорогу крихітку Лізу.

Він пригорнув Лізу до грудей.

— Мені присудили сплатити борг, — повів він далі. — А що грошей у мене нема, то все наше майно буде продане. Та виручених грошей не вистачить на покриття боргу; тож мене запроторять у боргову тюрму на п'ять років. Отже, я сплачу борг своєю свободою.

Ми голосно заплакали.

— Це дуже сумно, та проти закону не підеш. Закон є закон... Мене заберуть у тюрму через кілька днів, і я сидітиму там п'ять років. Що буде з вами? Серце крається, як подумаю!

Запала гнітюча мовчанка. Порушив її батько.

— Я довго про це думав і вирішив, що ви не повинні залишатись напризволяще,— сказав він.— Ремі, ти напишеш листа моїй сестрі Катрін Сюріо, яка живе в Дрезі, що в Нієврі. Розкажеш їй про наше горе і попросиш приїхати. Жінка вона розумна й розсудлива, і, я певен, вона допоможе нам вийти із скрути.

Вперше я писав листа. Та ще такого важливого й, головне, сумного. Хоч батькові слова були якісь непевні, проте в них жевріла надія. Надія на що?

Ми й самі цього не знали, але все-таки надіялись. Незабаром приїде тітка Катрін, розумна жінка, і якось зарадить нашій біді.

Однак вона приїхала не так швидко, як ми сподівалися. Агенти комерційної поліції, тобто ті, хто заарештовує боржників, з'явилися раніше за неї.

Акен саме збирався разом зі мною піти до одного з своїх друзів. Коли ми вийшли на вулицю, нас зненацька оточили поліцейські. Батько і не думав тікати, він лише поблід, ніби йому зробилося погано.

Кволим голосом він попросив дозволу попрощатися з дітьми.

— Не занепадайте духом,— сказав один із поліцейських,— боргова тюрма не така вже й страшна, як про неї кажуть.

В супроводі поліцейських ми повернулися в дім. Я пішов у квітник покликати хлопців. Коли ми повернулися, батько тримав на руках Лізу, яка заливалася слізьми.

Один із поліцейських шепнув батькові на вухо.

— Так, ви маєте рацію,— кивнув головою той. Рвучко підвівшись, він поставив Лізу на землю, але

вона схопила його за руку й не хотіла пускати.

Він обняв Етьєнетту, Алексіса й Бенжамена.

Забившись в куток, я ледве стримував сльози. Батько покликав мене.

— Ремі, ти не хочеш мене поцілувати? Хіба ти не моя дитина?

Ми стояли приголомшені.

— Не проводжайте мене,— сказав батько владним тоном.

І, вклавши Лізину ручку в руку Етьєнетти, він швидко вийшов з кухні.

Я хотів був піти слідом за ним і вже попрямував до дверей, але Етьєнетта знаком зупинила мене.

Ми стояли посеред кухні, прибиті горем, і гірко плакали. Ніхто не міг промовити й слова.

Та й що ми могли сказати?

Ми знали, що батька мали заарештувати не сьогодні-завтра, але думали, що до того часу приїде тітка Катрін, а на неї ми надіялись, мов на кам'яну гору...

Вона приїхала десь через годину після того, як забрали батька, і застала всіх нас на

кухні, заплаканих та безпорадних. Навіть Етьєнетта геть занепала духом.

Тітка Катрін справді була вольовою, рішучою та енергійною жінкою. Вона десять років прожила в

Парижі — служила годувальницею. Вона розбиралася в людях, знала, де що сказати і як із ким поведися. Тож і тепер, коли на її руках опинилося п'ятеро осиротілих дітей — а найменша дівчинка ще й німа,— тітка не розгубилася.

Батько однієї дитини, яку тітка Катрін годувала, був нотаріусом. Вона пішла до нього порадитися. Потім вона ходила в тюрму, щоб погодити все з батьком. І вже через тиждень після свого приїзду до Парижа вона об'явила нам, що буде з нами далі.

Оскільки ми надто малі, щоб жити й працювати самостійно, нас віддадуть родичам. Вони погодилися нас узяти. Ліза поїде з тіткою Катрін у Морван.

Алексіс — до дядька-шахтаря у Варє, що в Севеннах.

Бенжамен — до дядька-квітникаря в Сент-Кентен.

Етьєнетту мали вирядити до тітки, що жила на березі моря в Еснанді.

Я слухав і чекав, коли черга дійде до мене. Але тітка Катрін замовкла, не згадавши про мене. Тоді я виступив наперед і спитав:

— А я куди поїду?

— Ти не з нашої сім'ї.

— Я працюватиму для вас.

— Ти не з нашої сім'ї.

— Спитайте Алексіса й Бенжамена, чи вмію я працювати?

— А їсти ти теж умієш, чи не так?

— Ні, ні! — закричали всі діти.— Він — член нашої сім'ї.

Ліза підбігла до тітки і благально склала ручки.

— Бідна моя крихітка! — вигукнула тітка Катрін.— Ти хочеш, щоб він поїхав з тобою? Але ж, дитинко, в житті не завжди буває так, як хочеш. Ти моя небога, і коли я привезу тебе додому, а мій чоловік скаже щось наперекір або скривиться, як ти сідатимеш до столу, я відповім йому: "Вона — наша рідня, хто ж її пожаліє, як не ми".

І те, що я скажу своєму чоловікові, можуть сказати і дядько в Сент-Кентені, і другий дядько, що у Варсі, і тітка в Еснанді. Родичів приймають, а чужих — дзуськи. Хліба обмаль. Аби своїм вистачило. Всіх не нагодуєш...

Я відчував, що тут нічого не вдієш. Тітка Катрін сказала правду. "Ти не з нашої сім'ї". І все ж хіба я міг би любити їх більше, якби належав до сім'ї? Хіба Алексіс і Бенжамен не були моїми братами? А Етьєнетта і Ліза — хіба вони не сестри мені? А Ліза — хіба вона не любила мене так, як Бенжамена та Алексіса?

Тітка Катрін не барилася з виконанням свого плану. Вона сказала, що від'їжджаємо, хто куди, завтра, а поки що відіслала нас спати.

Коли ми опинилися в своїй кімнаті, діти оточили мене з усіх боків, а Ліза, плачучи, кинулась мені на шию. Я зрозумів: незважаючи на сум розлуки, вони думали про мене, вони жаліли мене. І я й справді відчув себе їхнім братом. І тоді в моїй розтривоженій голові саянула думка.

— Послухайте,— сказав я.— Я бачу, що не потрібен вашим родичам, але ви — ви маєте мене за рідного?

— Так, ми маємо тебе за брата,— відповіли вони влад. Ліза стиснула мою руку й подивилась на мене так

ніжно, що на очі мені навернулися сльози.

— Ну, то я й буду вашим братом і доведу це.

— Ти хочеш найнятися десь на роботу? — спитав Бенжамен.

— У Терну є місце. Я піду до нього завтра раненько і замовлю за тебе слівце,— сказала Етьєнетта.

— Ні. Я не хочу ставати на роботу. Якщо я наймуся, мені доведеться залишатися в Парижі, і тоді я не бачитиму вас... Ні, я візьму свою куртку, зніму арфу з гвіздка, на який повісив її батько, і майну у світ широкий. Помандрую до Сент-Кентена, звідти — до Барса, з Барса в Еснанді, з Еснанді в Дрезі. Я відвідаю кожного з вас, і, таким чином, ми будемо начебто разом. Я не забув ще своїх пісеньок. Ними я зароблятиму на прожиття.

Їхні обличчя проясніли, і я відчув себе щасливим. Ми ще довго говорили про мій план, про розлуку, яка нас чекає, про те, що колись зійдемося знову — про минуле й майбутнє. Потім Етьєнетта звеліла нам лягати спати. Ми полягали, але ніхто майже не спав, а я й зовсім не склепив очей.

Рано-вранці Ліза повела мене в квітник, і я зрозумів — вона хоче щось сказати.

— Ти маєш щось мені повідомити? Вона ствердно кивнула головою.

— Тобі тяжко від того, що ми розлучаємось. Можеш мені про це не говорити. Я бачу це по твоїх очах і чую серцем.

Ліза дала знак, що не задля цього мене покликала.

— Через два тижні я буду в Дрезі. Вона похитала головою.

— Ти не хочеш, щоб я йшов у Дрезі?

Ліза показала, що, навпаки, хоче. Тричі простягти руку, вона дала мені зрозуміти, що спершу я повинен відвідати обох братів і сестру.

— Ти хочеш, щоб я спочатку побував у Варсі, в Еснанді і в Сент-Кентені?

Ліза усміхнулася, радіючи, що я її зрозумів.

— Чому?

Руками й вустами, а особливо своїми промовистими очима, Ліза пояснила, чому вона просить мене про це. Перекладаю звичайною мовою її побажання:

— Треба, щоб ти спочатку побував в Етьєнетти, Алексіса і Бенждмена. Після цього ти прийдеш у Дрезі й скажеш мені, як їм ведеться.

Від'їзд був призначений на восьму годину ранку, і тітка Катрін замовила великий фіакр, щоб повезти всіх дітей разом; спочатку в тюрму — попрощатися з батьком, а потім кожного із своїм клунком на вокзал.

О сьомій годині Етьєнетта також повела мене в квітник.

— Скоро ми розлучимося,— сказала вона,— і я хочу залишити тобі на згадку оцю невеличку скриньку. В ній лежать нитки, голки, а також ножиці, які подарував мені

хрещений батько. В дорозі все це тобі згодиться — адже мене не буде біля тебе, і нікому буде залатати тобі дірку в штанях чи пришити ґудзика. І ти щоразу, як братимеш голку чи ножиці, будеш згадувати про мене.

Алексіс тим часом тинявся неподалік од нас. Коли Етьєнетта пішла, він підступився до мене.

— В мене є дві монети по сто су,— мовив він,— візьми одну собі, я буду дуже радий.

Алексіс дуже любляв гроші, і ми завжди кепкували з нього. Він складав сантим до сантима і був дуже щасливий, якщо йому попадалась новенька монета. Він без кінця лічив їх, перекладав із руки в руку, милувався їхнім блиском і з насолодою слухав, як вони дзвенять.

Алексісова щедрість глибоко мене зворушила. Я хотів був відмовитись, але він дуже наполягав і таки тицьнув мені в руку блискучу монету.

Бенжамен теж зробив мені подарунок. Він дав мені свого складаного ножа, щоправда, зажадавши навзамін одне су, "бо ніж перетинає дружбу".

Час минав швидко. Ще п'ятнадцять хвилин, ще п'ять — і ми розлучимося.

А хіба Ліза не думала про мене?

Коли вже чути було грюкіт фіакра, вона вийшла з кімнати тітки Катрін і жестом поклікала мене за собою.

— Лізо! — гукнула тітка Катрін.

Не оглядаючись, Ліза побігла в квітник.

Там вона підійшла до куща бенгальської троянди, відламала від нього гілку, потім, обернувшись до мене, розчахнула галузку, на якій розпукувалися дві квітки, надвоє. Один із пагінців вона простягла мені.

— Лізо, Лізо! — гукала тітка Катрін. Клунки вже лежали у фіакрі.

Я взяв арфу і покликав Капі. Побачивши мене з арфою і в старому одязі, він застрибав із радощів. Він, безперечно, зрозумів, що ми вирушаємо в дорогу і що він зможе тепер бігати на волі, а це йому дуже подобалося.

Настала хвилина прощання. Тітка Катрін квапила нас. Вона звеліла Етьєнетті, Алексісові, Бенжаменові залізити в фіакр, а мені сказала, щоб я посадив Лізу їй на коліна. Я стояв біля фіакра, закликавши й зацікавивши. Тітка Катрін відштовхнула мене й зачинила дверцята.

— Рушаймо! — гукнула вона. Фіакр рушив.

Крізь сльози я бачив, як Ліза висунула голівку у вікно і посидала мені рукою повітряні поцілунки. Потім фіакр завернув за ріг, і я не бачив більше нічого, крім стовпа куряви.

Спершись на арфу, я безтямно дивився, як осідає курява. Капі лежав біля моїх ніг.

Сусід замкнув будинок і сховав ключі, які він мав передати новому хазяїнові.

— Хочеш тут залишитися? — спитав він.

— Ні, я піду.

— Куди?

— Світ за очі.

Очевидно, йому стало мене жаль, бо він сказав, про-стягши руку:

— Якщо хочеш залишитися, я візьму тебе до себе, але нічого не платитиму. Адже ти ще малий. Який із тебе робітник! А згодом видно буде...

Я подякував йому.

— Ну, роби як сам схочеш. Я гадав, що для тебе так буде краще. Щасливої дороги.

І він пішов собі.

Фіакр поїхав, будинок замкнено. Я закинув ремінь арфи за плече. Капі стрепенувся і скочив на ноги, пильно вдивляючись в моє обличчя.

— Ходімо, Капі!

Він голосно загавкав і застрибав коло мене.

Сонце стояло високо над обрієм, посилаючи на землю тепле проміння, небо було чисте й безхмарне. Нічого не нагадувало ту морозяну ніч, коли я впав знесилений під цим будинком.

Два роки були для мене тільки перепочинком. Мені знову треба було вирушати в дорогу.

Проте за ці два роки я зміцнів, набрався сил.

Та ще більшої снаги додавало мені відчуття того, що я не самотній на світі і що буду завжди робити добро тим, хто любить мене і кого люблю я.

Переді мною відкривалося нове життя.

Вперед!

Частина друга

РОЗДІЛ І. ВПЕРЕД!

Вперед!

Переді мною був відкритий весь світ. Я міг піти на північ, на південь, на захід, на схід — куди схочу.

Хоч я ще був дитиною, але разом з тим — сам собі господар.

Є чимало дітей, які кажуть про себе: "О, якби я міг робити все, що мені заманеться!" Вони нетерпляче чекають того благословенного дня, коли здобудуть жадану волю і... чинитимуть дурниці.

А я казав собі: "О, якби в мене був хтось, хто порадив би мені, що робити..."

Між цими дітьми і мною — прірва.

Якщо вони роблять дурниці, то за ними завжди стоїть хтось такий, хто простягне їм руку, коли вони спіткнуться, чи підніме їх, коли вони вже впадуть на землю. В мене ж не було нікого. Якщо я падатиму, то вже напевне зарию носом, а впавши, муситиму сам збирати свої кістки, коли не потрощу їх зовсім.

Незважаючи на свій юний вік, я вже досить наковтався лиха, щоб бути обачнішим і обережнішим, ніж звичайно бувають діти мого віку. Дорого мені коштувала ця перевага.

Перш ніж вирушити в путь, я надумав навідати того, хто два роки був мені батьком. Тітка Катрін не повезла мене разом з дітьми до тюрми, щоб я сказав йому: "Прощайте!",— але я можу, я зобов'язаний піти і обійняти його.

Я ніколи не бував у борговій тюрмі, однак стільки наслухався про цю тюрму протягом останнього часу, що легко знайшов би її. Коли я проминав церкву Сен-Медар, то побачив хлопчика, що прихилився до її стіни. Мені здалося, що то Маттіа: така ж велика голова, вологі очі, промовисті губи, такий самий лагідний, покірний погляд, така сама кумедна постава. Але дивна річ: якщо це він, то чому майже ніскілечки не виріс?

Я підійшов ближче, щоб придивитися до хлопця. Безперечно, це був Маттіа. Він також упізнав мене, і його бліде обличчя осяяла усмішка.

— Це ти,— сказав він,— отой, що приходив до Гарафолі з сивобородим дідусем перед тим, як я ліг у лікарню! Ах! Як у мене боліла голова того дня!

— Чи Гарафолі і тепер твій хазяїн?

Маттіа оглянувся довкола, потім, стихивши голос, сказав:

— Гарафолі в тюрмі. Його заарештували, бо він до смерті зашмагав Орландо.

Мені було приємно довідатися, що Гарафолі в тюрмі.

— А діти? — спитав я.

— Я не знаю. Мене не було, коли Гарафолі заарештували. Коли я вийшов з лікарні, Гарафолі, збагнувши, що мене не вигідно бити, бо ж знов захворію, вирішив спекатися мене: найняв на два роки в цирк Гассо. Ти не знаєш цирку Гассо? Ні? Це не якийсь там великий цирк, але все-таки цирк. Їм потрібен був хлопчик на побігеньках, і Гарафолі запродав мене старому Гассо. Я був у нього до цього понеділка, а потім мене прогнали, бо моя голова стала занадто великою, щоб мене вільно можна було запихати в скриньку. До того ж вона постійно в мене болить. Я прийшов сюди з Жісора, де перебував цирк. Подався до Гарафолі, але не застав там нікого. Двері замкнені. Сусід сказав мені, що Гарафолі в тюрмі. То я й прийшов сюди.

— Чому ж ти не повернувся до Жісора?

— Тому, що того самого дня, як я вирушив пішки з Жісора до Парижа, цирк виїхав у Руан. А як мені потрапити в Руан? Це дуже далеко, а в мене немає грошей. Від учорашнього обіду я нічого не їв.

Я не був багатим, але мав стільки дрібних грошей, щоб не дати бідолашньому хлопчикові померти з голоду. Я благословив би того, хто простяг би мені шматок хліба, коли я блукав околицями Тулузи, виснажений, голодний, як оце тепер Маттіа!

— Почекай тут! — сказав я.

Я побіг до булочника, крамниця якого стояла на розі. Два кроки туди, два кроки сюди — і ось я повертаюсь з добрячим куснем хліба. Маттіа хапає хліб і починає наминати, аж за вухами лящить.

— Що ж ти робитимеш далі? — спитав я.

— Не знаю.

— Треба за щось зачепитися.

— Я хотів був продати свою скрипку, як ти мені казав, і продав би, але мені шкода з нею розставатись. Скрипка — то моя радість і втіха. Коли в мене дуже тяжко на душі, я шукаю закутку, де мене ніхто не бачить і не чує, і граю, граю...

— А чому ти не граєш на вулицях?

— Грав, але ніхто мені нічого не давав.

Я знав, що значить грати на вулиці, коли ніхто не дає за гру ні сантимата.

— А ти? — спитав Маттіа. — Що ти тепер робиш?

Не знаю, що мене спонукало, але я несподівано похвалився :

— Я хазяїн трупи.

Це, власне, була правда — я таки мав трупу, яка складалася з Капі,— але правда, близька до брехні.

— Ох, якби ти...

— Що?

— Взяв мене в свою трупу...

Тоді я щиро признався, показуючи на Капі:

— Оце й уся моя трупа.

— Ну то й що! Тепер нас буде двоє. Дуже прошу, не кидай мене! Що зі мною буде? Я помру з голоду.

Померти з голоду! Ті, що чують ці жахливі слова, неоднаково їх розуміють і неоднаково відчують їх жорстоку правду. Але моє серце защеміло. Я знав, як помирають з голоду.

— Я можу працювати,— вів далі Маттіа. — Я граю на скрипці, роблю сальто, танцюю на канаті, роблю вправи з обручами, співаю. От побачиш, я робитиму все, що ти схочеш, буду твоїм слугою. Я слухатимусь тебе і не вимагатиму ніякої платні, аби тільки ти годував мене. Якщо я не впораюсь, карай мене, я згоден на це. Тільки одне прошу: не бий по голові, бо відтоді, як Гарафолі молотив мене по голові, вона в мене дуже болить.

Слухаючи ці благання нещасного Маттіа, я мало не плакав. Як сказати, що я не можу взяти його в свою трупу? Померти з голоду! Та хіба, коли він буде зі мною, голод йому не загрожуватиме?

Я сказав про це Маттіа, та він і слухати не схотів.

— Ні, вдвох не помирають з голоду,— заперечив він,— тому, що один одному допомагає. Той, хто має, дає тому, в кого нічого нема...

Ці слова розвіяли мої вагання. Оскільки в мене є бодай щось, я повинен допомогти йому.

— Що ж, я згоден! — сказав я.

Маттіа схопив мене за руку і поцілував її. Це так мене зворушило, що я мало не заплакав.

— Іди зі мною,— докинув я,— але не як слуга, а як товариш.

І, повісивши арфу на плече, я бадьоро вигукнув:

— Вперед!

Через якихось чверть години ми вийшли з Парижа. Березневі вітри підсушили дорогу. Легко було ступати по затверділій землі.

Повітря було тепле й запашне.

Яка різниця між цією чудовою дниною і тим холодним похмурим днем, коли ми вступали в Париж — у місто, що ним я так довго марив, що здавалося мені якоюсь обітованою землею!

Вздовж дороги над ровами вже пробивалася трава. Її зелений килим обцяцьковували розквітлі стокротки і подекуди квіточки суниць, що повертали свої віночки в бік сонця.

В садках, повз які ми проходили, серед ніжно-зеленого листя червоніли китиці бузку. А коли спокійне повітря хвилював легкий вітерець, на голови нам через огорожі сипалися пелюстки жовтих левкоїв.

В садках, у придорожніх кущах, на високих деревах — скрізь весело щебетали пташки; над землею пролітали ластівки, наздоганяючи невидиму мушву.

Наша мандрівка розпочалася якнайкраще, і я впевнено крокував второваною дорогою. Капі, звільнений від повідка, бігав навколо нас, гавкаючи на повози, на купи каміння, на все — просто так, задля власної втіхи.

Маттіа мовчки йшов поруч зі мною. Мабуть, він думав про щось своє. Я не озивався до нього — не хотів заважати, до того ж, і сам мав про що подумати.

Куди ми прямували такою рішучою ходою?

Я пообіцяв Лізі навідати її братів та Етьєнетту, перш ніж побувай) в неї. Але я не домовився про те, до кого маю завітати раніше: до Бенжамена, до Алексіса чи до Етьєнетти? Я міг почати будь з кого, тобто податися чи в Севенни, чи в Шарант, чи в Пікардію.

Я прямував з Парижа на південь, отже, Бенжамена, звичайно, вже не міг навідати. Але я міг вибирати між Алексісом та Етьєнеттою...

Була ще одна причина, яка спонукала мене йти на південь, а не на північ: прагнення побачити матінку Барберен.

Якщо я протягом тривалого часу не згадував про неї, то це не значить, що я невдячний і взагалі забув її.

Не можна було вважати мене невдячним і через те, що відтоді, як нас розлучили, я не написав їй жодного листа.

Скільки разів я збирався написати: "Матінко Барберен, я думаю про вас і люблю вас усім серцем". Але страх перед Барбереном стримував мене. А що як Барберен розшукує мене, забере мене до себе або ще раз продасть якомусь іншому Віталісові, суворому й черствому чоловікові? Адже він має на це право. Ні, краще вже померти голодною смертю, ніж наражатися на таку небезпеку! Від самої лише думки про це мені мороз поза шкірою йшов.

Хоч я не наважувався написати матінці Барберен, але був майже певен, що знайду спосіб її побачити. І, взявши Маттіа в "свою труп", я подумав, що тепер буде легше це зробити. Я пошлю Маттіа на розвідку, а сам обачливо почекаю. Він зайде до матінки Барберен і під будь-яким приводом заговорить з нею. Якщо вона буде сама, він їй усе розповість; потім повернеться і подасть мені знак; я зайду до хати, в якій минуло моє дитинство, і кинуся в обійми моєї годувальниці. Якщо ж удома буде Барберен, Маттіа

попросить матінку Барберен, щоб вона прийшла в якесь певне місце, де ми й зустрінемося, і я її гаряче розцілую.

Отак я розмірковував, мовчки йдучи поруч з Маттіа.

Мені треба було не тільки спланувати шлях, щоб добратися до матінки Барберен, а й скласти маршрут так, щоб по дорозі нам попадалися міста й села, де ми могли б грати та співати, заробляючи в такий спосіб на хліб.

Тут не обійтися без карти.

— Коли хочеш,— обізвався раптом Маттіа,— ми трошечки перепочинемо.

— А чого ж!

Ми посідали. Я вийняв з торби карту й розіслав на траві. Довгенько я не міг по ній зорієнтуватися, але нарешті таки накреслив наш маршрут. Він пролягав через Корбей, Фонтенебло, Монтаржі, Жієн, Бурж, Сент-Аманд, Монлюсон. Цим маршрутом можна було потрапити в Шаванон; якщо нам хоч трохи пощастить, то по дорозі ми не помремо з голоду.

— Що це за штука? — спитав Маттіа, показуючи на карту.

Я пояснив йому, що таке карта — майже тими самими словами, які говорив Віталіс, коли давав мені перший урок з географії.

Маттіа уважно слухав.

— Виходить, для цього треба вміти читати? — спитав він.

— Авжеж! А ти хіба не вмієш?

— Ні.

— Хочеш навчитися?

— Ще й як хочу!

— Гаразд, я тебе навчу.

— А чи можна знайти по карті дорогу з Жісора до Парижа?

— Аякже, це дуже легко.

І я показав йому на карті дорогу. Та коли я повів пальцем од Парижа до Жісора, Маттіа спершу не повірив мені.

— Цю дорогу я сам пройшов пішки. Вона набагато довша, ніж тут.

Я пояснив йому, як позначають відстані на картах. Він слухав мене, але, здавалося, не дуже був упевнений в моїх знаннях.

Оскільки я розв'язав свою торбу, мені спало на думку перевірити, що в ній є; до того ж, хотілося показати Маттіа свої багатства. Отож я розклав усе на траві.

Було в мене три полотняні сорочки, три пари панчіх, п'ять носовичків — усе в дуже доброму стані,— і пара трохи поношених черевиків.

Маттіа був наче вражений громом.

— А що є в тебе? — спитав я.

— Тільки скрипка і те, що на мені.

— Ну що ж! Ми поділимося всім, що в мене є, бо ж ми товариші,— сказав я.— Ось тобі дві сорочки, дві пари панчіх і три носовички. А що треба поділитися всім, то й торбу будемо нести по черзі: годину я, годину ти. Згода?

Маттіа хотів відмовитись, але я почав уже звикати командувати, що, мушу признатися, було мені дуже до вподоби; тож я заборонив йому сперечатися.

Між сорочками в мене лежала скринька Етьєнетти... і ще одна маленька скринька, в якій я сховав троянду Лізи. Маттіа спробував був одчинити цю скриньку, але я не дозволив. Я поклав її назад у торбу.

— Якщо хочеш зробити мені приємність, то ніколи не чіпай цієї скриньки. Це — подарунок.

— Гаразд. Я ніколи не доторкнуся до неї й пальцем,— сказав Маттіа.

З того часу, як я знову одягнув свою куртку і повісив на плече арфу, мене стала дуже турбувати одна річ — мої штани. Мені здавалося, що справжній артист не повинен носити довгих штанів. Перед публікою треба з'являтися в коротких штанах і в панчохах, які мають облягати ноги. А щоб вони краще трималися, їх треба перев'язати навхрест кольоровими стрічками. Довгі штани підходять для квітникаря. А я знову став артистом!..

Врешті-решт я відкрив скриньку Етьєнетти і вийняв звідти ножиці.

— Поки я підрізатиму штани,— сказав я Маттіа,— ти покажеш мені, як граєш на скрипці.

— О, залюбки!

Взявши в руки скрипку, він загравав.

Тим часом я відважно встромив ножиці в холошу штанів трохи нижче коліна і почав різати сукно. То були гарні штани із такого ж сірого сукна, як жилет і куртка. Коли Акен подарував мені цей костюм, я був дуже радий. Але, ріжучи отак штани, я не думав, що нівечу їх. Навпаки, гадав, що роблю їх кращими.

Спершу я слухав гру Маттіа, не кидаючи своєї роботи, але незабаром перестав орудувати ножицями. Маттіа грав майже так само чудово, як Віталіс.

— Хто тебе навчив так грати на скрипці? — спитав я, заплескавши в долоні.

— Ніхто і кожен потроху.

— А хто навчив тебе читати ноти?

— Я не читаю їх. Граю на слух.

— Я навчу тебе нот.

— Виходить, ти знаєш усе?

— Повинен знати, раз я хазяїн трупи.

Той не артист, хто не любить хоч трохи похизуватися. Мені хотілось показати Маттіа, що я також музикант.

Я взяв арфу і зразу ж, щоб вразити Маттіа, заспівав свою улюблену неаполітанську пісеньку.

Маттіа, як це й повинно бути між артистами, віддячив мені компліментами, такими самими, які я сказав йому, і заплескав у долоні. В нього талант, і в мене також неабиякий талант.

Ми були гідні один одного...

Але ми не могли марнувати часу на взаємні вихваляння. Погравши для власного

задоволення, ми мали ще грати, щоб заробити на вечерю й на нічліг.

Я зав'язав торбу, і Маттіа закинув її за плечі — була його черга нести.

Ми рушили курним шляхом уперед. Тепер слід було зупинитися в першому-ліпшому селі й дати виставу "Дебют трупи Ремі".

— Навчи мене своєї пісеньки,— сказав Маттіа,— ми співатимемо її разом. Я гадаю, що скоро зумію пригравати тобі на скрипці. Це дуже гарно.

Безперечно, це мало бути дуже гарно, і "шановна публіка" щедро обдарує нас.

Прийшовши в якесь село за Вільєжуїфом і шукаючи для вистави місця, ми проминули широкі ворота ферми, на подвір'ї якої юрмилися по-святковому вбрані люди. У всіх були букетики квітів, перев'язані стрічками; у чоловіків — у петлицях, у жінок — біля корсажів. Легко було здогадатися — тут гуляють весілля.

Мені сяйнула думка, що ці люди, можливо, схочуть потанцювати під музику. Отож я, не гаючись, в супроводі Маттіа та Капі вступив на подвір'я; взявши капелюх у руку, я широко змахнув ним на знак вітання (благородний жест Віталіса) і першому ж чоловікові, який попався мені на дорозі, сказав, що хочу їм пограти.

То був здоровенний парубійко з червоним, як цеглина, обличчям, у високому накрохмаленому комірці, що сягав йому аж до вух. Він мав вигляд благодушного добряка.

Він не відповів мені, а, повернувшись усім тілом до гостей — певно, його сковував сурдут з цупкого блискучого сукна,— заклав у рот два пальці і так гучно свиснув, аж Капі злякався.

— Гей, ви там! — крикнув він.— Як ви на те, щоб послухати музику? Ось прибули до нас музиканти.

— Давай, давай! Музику, музику! — загукали чоловіки й жінки.

— Ставайте до кадрилі!

За кілька хвилин посеред двору вишикувалися танцювальні пари, розігнавши перелякану домашню птицю.

— Ти вмієш грати кадриль? — спитав я Маттіа пошепки по-італійськи, бо в мене аж у п'ятах похололо.

— Вмію.

І він загравав початок кадрилі. На щастя, я знав цю кадриль. Ми були врятовані.

З повітки викотили візок, поставили його на підвищення і примусили нас вилізти на нього.

Хоч я і Маттіа ніколи досі не грали разом, проте кадриль зіграли непогано. Щоправда, грали ми для людей, які, на щастя, не мали тонкого слуху та й не були надто вимогливі чи вередливі.

— Чи хтось з вас грає на корнеті? — спитав рум'яний здоровило.

— Я граю,— відповів Маттіа,— але в мене його немає.

— То я зараз знайду тобі корнет, бо скрипка хоч і гарна, але надто вона тихо грає.

— Значить, ти граєш і на корнеті? — спитав я Маттіа знову по-італійськи.

— І на трубі, і на флейті, і на дуді — на всьому, на чому можна грати...

Цей Маттіа — то справді неоціненний скарб.

Невдовзі принесли корнет, і ми знову почали грати кадрилі, польки, вальси, але найчастіше кадрилі.

Ми грали аж до темної ночі; танцюристи не давали нам передихнути. Для мене це було неважко, але Маттіа дуже втопився. Я бачив, як він час од часу блід, наче втрачаючи тяму. Та він грав і грав, щосили дмухи у мундштук.

На щастя, не тільки я помітив блідість Маттіа. На неї звернула увагу наречена.

— Годі! — мовила вона.— Хлопець більше не може. Тепер потрусіть гаманцями. Гроші для музикантів.

— Якщо дозволите,— сказав я, стрибнувши з візка,— я звелю зібрати гроші нашому касирові.

Я шпурнув Капі капелюх, і він узяв його в зуби.

За граціозність, з якою Капі розкланювався перед кожним, йому багато аплодували; але найбільше нас радувало те, що давали щедро. Йдучи слідом за нашим касиром, я бачив, як у капелюх сипалися срібняки. Останнім обдарував нас молодий: він кинув п'ять франків. Яка удача! Але це ще не все. Нас запросили до вечері, а потім уклали в клуні спати. Другого дня, покидаючи цей гостинний дім, ми мали з собою капітал у двадцять вісім франків.

— Це все завдяки тобі, любий Маттіа,— сказав я товаришеві.— Сам я не міг би замінити оркестр.

Я пригадав слова, що їх сказав мені старий Акен, коли я починав давати уроки Лізі; тому, хто робить добро, завжди відплачують добром.

— Я не прогадав, узявши тебе в свою трупу.

З двадцятьма вісьмома франками в кишені ми почували себе справжніми багатіями; прибувши в Корбей, я міг без шкоди для кишені зробити кілька необхідних, на мій погляд, покупок. Це був передусім корнет-а-пістон. Я купив його в торговця залізом усього-на-всього за три франки. Як на таку суму, він не був надто гарний. Та коли його добряче почистити, він нам іще гарно прислужиться. Купили ми також червоні стрічки, щоб перев'язувати навхрест ноги, і старий солдатський ранець для Маттіа. Ми поділили свою ношу порівну, і нам стало набагато зручніше. Коли ми покидали Корбей, справи наші були якнайкращі. Заплативши за все, ми мали ще тридцять франків. Адже наші концерти давали непоганий збір. Ми так підібрали свій репертуар, що могли по кілька днів грати в одному й тому ж селі, майже не повторюючись. Ми з Маттіа так зблизилися, що почували себе як брати.

— А знаєш,— казав він мені кілька разів, сміючись,— гарно, коли хазяїн трупи не б'ється, як оце ти.

— Отже, ти задоволений?

— Ще б пак! Оце вперше в житті, відколи покинув Італію, я не жалкую за лікарнею.

Такі великі успіхи в нашій артистичній діяльності навіяли мені честолюбні думки.

З Корбея ми попрямували до Монтаржі, що було по дорозі до матінки Барберен.

Зайти до матінки Барберен і розцілувати її — значить сплатити їй борг вдячності.

Але це була, на мій погляд, вельми незначна і дешева подяка.

От якби я їй щось приніс!

Тепер, коли я розбагатів, зроблю їй подарунок.

Але який? Єдине, що може не тільки ошчасливити її, а й забезпечити їй спокійну старість — це корова замість Рудої.

Як би зраділа матінка Барберен, коли б я подарував їй корову, і водночас — яка то радість для мене!

Перш ніж вступити в Шаванон, я куплю корову, і Маттіа приведе її на налігачі у двір до матінки Барберен. Звичайно, Барберена вдома не буде.

"Матінко Барберен,— скаже Маттіа,— ось я вам привів корову".

"Яку корову? Ти не туди попав, хлопчику".

"Ні, пані! Ви ж пані Барберен із Шаванона? А саме до пані Барберен принц (як у казках про чарівниць) звелів мені привести цю корову. Він дарує вам її".

"Який принц?"

Тут я вискакую, кидаюся в обійми матінки Барберен. Наобнімавшись і націлувавшись досхочу, ми починаємо пекти млинці і їмо їх утрюх, без Барберена, який, повернувшись додому в ту далеку масницю, перевернув нашу сковороду і вилив наше масло в свою цибулеву юшку. Яка чудова мрія! Однак, щоб здійснити її, треба мати за що купити корову.

Скільки коштує корова? Я й гадки про це не мав. Безперечно, дорого, але скільки саме?

Я хотів купити не дуже велику корову. Насамперед, що більша корова, то дорожче вона коштує. Далі — що більша корова, то більше вона їсть. Я не хотів, щоб мій подарунок завдавав матінці Барберен зайвого клопоту.

Найголовніше було дізнатися, за скільки продаються корови або принаймні скільки коштує така корова, яку я хочу купити. На щастя, мені було неважко дізнатися про це. Мандруючи битими шляхами, зупиняючись на нічліг у заїздах, ми часто зустрічалися з погоничами худоби і гуртоправами. Не було нічого простішого, як спитати в них про ціну на корів.

Та першого ж разу, коли я спитав про це в якогось волопаса, він розсміявся мені в обличчя.

Він відхилився на бильце стільця і, щосили гупаючи кулачиськом по столу, покликав хазяїна заїзду:

— Чи ви знаєте, про що питає мене цей малий музикант? Скільки коштує корова, не дуже велика і не надто сита, але хороша корова. Може, вона має бути ще й ученою?

Всі зареготали, але я не здавався.

— Така корова, щоб давала гарне молоко і не дуже багато їла...

— А може, треба, щоб вона давала водити себе по шляхах на налігачі, як твій собака?

Нажартувавшись досхочу й вичерпавши всю свою дотепність, волопас вирішив відповісти мені по суті і зайшов зі мною в ділову розмову.

Виявилось, що в нього була саме така корова, якої мені треба. Вона сумирна, дає багато молока — власне, не молока, а справжніх вершків, і майже нічого не їсть. Якщо я викладу на стіл п'ятнадцять пістолів, інакше кажучи, п'ятдесят екю, то корова моя.

Наскільки було мені важко примусити його говорити напочатку, настільки важко було його стримати, коли він розговорився.

Нарешті ми полягали спати, і я став роздумувати над тим, про що дізнався з цієї розмови.

П'ятнадцять пістолів або п'ятдесят екю — це сто п'ятдесят франків. А нам іще багато не вистачало до такої суми.

Чи можемо ми її заробити? Мені здавалося, що можемо, коли, звичайно, нам і далі щаститиме так, як досі. Складаючи су до су, ми назбираємо сто п'ятдесят франків. Але на це потрібен час.

Тоді мені спало на думку: а що як спершу завернути в Варє, а потім уже йти до Шаванона?

В такий спосіб ми викроїмо необхідний для заробітку час, якого в нас не буде, коли ми йтимемо прямою дорогою.

Отож треба спершу йти у Варє, а до матінки Барберен завітати на зворотному шляху. Ми, напевно, вже назбираємо свої сто п'ятдесят франків і зможемо розіграти феєрію "Корова принца".

Вранці я сказав це Маттіа.

— Ходімо в Варє,— погодився він.— Шахти — це, мабуть, дуже цікаво. Я охоче побуваю в якійсь із них.

РОЗДІЛ II. ЧОРНЕ МІСТО

Від Монтаржі до Варса, що лежить посеред Севеннів на схилі гори, яка спускається до Середземного моря, деє із п'ятсот чи шістсот кілометрів, якщо йти навпростець. Не близький світ. А нам треба буде подолати тисячу кілометрів, бо доведеться не раз давати круга. Адже ми завертатимемо в села й на ферми, де будемо грати й показувати фокуси з Капі.

Цю тисячу кілометрів ми йшли майже три місяці, зате коли добралися до околиці Варса, я, підрахувавши гроші, з радістю пересвідчився, що ми не даремно витратили час: у моєму гаманці подзенькували сто двадцять вісім франків чистого заробітку. Щоб купити корову матінці Барберен, бракувало тільки двадцять двох франків.

Маттіа був задоволений майже так само, як я. І він не хизувався тим, що в цій сумі є чимала частка і його заробітку. Правду кажучи, ця частка була вельми значною: без Маттіа, особливо без його корнета, ми з Капі ніколи не зібрали б таких грошей.

По дорозі з Варса до Шаванона ми, безперечно, заробимо двадцять два франки.

Варє, до якого ми врешті добулися, сто років тому був бідним сільцем, загубленим у горах. Це сільце знали хіба лиш тому, що воно часто правило за притулок для так званих божих дітей, якими керував Жан Кавальє⁵. А що воно стояло серед гір, то було дуже зручним опорним пунктом у війні камізарів⁶. Це поклало край його убожеству. Близько 1750 року один старий добродій, який полюбляв робити всілякі розкопки,

відкрив тут кілька кам'яновугільних шахт, і відтоді Варс

5 Кавальє Жан (1740-1815) — релігійний діяч; уславився тим, що виготовляв музичні інструменти — органи.

6 Камізари (від лангедокського *camisa* — сорочка) — так називали релігійних повстанців у Севеннах, які виступили проти Людовіка XIV у зв'язку із скасуванням Нантського едикту (1598), що до певної міри гарантував права гугенотів.

став одним із важливих осередків видобування вугілля; разом з Але, Сен-Жерве та Бессежем він забезпечував увесь Південь цим цінним паливом і вступив навіть у конкуренцію на середземноморському ринку з англійським вугіллям. Коли старий розпочав свої пошуки, всі насміхалися з нього; коли ж він докопався до глибини 150 метрів і нічого не знайшов, а тільки пустив за вітром у цих, здавалося, безглузких розкопках свій маєток, його хотіли посадити в божевільню. Було відомо, що на території Варса під землею є залізна руда, але ніхто не знаходив там кам'яного вугілля. Щоб уникнути галасу невдоволених, старий заліз у свою шахту і не вилазив з неї. Тут він їв, тут і спав. Тут йому залишалося тільки зборювати сумнів кількох робітників, які працювали разом з ним. За кожним ударом молота ці робітники знизували плечима, але, підбадьорені вірою хазяїна, знову били кайлами в породу, і шахта чимдалі глибшала. На двохсотому метрі добралися до вугілля. Старого перестали вважати божевільним. Вже на другий день ставлення до нього змінилося. Його називали генієм.

Варс — за часів, про які я розповідаю,— був містом з двадцятитисячним населенням, перед яким відкривалося велике промислове майбутнє; разом з Але і Бессежем це місто було надією французького Півдня, Багатства Варса складають і складатимуть не те, що лежить на землі. Його скарби — під землею. Коли дивитися на зовнішній вигляд міста й околиць, перед вами постане сумне й похмуре видовище: неродючі вапнякові ґрунти, тобто гола пустеля. Дерев майже немає; лиш подекуди ростуть каштани, шовковиці та миршаві оливкові кущі. Земля неродюча, захарашена сірим та білим камінням. Тільки місцями, в глибших западинах, куди потрапляє трохи більше вологи, буває рослинність, що приємно контрастує з пустельністю гір.

Тут бувають жахливі повені. Буває, що за кілька хвилин рівень води в річці Дівоні піднімається на три, чотири, п'ять або й більше метрів.

Місто забудоване безладно; воно досить брудне, З ранку до вечора по рейках, прокладених посеред вулиць, котяться вагонетки з рудою та вугіллям, розсіваючи довкола червону і чорну пилюку, з якої в дощову погоду утворюється рідке болото, глибоке, мов твань на трясовині. Коли ж кілька днів пече сонце і дме вітер, над містом здіймаються хмари куряви, що запорошує людям очі. Всі будинки — чорні від болота і куряви. Чорні вони й від диму печей та домен, який з-понад дахів осідає на вулицях. Небо, земля і навіть води, що спливають Дівоною,— геть усе чорне. Та чорніші за все люди, що сновигають вулицями. Вони чорніші за все довкола: за чорних коней, чорні екіпажі, почорніле листя дерев. Можна подумати, що одного дня сюди впала хмара сажі або розлилася повинню вугільна смола і вкрила місто аж до самісіньких дахів. Вулиці вимощені не для повозів і пішоходів, а для потреб залізниці, для шахтних

вагонеток. Скрізь на землі снуються рейки, вгорі — висячі мости, приводні ремені, стояки трансмісій, які рухаються з оглушливим гуркотом. Просторі споруди, повз які проходять люди, дрижать біля підмурків. Глянувши в їхні двері чи вікна, можна побачити потоки розплавленого чавуну, що рухаються, як величезні метеорити, а також величезні молоти — залізні баби, від яких розсипаються снопи іскор. Немає у Варсі архітектурних пам'яток, парків, статуй. Все збудовано одноманітно й однаково. Церкви, суди, школи — все це куби з вікнами.

Ми прибули в околиці Варса десь о другій-третій годині пополудні. В чистому небі сяяло сонце; але чим ближче ми підходили до міста, тим темніше ставало повітря. Між небом і землею проляг густий шар диму; дим сунув над будинками, шматуючись об їхні димарі.

Вже більш як годину ми чули потужний гуркіт, схожий на шум моря, і глухі удари. Це гуркотіли вентилятори і били парові молоти та довбешки.

Я знав, що Алексісів дядько — шахтар; він працює на шахті Трюйер. Оце й усе. Я не знав навіть, чи він живе у Варсі, чи в його околицях.

Увійшовши в місто, я спитав, де шахта Трюйер. Мене послали на лівий берег Дівони, в невеличку долину, яку перетинав потік, що дав назву шахті.

Коли місто виглядало непривабливо, то ця долина була просто лиховісною. Вона була оточена голими горбами. На ній не росли ні дерева, ні трави; червону землю перетинали довгі смуги з сірого каміння. При вході в долину стояли шахтні будівлі, навіси, стайні, склади, контори, височіли труби парових машин.

Скрізь здіймалися купи вугілля й каміння.

Коли ми наблизилися до будівель, назустріч нам вийшла, тримаючи за руку маленького хлопчика, молода жінка з нестямним поглядом, з розпущеними по плечах косами. Вона зупинила мене.

— Чи не могли б ви мені сказати, як потрапити на затінену дорогу?

Я з подивом глянув на жінку.

— На дорогу, обабіч порослу деревами, що кидають на неї прохолодну тінь. А збоку дзюрчить струмок: дзюр-дзюр-дзюр... В густому листі щебечуть пташки...

І жінка весело засвистіла.

— Ви не бачили цієї дороги? — повела вона далі. — Дуже шкода. Значить, до неї ще далеко. Праворуч чи ліворуч? Скажи мені, хлопче. Я її шукаю і не знаходжу.

Вона говорила неприродно швидко, весь час розмахуючи рукою, а другою погладжуючи по голові хлопчика.

— Я розпитую тебе про цю дорогу тому, що сподіваюсь зустрітися там з Маріусом. Ти знав мого Маріуса? Ні? Це батько мого синочка. Коли його обпало в шахті рудниковим газом, він подався на ту дорогу. І тепер він гуляє по тінистих алеях; це вгамовує біль від опіків. Ось чому я не можу з ним зустрітися вже півроку. Півроку, півроку!

Жінка повернулась до будівель і, показуючи на труби паровиків, що викидали із жерл густі клуби диму, несамовито закричала:

— Робота під землею — диявольська робота! Пекло, поверни мені батька, брата Жана, поверни мені Маріуса! О, будь ти прокляте, прокляте!

— Ти не з цих країв, авжеж? — знову звернулась вона до мене.— З твоєї куртки й капелюха видно, що ти прийшов здалека. Піди на кладовище. Полічи їх — один, другий, третій... Всі вони загинули в шахті...

Схопивши на руки хлопчика й пригорнувши його до себе, жінка вигукнула:

— Ти ніколи не спустишся туди, мій маленький П'єре, ніколи!

Потім вона забурмотіла:

— Водичка солодка, водичка холодна... Як дійти до неї? Ти не знаєш... Тож ти такий самий поганий, як ті, що сміються мені в обличчя. Чого мене затримуєш? Мене чекає Маріус...

Жінка повернулась до мене спиною і пішла сягнистим кроком, весело посвистуючи.

Я зрозумів — це божевільна; її чоловік загинув від вибуху рудникового газу.

Зустріч з цією нещасною жінкою біля входу в шахту, серед цього похмурого краєвиду, під цим чорним небом дуже нас пригнітила.

Люди показали мені будинок дядька Гаспара. Алексісів родич жив неподалік од шахти, на звивистій вуличці, що круто спадала з горбка до річки. Коли я підійшов до будинку і спитав дядька Гаспара, на порозі побачив жінку. Вона стояла, прихилившись спиною до дверей, і розмовляла з іншою жінкою, що стояла в дверях сусіднього будинку.

— Що ти тут шукаєш? — спитала мене жінка.

— Я хотів би побачити Алексіса.

Жінка оглянула мене з ніг до голови, потім подивилася на Капі.

— Ти часом не Ремі? Алексіс говорив нам про тебе. Він знає, що ти маєш прийти, і чекає тебе. А це хто? — Вона показала на Маттіа.

— Це мій товариш.

То була Алексісова тітка. Я думав, що вона запросить нас перепочити, бо, дивлячись на наші припалі пилом ноги і обсмалені сонцем обличчя, можна було здогадатися, які ми втомлені. Але вона не запросила нас, а запропонувала прийти сюди після шостої години: тоді ми побачимо Алексіса, бо зараз він у шахті.

Я чемно подякував жінці, і ми поплентались у місто — пошукати якоїсь булочної, бо не їли з самого рання і дуже зголодніли. За весь день ми зжували хіба що по невеличкому шматочку хліба, який залишився від учорашнього обіду. Мені було дуже соромно перед Маттіа за негостинну зустріч. І чого ото було тьопати в таку далеч?

Мені здавалося, що в Маттіа складеться погана думка про моїх друзів, і коли я йому говоритиму щось гарне про Лізу, він мене вже не слухатиме. А мені дуже хотілося, щоб він уже тепер полюбив Лізу.

Перед шостою годиною ми подалися до шахти, щоб зустріти Алексіса.

В околиці Трюйєр вугілля видобували з трьох шахт. Одна з них називалася Сен-Жюльєн, друга — Сен-Альфосін, третя — Сен-Панкрас. У вуглекопів заведено здавна давати нововідкритим шахтам імена святих. Ці три колодязі не використовувались для

спуску чи підйому робітників, що ставали до праці. Спускалися й піднімалися через галерею, яка була недалеко біля лампарні. Цією галереєю робітники спускалися до першого рівня виробок, а далі галерея була зв'язана з іншими частинами шахти численними переходами. Завдяки їй можна було уникнути нещасливих випадків, що так часто трапляються в шахтах. Буває, обриваються линви або, зачепившись за щось, перевертається кліть, і люди провалюються в діру двісті чи триста метрів завглибшки.

Нам сказали, що робітники підніматимуться цією галереєю, і ми втрюх — я, Маттіа і Капі — стали біля її входу. За кілька хвилин по шостій я помітив у темній глибині галереї миготливі вогники, що помалу наближались. То після зміни піднімалися на гору шахтарі з лампочками в руках.

Шахтарі йшли повільно, важкою ходою, начебто в них боліли коліна. Згодом, коли й сам я набігався по сходах і налазився по драбинах, опускаючись у найнижчий ярус шахти, я зрозумів, чому вони так ходять. Обличчя в них були чорні, як у сажотрусів, одяг і кашкети вкриті вугільним пилом і вимазані грязюкою. Проходячи повз лампарню, кожен з шахтарів вішав на гвіздок свою лампу.

Хоч як уважно я придивлявся — не помітив, коли Алексіс вийшов з шахти. І якби він не кинувся мені на шию, я не впізнав би його. Брудний з голови до ніг, він був тепер зовсім не схожий на давнього мого товариша, який бігав колись по квітнику в чистій сорочці з підкасаними по лікті рукавами і розстебнутим коміром, з-під якого виднілася біла шия.

— Це Ремі,— мовив Алексіс, звертаючись до чоловіка років сорока, що йшов поруч із ним. Чоловік вирізнявся поміж усіх щирим, добрим обличчям. Таке обличчя було і в батька Акена.

Я зрозумів, що це дядько Гаспар.

— А ми давно вже чекаємо тебе,— сказав він добродушно.

— З Парижа до Барса дорога довга.

— А ноги в тебе короткі,— засміявся він.

Капі, щасливий, що знову побачив Алексіса, смикав зубами його за куртку.

Я познайомив дядька Гаспара з Маттіа і сказав, що це мій товариш та компаньйон, славний хлопець, і що він грає на корнеті, як ніхто в світі.

— А це Капі,— мовив дядько Гаспар.— Завтра, коли ви добре відпочинете, ви нам покажете виставу.

Наскільки я почував себе ніяково перед дядьковою дружиною, настільки було мені легко розмовляти з дядьком. Це був по-справжньому гідний брат нашого батька.

— Погомоніть один з одним, дітки. Адже ви довго не бачилися, і вам є про що побалакати. А я тим часом порозмовляю з оцим хлопчиною, який так гарно грає на корнеті.

Щоб наговоритися досхочу, нам, певне, не вистачило б і тижня. Алексісові хотілося дізнатись про нашу подорож. Мені кортіло довідатись, як йому тут ведеться. Ми закидали один одного запитаннями, не встигаючи відповідати. Ми йшли повільно; робітники, що поверталися до своїх домів, обганяли нас. Вони йшли довгою

вервечкою.

Всі були чорні від вугільного пилу.

Недалеко біля дому дядько Гаспар сказав:

— Хлоп'ята, ходіть до нас вечеряти.

Я дуже зрадів. Адже я так боявся, що біля хвіртки нам доведеться розлучитися — тітчин прийом не вселяв у мене добрих надій.

— Ось Ремі,— сказав дядько Гаспар, заходячи в дім,— а це його приятель.

— Я їх уже бачила. Чудово!

— Вони повечеряють із нами.

Звичайно, я був радий, що повечеряю з Алексісом, але, щиро кажучи, я зрадів також і з того, що попоїм по-людськи. З того часу, як ми вийшли з Парижа, ми їли, де прийдеться — скоринку тут, окраєць там.

Рідко доводилось нам обідати чи вечеряти по-справжньому — сидючи за столом, перед паруючою тарілкою супу. Ми заробляли стільки, що могли б побенкетувати в першому-ліпшому заїзді. Але нам треба було збирати гроші, щоб купити "корову принца". Маттіа був такий добрий хлопець, що думка купити корову тішила його майже так само, як мене.

Проте й цього вечора нам не довелося побенкетувати. Я сидів за столом, на стільці, але супу нам не подали. Шахтні кампанії повідкривали довкола чимало продовольчих крамниць, де шахтарі не за дорогу ціну могли купити необхідний провіант. Отже, деякі жінки шахтарів не варили на вечерю гарячої страви, а обходилися купленою в крамниці ковбасою. Так звикла робити й дружина дядька Гаспара. Дядько був лагідний на вдачу і понад усе любляв спокій. Він їв ковбасу і не ремствував, хіба що тільки зрідка бурчав.

— Якщо я досі не став п'яничкою,— казав він жінці,— то лише тому, що маю совість. Зварила б ти завтра супу...

— А час?

— Що? Хіба він коротший на землі, ніж під землею?

— А хто лататиме твою одягу? Вся дірява. Подивившись на свій вимазаний вугіллям, подертий

одяг, дядько кивав головою:

— Ай справді, ми вбрані як принци... Наша вечеря тривала недовго.

— Ремі,— мовив до мене дядько Гаспар,— ти будеш спати з Алексісом.

А Маттіа він сказав:

— А ти спатимеш у пекарні. Ми намоємо тобі з соломи та сіна чудову постіль.

Весь вечір і добру половину ночі ми з Алексісом розмовляли.

Дядько Гаспар працював у шахті вибійником. Алексіс був його відкатником, тобто котив по рейках, прокладених у глибині шахти з місця вирубки аж до шахтного колодязя, вагонетки з вугіллям. Щойно вагонетка підкочувалась до підйомника, її чіпляли до линви і витягали на-гора. Вал, на який намотувалася линва, обертався за допомогою машини.

Хоч Алексіс недавно став шахтарем, він уже пишався своєю шахтою: мовляв, це найкраща шахта в усій окрузі. Він любив свою роботу. Слухати його розповідь про шахту було дуже цікаво.

Спочатку треба йти галереєю, видовбаною в породі. Хвилин через десять натрапляєш на дуже круті, майже прямовисні сходи. Внизу під ними стоїть дерев'яна драбина, далі — іще одні сходи, а тоді, на глибині п'ятдесят метрів,— перший ярус шахти. Щоб спуститися на другий ярус, який залягає на глибині дев'яносто метрів, і на третій — на глибині двісті метрів,— треба подолати цілу систему сходів і драбин. Алексіс працював на третьому ярусі. Щоб піднятися з цього ярусу на-гора, треба пройти втричі більшу відстань, ніж її роблять ті, хто піднімається на вежі собору Паризької богоматері.

Але якщо підніматися і спускатися в соборі Паризької богоматері, де сходи освітлюються і мають правильну форму, досить зручно, то підніматися з шахти, де сходинки то високі, то низькі, то широкі, то вузькі, досить-таки важко. Іншого світла, крім лампочки, яку несеш у руці, тут немає. А під ногами липка грязюка.

Спуститися на двісті метрів під землю — справа забарна, але це ще не все. Потрібно ще через галереї добратися до своєї виробки. Якщо б витягти всі галереї шахти Трюйер в одну лінію, то вона була б тридцять шість — сорок кілометрів завдовжки. Звичайно, нема потреби проходити ці кілометри. Проте ближчу відстань долати не вельми легко, бо доводиться брести по воді, що, витікаючи з розколин у породі, зливається в струмки, які біжать до водостічних ям, звідки воду викачують на-гора помпами.

Коли галереї перетинають товсту породу, вони стають звичайними підземними ходами. Та коли вони вриваються в обвалисті глини чи сипкі пісковики, їх доводиться кріпити вгорі і по боках сосновими опорами. Незважаючи на те, що дерев'яне кріплення ставлять так, аби воно витримало тиск землі, тиск цей буває дуже великим — дерево вгинається, і прохід стає таким вузьким та низьким, що доводиться лізти навка-рачки. На дерев'яних опорах ростуть печериці й мох. Дерево, гниючи, виділяє з себе спиртовий запах, а на печерицях, білому моху та інших невідомих рослинах можна побачити мушок, павуків, метеликів, не схожих на представників цих видів на землі. Чимало там щурів, що бігають скрізь, і кажанів, що почіплялися за дерев'яні бантини головами вниз.

Галереї тут і там перетинаються між собою, неначе вулиці в Парижі. Є серед них широкі й гарні, як бульвари, а є вузькі й низькі, як вулиці в кварталі Сен-Марсель. Але це підземне місто геть усе оповите темрявою, бо тут нема ні ліхтарів, ні газових ріжків, є тільки лампи, які шахтарі носять з собою. Однак, хоч тут і бракує світла, різноманітні звуки засвідчують, що ти не в країні мертвих. У далеких вибоях лунають вибухи. Повітряний потік доносить запах пороху і ядучий дим; чути, як по галереях котять вагонетки, в шахтних колодязях риплять кліті, а над усіма цими звуками розлягається чахання парової машини, що працює на другому ярусі.

Але особливо цікаве видовище являють собою галереї, видовбані у вугільному

пласті. Там працюють шахтарі-вибійники: вони рубають вугілля, лежачи долічерева або стоячи на колінах. Вирубане вугілля скочується вниз, звідки його везуть вагонетками до шахтних колодязів.

У шахтах нерідко трапляються нещасливі випадки. Через два тижні після приїзду до Варса Алексіс мало не став жертвою такого випадку. Вибухнув рудниковий газ. Він утворюється у вугільних копальнях, і досить однієї іскри, щоб він вибухнув. Нема нічого страшнішого за цей вибух. Його не можна порівняти з вибухом шашки, набитої порохом. Газ умить спалахує по всіх шурфах. Він знищує в шахті все, навіть колодязі, зриває над ними дахи. Температура буває такою високою, що вугілля перетворюється на кокс.

Півтора місяці тому від вибуху рудникового газу загинуло десятеро робітників. Дружина одного з них збожеволіла. Я збагнув, що то була жінка з дитиною, котра питала мене, як знайти "затінену дорогу".

Щоб уникнути вибухів, доводиться вдаватися до запобіжних заходів. В шахті заборонено курити; часто інженери, роблячи обхід, примушують шахтарів дихнути на них, щоб визначити, чи не порушив хтось заборони. Користуються також лампами Деві, названими так за ім'ям великого англійського вченого, який їх винайшов. Ці лампи обтягнені ззовні густою металевою сіткою з дуже дрібними вічками. В такій лампі газ згоряє всередині, і спалах не виходить назовні.

Після розповіді Алексіса мені теж захотілося спуститися у вибій. Та коли я сказав про це дядькові Гаспару, він відповів, що це неможливо, бо в шахту дозволяють спускатися тільки тим, хто там працює.

— От якщо ти захочеш стати шахтарем,— додав дядько, сміючись,— то бажання твоє буде легко вдовольнити. Зрештою, професія шахтаря нічим не гірша за будь-яку іншу. В усякому разі, це краще, ніж співати на великих шляхах пісеньок. Залишайся в нас. Згода, хлопче? Та й для Маттіа знайдеться робота — звичайно ж, не гра на корнеті.

Та я прийшов до Варса не для того, щоб залишитися тут назавжди. У мене була інша мета, ніж щодня пхати перед себе вагонетку в шахті Трюєр.

Отже, слід було відмовитись від спроб задовольнити свою цікавість. Я вже думав, що піду з Варса, так і не побачивши шахти. Але мені судилося зазнати всіх тих жахів і небезпек, які кожної миті чигають на шахтарів.

РОЗДІЛ III. ВІДКАТНИК

Якщо не брати до уваги деяких хвороб, зумовлених нестачею повітря і світла, що погіршує склад крові, то професія шахтаря не більш шкідлива для здоров'я, ніж хліборобська праця. Шахтар відчуває себе таким самим здоровим, як і селянин, що багато буває на свіжому повітрі. До того ж, він не боїться змін погоди. Йому байдуже до холоду, дощу і спеки.

Та на шахтаря чигають інші небезпеки: обвали, вибухи, затоплення. Внаслідок найменшої необережності може трапитися нещасливий випадок.

Напередодні того дня, коли ми мали піти з Варса, Алексіс повернувся додому з

сильно пошкодженою правою рукою. На руку впав великий шматок вугілля. Півпальця було розплющено. Рука висіла, мов нежива.

Лікар шахтної компанії, навідавши хлопця, сказав, що рана не дуже серйозна, рука загоїться, але якийсь час Алексісові треба посидіти вдома.

Дядько Гаспар на вдачу був чоловік спокійний і добродушний. Він сприймав життя таким, яке воно було, і тільки одне могло його роздратувати — це перешкода в праці.

Почувши, що Алексіс якийсь час не зможе працювати, він дуже розсердився. Хто ж йому буде відкочувати вагонетки? Адже йому ніким замінити Алексіса. Про те, щоб узяти відкатника на кілька днів, не може бути й мови: робітників на шахті не вистачає, особливо підлітків.

Потім дядько Гаспар усе-таки пішов підшукувати якогось відкатника, але повернувся ні з чим.

І він знов почав нарікати. Він і справді був у скрутному становищі. Адже без відкатника він не міг працювати; сидіти без діла теж не випадало: з порожньою кишенею не проживеш.

Я розумів причину дядькового смутку. До того, я відчував, що повинен якось віддячити йому за гостинність. Я спитав, чи важко працювати відкатником.

— Нема нічого легшого. Пхай собі вагонетку па рейках та й годі.

— А важка та вагонетка?

— Не дуже важка, раз Алексіс її пхає так, аж гуде.

— Ну, якщо Алексіс пхає, то і я напевне зміг би.

— Ти, хлопче?

Дядько розсміявся, але тут же знову став серйозним.

— Певна річ, що зміг би, коли б захотів.

— Я хотів би допомогти вам.

— Ти славний хлопець, Ремі! Ну що ж, завтра ти спустишся зі мною в шахту. Звичайно, ти цим допоможеш мені, але й для тебе це, либонь, буде корисно. Якщо тобі сподобається робота — час добрий! Працювати краще, ніж блукати по великих шляхах. Та й вовків у шахті немає...

А що робитиме Маттіа, поки я працюватиму в шахті? Не буде ж він, дармуючи, об'їдати дядька Гаспара!

Я спитав його, чи не хоче він походити по околицях і давати разом з Капі вистави. Маттіа залюбки погодився.

— Я буду дуже радий заробити тобі гроші на корову, — сказав він, сміючись.

За три місяці життя на свіжому повітрі Маттіа дуже змінився і тепер уже не був схожий на того кволого, хворобливого хлопчика, якого я зустрів біля церкви Сен-Медар, коли він мало не помирав з голоду. А ще менше скидався він на того маленького каліку, якого я вперше побачив у Гарафолі, коли він безперестану хапався обома руками за голову, що тріщала від болю, і пильнував замкнений казан.

Тепер голова у нього вже не боліла. Він був ні сумний, ані заморений. Сонце і свіже повітря повернули йому здоров'я й життєрадісність.

Під час нашої мандрівки його не покидав хороший настрій, все тішило його. Він повсякчас намагався повернути все погане на добре. Що я робив би без нього? Хто підтримував би мене в хвилини втоми і смутку?..

Отже, ми вирішили, що завтра, коли я спущуся в шахту, Маттіа піде з Капі по околицях заробляти гроші.

Наступного ранку мені дали робочий одяг Алексіса.

Востаннє порадивши Маттіа і Капі бути розумними й розсудливими, я пішов слідом за дядьком Гаспаром.

— Будь уважним! — сказав дядько, даючи мені лампу.— Іди за мною, але не спускайся з однієї сходинки, поки не намацаєш ногою другу.

Ми заглибились у галерею — він попереду, я слідом за ним.

— Якщо посковзнешся,— знову озвався дядько Гаспар,— намагайся не впасти. Спуск глибокий, ребра поламаєш!

Мені не потрібні були ці остороги. Я й без того хвилювався. Страшно було розлучатися з денним світлом, спускатися в це темне, жахливе підземелля. Я мимоволі обернувся. Ми зайшли вже далеко в галерею. Світло в кінці цієї довгої чорної труби здавалося невеличкою білою кулькою, схожою на місяць у темному, беззоряному небі.

Мені стало соромно за свій страх, і я швидко побрався вслід за дядьком.

— Сходи,— сказав незабаром дядько.

Ми стояли перед чорною дірою; в неосяжній її глибині мерехтіли вогники. Величенькі при вході, вони чимдалі меншали, аж поки перетворювались на ледь помітні цяточки. То були лампочки шахтарів, які спустилися в шахту раніше від нас. Їхні голоси глуха долинали до нас разом з хвилями теплого повітря. Таке повітря я вдихав уперше. Воно відгонило ефіром та оцтовою есенцією. Далі ми спускалися драбиною, тоді знову сходами.

— Ось ми й на першому ярусі,— мовив дядько Гаспар. Ми опинилися в галереї з прямовисними, кам'яної

кладки стінами. Склеписта стеля була трохи вища людського зросту. Проте подекуди треба було нахилитися, щоб пройти.

— Це від тиску землі,— пояснив мені дядько Гаспар.— Земля осідає тому, що гора скрізь порита; а коли земля тисне надто сильно, галереї руйнуються.

На землі були прокладені рейки; вздовж галереї протікав невеличкий струмок.

— Цей струмок, так само, як і інші, утворився з води, що просочується крізь ґрунт. Всі струмки течуть до водозбірні. Спеціальна машина щодня викачує в Дівону тисячу — тисячу двісті кубометрів води. Якби машина зупинилася, шахту швидко затопило б. До речі, зараз ми стоїмо якраз під дном Дівони.

Я знову мимоволі здригнувся. Дядько голосно засміявся.

— На п'ятдесятиметровій глибині можна не боятися, що вона потече тобі за комір!

— А якщо зробиться дірка?

— Дірка? Галереї снуються під річкою у всіх напрямках десятки разів. Звичайно, є шахти, в яких доводиться боятись затоплення, але не тут. А в нас вистачає і своїх

небезпек: рудникового газу, обвалів, вибухів.

Нарешті ми прийшли на місце. Дядько Гаспар пояснив мені, що я маю робити. А коли наша вагонетка була наповнена вугіллям, він попхав її разом зі мною, щоб показати, як підкочувати її до шахтного колодязя і переводити на запасну колію, коли назустріч їхатимуть інші вагонетки.

Правду казав дядько Гаспар, що робота відкатника неважка. Я опанував її за кілька годин. Ясна річ, мені бракувало спритності та вміння, але я старався як міг. На щастя, моє життя протягом останніх років і особливо остання тримісячна подорож загартували мене, тож я не скаржився на втому. Дядько Гаспар сказав, що я молодець і що з мене вийде справжній шахтар.

Проте мені кортіло тільки спуститися в шахту, щоб оглянути її, а не залишитись там назавжди. Мене спонукала цікавість; бажання стати шахтарем у мене не було.

Я звик блукати по білому світу, почувати себе вільною пташкою. Отже, години, протягом яких я пхав вагонетку по темнущих галереях, здавалися мені важкими й сумними. Я не бачив іншого світла, крім світла своєї лампочки, не чув інших звуків, крім далекого гуркоту вагонеток, хлюпотіння струмка під ногами та вибухів, що глухо лунали у тиші.

Оскільки спускатися в шахту і виходити звідти було нелегко, шахтарі залишалися під землею протягом дванадцяти годин і обідали тут же, у вибої.

Недалеко від нас працював один відкатник, який, На відміну від мене та інших відкатників-підлітків, був пристаркуватим чоловіком із сивою бородою. Коли я кажу "із сивою бородою", то маю на увазі, що сивою вона була тільки в неділю, в день великого купання, а протягом тижня колір її змінювався: вона починала сі-ріти в понеділок і в суботу ставала зовсім чорною. Йому було десь під шістдесят років. Замолоду він працював кріпильником, тобто теслярем, який ставив дерев'яні підпори, що підтримують галереї. Якось під час обвалу йому розтрощило три пальці, і він мусив залишити свою роботу. Компанія, в якій він перебував на службі, виплачувала йому невеличку пенсію, бо нещасливий випадок стався з ним тоді, коли він рятував трьох своїх товаришів. Протягом кількох років він жив на цю пенсію. Але згодом компанія збанкрутувала, і його позбавили пенсії. Тоді він повернувся на шахту Трюйер і став працювати відкатником. Його називали "вчителем", бо він знав багато такого, чого не знали навіть деякі мар-кшейдери⁷, не кажучи вже про вибійників. А ще називали його так тому, що він дуже охоче розмовляв з людьми і дуже пишався своїми знаннями.

Ми познайомилися в обідній час і швидко заприязнилися. Він любив розповідати, я — запитувати. Незабаром ми стали нерозлучними друзями. В шахті, де взагалі майже не розмовляють, нас називали балакунами.

З розповідей Алексіса я не дізнався про все те, що хотів знати, а відповіді дядька Гаспара зовсім не задовольняли мене, бо коли я, наприклад, питав його: "Що таке кам'яне вугілля?" — він відповідав: "Це вугілля, яке лежить у землі".

Коли ж я спитав про це "вчителя", той відповів мені зовсім по-іншому:

— Кам'яне вугілля — це те саме, що й деревне вугілля. Ми одержуємо деревне

вугілля, спалюючи дрова в печах. Кам'яне вугілля теж утворилося з дерев, але з тих, що росли в стародавніх лісах і були спалені внаслідок певних стихійних процесів у природі — пожеж, землетрусів, виверження вулканів.

— Зараз у нас немає часу про це говорити,— докинув він у відповідь на мій здивований погляд.— Треба котити вагонетку. Приходь до мене завтра, в неділю, і я розкажу тобі все до пуття. В мене є шматки вугілля та породи, які я збирав протягом тридцяти років, і ти на власні очі побачиш те, що почув. Шахтарі називають мене "вчителем" жартома, але ти переконаєшся — "вчитель" чогось таки вартий. У твоєму віці я теж був цікавий. Цікавий був і замолоду. Хотів збагнути все, що бачив довкола себе. Я звертався з питаннями до інженерів і запам'ятовував усе, що вони казали. До того, я багато читав. Після нещасливого випадку, що трапився зі мною, у мене з'явилося досить багато вільного часу.

7 Маркшейдер — інженер-гірник.

Я не марнував його, а використав на навчання. Тепер у мене бракує часу на читання, грошей на книжки також нема. Але в мене є очі, і вони завжди в мене розплющені. Приходь завтра, я буду радий навчити тебе дивитися довкола себе!

Наступного дня я сказав дядькові Гаспарові, що маю йти до "вчителя".

— А, він нарешті знайшов слухача! — засміявся дядько Гаспар.— Ото вже набалакаєтесь! Йди, хлопче, якщо хочеш. Та гляди не запишайся, коли чогось навчишся від нього. Якби "вчитель" не був таким задавакою, він був би гарною людиною.

"Учитель" жив не в місті, як більшість шахтарів, а в бідненькій місцині, яка називалася Вибалки; в її околицях було багато печер, які утворилися природним шляхом на схилах гори. Він мешкав в однієї літньої жінки, вдови шахтаря, якого присипало в шахті. Наймав кімнатку, схожу на підвал. У найсухішому кутку він поставив ліжко. Проте не був той куток аж надто сухим, бо на дерев'яних ніжках ліжка росли гриби. Але для шахтаря, який звик до того, що ноги в нього завжди мокрі, а за комір капає вода, це майже байдуже. Наймаючи це помешкання, "вчитель" дуже цінував те, що воно містилося поблизу гори, поритої печерами, де він робив розкопки. До того, він тут міг розкласти за своїм уподобанням колекцію вугілля, каміння з відбитками та інших копалин.

Коли я ввійшов, "учитель" поспішив мені назустріч і радісно промовив:

— Я насмажив каштанів. Ми поласуємо ними, а потім поговоримо, і я покажу тобі мою колекцію.

Слова "моя колекція" він вимовив таким тоном, що я подумав: шахтарі таки мають слушність, називаючи його гордим. Жоден хранитель музею, певно, не говорив би про свої скарби з такою гордістю, як він. А втім, ця колекція, наскільки я міг про неї судити, і справді була дуже багатою. Вона займала майже все помешкання. Дрібні експонати були розкладені на дощаних полицях і на столах, а великі лежали долі. Протягом двадцяти років він збирав усе, що здавалося йому цікавим. А що шахти басейну Сери і Дівони багаті на рослинні окаменілості, то в колекції "учителя" попадалися такі рідкісні

екземпляри, які зробили б честь не одному геологові чи натуралістові.

Йому так само кортіло поговорити зі мною, як мені послухати його. Отож ми швидко покінчили з каштанами.

— Ти хочеш знати,— почав "учитель",— що таке кам'яне вугілля? Розповім тобі коротко, бо хочу, щоб ти оглянув мою колекцію — з неї ти дізнаєшся більше, як з моєї розповіді. Адже я не вельми вчений, хоч мене й називають "учителем".

Земля, на якій ми живемо, не завжди була такою, як тепер. Вона пройшла в своєму розвитку кілька стадій, послідовність яких відома під назвою "зміни геологічних епох". Колись наша країна була поросла деревами, які тепер зустрічаються тільки в тропічних країнах. Я маю на увазі деревоподібні папороті. Потім настав катаклізм, і на зміну цій рослинності прийшла зовсім інша. На зміну їй прийшла ще інша. І так тривало тисячі, а може, й мільйони років. Отож із цього нагромадження дерев та інших рослин, які розкладалися й нашаровувалися одна на одну, і утворилося кам'яне вугілля. Зараз я покажу тобі кілька шматків вугілля і камінці, що я їх узяв із стін та стелі галереї нашої шахти. На них є відбитки різних рослин, які збереглися, ніби в гербарії. Як я тобі сказав, вугілля утворилося від нагромадження дерев та інших рослин. Значить, воно є не що інше, як розкладена і спресована деревина. Спитаєш мене, звідки взялося це величезне нагромадження вугільної маси? Мені важко це пояснити, і я думаю, що навіть учені до пуття цього не знають — тому, що між ними нема згоди в цьому питанні. Одні вважають, що з усіх рослин, які попадали в море, утворилися величезні плоти. Гнані вітрами і несені морськими течіями, вони осідали на мілині. Інші гадають, що поклади вугілля — це наслідок нашарувань рослинності, яка лягала пластами, вгрюзаючи в землю на тому самому місці, де вона росла. Виходячи з цього, вчені дійшли висновку, що на одному гектарі лісу, якщо дерева спилати й розкласти на землі, міг би утворитися деревний пласт не більше восьми міліметрів завтовшки. Якби ж цей пласт перетворити на вугілля, то він був би завтовшки тільки два міліметри. А в землі залягають пласти товщиною двадцять—тридцять метрів. Скільки потрібно було часу, щоб утворилися ці поклади? Ти ж розумієш, що будівельний ліс виростає не за один день, а років за сто. Отже, щоб утворився вугільний пласт тридцять метрів завтовшки, треба, щоб на цьому місці послідовно виросло п'ять тисяч поколінь дерев — тобто має збігти не менше п'ятисот тисяч років. Астрономічна цифра, чи не так? Але й вона не точна, бо дерева не ростуть з однаковою швидкістю. Для того, щоб дерева вирости й загинули, потрібно понад сто років. І якщо нове покоління виростає на місці попереднього, то це значить, що відбувається ціла низка змін і зрушень, внаслідок яких уже розкладений шар завалених рослин нарешті може жити нові рослини. Отже, п'ятсот тисяч років — це ніщо: їх минає набагато більше. Скільки? Не знаю. Не такий людині, як я, дано це визначити. Я хотів тільки, аби ти мав уявлення про кам'яне вугілля, щоб підготувати тебе до огляду моєї колекції. А тепер подивімось її.

Я пробув у "вчителя" до пізнього вечора, бо над кожним камінцем, кожним відбитком рослини він знову починав свої пояснення. Кінець кінцем я став потроху розуміти те, що мене дуже дивувало і здавалося незбагненим.

РОЗДІЛ IV. ЗАТОПЛЕННЯ

Наступного ранку ми зустрілися з "учителем" у шахті.

— Ну як? — спитав у нього дядько Гаспар. — Ти задоволений хлопцем?

— Авжеж, він уміє слухати і, сподіваюсь, незабаром навчиться бачити.

— А поки що хай вчиться працювати руками, — сказав дядько Гаспар. І він подав мені клин, щоб я йому допоміг відколоти брилу вугілля. Відкатники звичайно допомагають вибійникам. Коли я втретє котив вагонетку до шахтного колодязя, до мене долинув звідти такий оглушливий шум, гуркіт, якого я ще й разу не чув, відколи працював у шахті. Що це таке? Обвал, зсув? Я прислухався. Шум лунав звідусіль. Що це може бути? Першим моїм почуттям був переляк, і я рвонувся до сходів. Але ту ж мить згадав, як сміялися з мене в шахті за те, що я завжди чогось лякався. Я зупинився. Подумав: може, то вибух динамітних шашок, або вагонетка впала в колодязь, або обвалилась земля в галереях. Аж раптом повз мене промчав табун пацюків, наче кавалерійський ескадрон, що тікає від ворога. Потім до моїх вух долинув якийсь дивний шерех, ніби щось терлось об землю і боковиці галереї. Тоді почулося хлюпотіння води. Але місце, де я стояв, було зовсім сухе. Звідки б тут узятися воді?

Я присвітив до землі лампою.

Це таки була вода. Вона надходила з боку шахтного колодязя, піднімаючись галереєю. Отже, страхітливий шум і гуркіт линув од потоку води, яка прорвалася в шахту.

Я побіг до вибою.

— Дядьку Гаспаре, в шахті вода!

— Не верзи дурниць!

— Дівона прорвалася! Рятуйтесь!

— Відчепись від мене!

— Слухайте!

Голос у мене був такий схвильований, що дядько Гаспар опустив кайло і прислухався. Гуркіт чимраз гучнішав, ставав більш моторошним. Сумнівів бути не могло: в шахту ринула вода.

— Біжи швидше! — крикнув дядько Гаспар. — В шахті вода!

Він схопив лампу — це найперший рух шахтаря — і, кричачи: "В шахті вода!" — кинувся в галерею.

Не пробігши й десяти кроків, я побачив "учителя", який теж спустився в галерею. Він хотів дізнатися, що це за гуркіт.

— В шахті вода! — крикнув дядько Гаспар.

— Дівона прорвалася! — вигукнув я.

— Мовчи, дурню!

— Рятуйся! — крикнув "учитель".

Вода швидко підіймалася. Вона сягала нам уже до колін, і бігти нам було важко.

"Учитель" біг із нами, і ми всі втррьох кричали вибійникам:

— Рятуйтеся! У шахті вода!

Вода прибувала з шаленою швидкістю. На щастя, ми були не дуже далеко від сходів, бо інакше не встигли б до них добігти. "Учитель" підбіг першим.

— Піднімайтесь спершу ви,— сказав він.— Я старіший від вас, до того ж, у мене чисте сумління.

Нам було не до церемоній. Дядько Гаспар поліз першим, я — за ним, "учитель" — позаду нас. На трохи більшій відстані від нас піднімалися ще кілька шахтарів.

Ще ніколи ми так швидко не долали ті сорок метрів, які відділяли перший ярус шахти від другого. Але перш ніж ми досягли останнього східця, нам на голову ринула вода і погасила наші лампи.

— Тримайтесь! — крикнув дядько Гаспар.

Він, "учитель" і я вчепилися в східці, щоб утриматись під напором струменя. Але тих, що йшли позаду нас, змило водою. І напевно, якби й ми не піднялися на ці десять східців, нас так само змило б, бо потік ураз перетворився на водоспад.

Ми, хоч і піднялись на перший ярус шахти, ще не були врятовані, бо, щоб вийти на поверхню, треба було подолати ще п'ятдесят метрів, а тут, у першому ярусі, теж уже шуміла вода. Наші лампи погасли, ми опинилися в цілковитій темряві.

— Ми пропали,— сказав "учитель" майже спокійним голосом.

Аж тут у галереї заблимало світло. До нас наближались семеро чи восьмеро чоловіків із лампами. Вода сягала нам уже вище колін, ми діставали її руками, не нагинаючись. То не була спокійна течія, а шалений потік, вир, який захоплював усе на своєму шляху, і, як пір'їнами, крутив здоровенними колодами.

Чоловіки, які підбігали до нас, світлячи лампами, хотіли прорватися через галерею і добратися до драбини, яка була поблизу. Але йти проти цієї бистрини було неможливо. Як її подолати? Як устояти супроти лавини колод, що їх несло течією?

Ті самі слова, які зронив "учитель", вихопились і в них:

— Ми пропали! Вони підбігли до нас.

— Так, тут ми пропадемо! — вигукнув "учитель"; здавалося, він один поміж нас не втратив глузду.— Єдиний наш порятунок — бігти у старі виробки!..

Старі виробки — це віддавна закинута ділянка шахти. Туди ніхто не ходив, крім "учителя" — він навідувався туди частенько, шукаючи чогось для себе цікавого.

— Повертаймо назад! — знову крикнув він.— Дайте мені лампу, я вас поведу.

Коли б він звернувся до когось за звичайних умов, йому засміялись би в обличчя або відвернулися б, знизавши плечима. А тепер навіть найсильніші занепали духом. Де й ділася їхня сила та гордість... Ще кілька хвилин тому вони зняли б на глузи старого "вчителя", а ось тепер вони скорилися йому і всі водночас про-стягли свої лампи.

"Учитель" схопив однією рукою лампу, другою мене, став попереду всіх, і ми рушили. Ми йшли тепер за течією, тож посувалися набагато швидше.

Якийсь час ми простували галереєю. Я не знав, як довго це тривало — кілька хвилин чи кілька секунд,— бо втратив відчуття часу.

Враз "учитель" зупинився.

— Ми не встигнемо! — крикнув він.— Вода прибуває надто швидко!

І справді, вода наздоганяла нас, заливала безжально: вона вже сягала до пояса й піднімалася вище, до грудей.

— Треба звернути у вибій,— сказав "учитель".

— А потім що?

— Адже з вибою нема виходу...

Кинутись у вибій — справді означало потрапити в пастку. Але в нас не було часу на вагання і роздуми. Треба було піднятись у вибій — і в такий спосіб виграти ще кілька хвилин, що давало хоч якусь надію на порятунок,— або йти далі галереєю, знаючи: за кілька секунд нас поглине вода.

Отож ми на чолі з "учителем" звернули у вибій. Двоє товаришів побігли галереєю далі, і ми їх більше ніколи не бачили...

Трохи отямившись, ми почули страхітливий шум. Обвалювалася і осипалася порода, клекотіла, вируючи, вода, тріщало, ламаючись, дерево, вибухало стиснуте повітря. Все це зливалося в жахливе ревище, від якого ставало моторошно.

— Це потоп!

— Кінець світу!

— Діти мої,— озвався "учитель",— нам не можна знесилюватися. Якщо ми так і сидітимемо тут навкарачки, вчепившись руками й ногами в каміння, то швидко знеможемось. Треба видовбати ямки для опори.

Порада слухна, але виконати її було важко, бо ніхто не захопив з собою кайла. У всіх нас були лампи, але жоден не мав знаряддя праці.

— Будемо довбати гачками від ламп,— сказав "учитель".

І ми заходилися шкребти породу гачками від ламп. Робота була марудна, бо вибій був надто крутий і слизький. Проте якщо ти знаєш, що, посковзнувшись, покотишся вниз і загинеш, то це додає тобі сил і снаги... За кілька хвилин кожен з нас видовбав ямку, куди можна було поставити ногу.

Тепер ми могли трохи передихнути. Нас було семеро: "вчитель", я, дядько Гаспар, троє вибійників — Паже, Компейру, Вергуну — та відкатник Карорі. Решта робітників зникли в галереї.

Шум у шахті не вщухав. Годі описати словами, який це був оглушливий шум. Постріли гармат упереміш із гуркотом грому і стугоном обвалів,— все це, далебі, не могло б зчинити такої гуркотняви...

Знетямлені з жаху, ми дивилися один на одного.

— Це потоп,— повторив хтось.

— Землетрус...

— Дух шахти розшаленів і хоче нас покарати...

— Це ринула вода, яка назбиралася в старих виробках...

— Дівона прорвалася...

Про Дівону сказав я. Я й досі тримався своєї думки. "Вчитель" сидів мовчки. Він дивився на кожного з нас і після кожної нашої репліки знижував плечима.

— Це, безперечно, затоплення,— сказав він нарешті.

— Внаслідок землетрусу...

— Дух шахти його наслав...

— Вилив вод із старих виробок...

— Дівона прорвалася...

Кожен повторив те, що вже сказав раніше.

— Це затоплення,— стояв на своєму "вчитель".

— Ну, а звідки воно взялося?

— Цього я не знаю. Але щодо духу шахти — це дурниця. Так само, як і щодо старих виробок. Тоді вода затопила б тільки третій ярус, а до другого й першого не дійшла б.

— Дірка...

— Дірки самі собою не робляться, це ж ясно.

— Землетрус...

— Я не знаю...

— Як не знаєте, то мовчіть.

— Я знаю напевне — це затоплення. Затоплення згори...

— Ну вас к дідьку! Це й так видно! Вода ж гналася за нами.

Відчувши себе врятованими — принаймні на якийсь час,— і побачивши, що вода більше не піднімається, шахтарі глузували з "учителя".

— Не вдавай із себе вченого; ти знаєш стільки, скільки й ми.

"Учитель", відчувши, що його авторитет знову підупав, замовк.

Ми розмовляли дуже голосно, проте ледве чули один одного в гуркоті й ревищі.

— Скажи що-небудь,— мовив до мене "вчитель".

— Що я маю сказати?

— Що хочеш. Скажи перше-ліпше слово. Я промовив кілька слів.

— Гаразд. А тепер скажи тихіше. Ось так, добре.

— Ти що, збожеволів із ляку?

— Може, ти думаєш, що ти вже вмер?

— Я думаю, що нас не затопить, і якщо ми й помremo, то принаймні з іншої причини.

— Що ти хочеш цим сказати, "вчителю"?

— Поглянь на лампу.

— Ну й що ж, вона горить.

— Як завжди?

— Ні, полум'я яскравіше, але коротше, ніж звичайно.

— Невже ти думаєш, що тут є рудниковий газ?

— Ні. Цього нам теж не треба боятися. Газ нам не загрожує, так само, як і вода. Вона більше не прибуде.

— Не вдавай із себе чаклуна!

— Нікого я не вдаю. Річ у тім, що ми перебуваємо в повітряному ковпаку, і стиснуте повітря не дає воді підніматися. Вибій для нас зараз — те саме, що ковпак для

водолаза. Повітря, витиснуте водою, зібралось тут і чинить опір воді, відштовхує її.

Вислухавши "вчителя", ми недовіжливо забурчали:

— Які дурниці! Хіба вода не дужча від усього на світі?

— Так, дужча, якщо вона тече вільно. А спробуй-но занурити у відро з водою склянку догори дном. Хіба вода підніметься до дна? Ні. Залишиться порожнеча. Ця порожнеча утворюється тому, що в склянці залишається невитиснуте повітря. Так само і тут. Ми опинилися ніби на дні склянки. Вода до нас не дійде.

— Тепер розумію,— сказав дядько Гаспар.— Ну й бевзі ж ми, що сміялися з "учителя"! Він таки знає те, чого ми не знаємо.

— Отже, ми врятовані! — вигукнув Карорі.

— Врятовані? Я цього не сказав. Нас не затопить — оце все, що я вам обіцяю. Вибій глухий, і повітря не може з нього вирватись — ось у чому наш порятунок. Але, водночас, це може нас і погубити. Повітря не може вийти звідси. Воно замкнуте. Тож і ми замкнуті і не можемо вийти з вибою.

— А як вода спаде?

— Хіба ж я знаю, чи вона спаде? Щоб це знати, треба довідатися, як вона сюди попала. А хто нам про це скаже?..

— Хіба це не затоплення?

— Затоплення. А далі що? Від чого воно? Невже Дівона вийшла з берегів і докотилася до шахтних колодязів? А може, випала велика злива? Або прорвалося якесь велетенське джерело? Або стався землетрус? Щоб відповісти на ці запитання, треба бути на землі, а ми, на жаль, перебуваємо під землею.

— А може, все місто змило водою...

— Все може бути...

Жахнувшись, на якийсь час усі замовкли. Шум води вщух. Тільки час від часу лунали глухі вибухи, супроводжувані якимсь двигінням.

— Шахту, напевно, вже всю залило водою,— сказав "учитель".— Вода вже не рине зверху...

— Мій Маріус! — розпачливо вигукнув Паже. Маріус — то його син, теж вибійник. Він працював в

одному з вибоїв третього ярусу.

— Маріус, Маріус! — кричав Паже голосом, від якого кров холонула в жилах.— Маріус!

Ніхто йому не відповів, навіть луна. Приглушений голос не міг вирватись з нашого ковпака.

— Він також, напевно, попав у виробку,— трохи згодом сказав "учитель".— Не може бути, щоб затопило сто п'ятдесят шахтарів.

Мені здавалося, що "вчитель" говорив це не дуже впевнено. Щонайменше сто п'ятдесят душ спустилися сьогодні вранці в шахту. Скільком удалося врятуватися через шахтні колодязі чи сховатися в якомусь вибої, подібному до нашого? А може, всі вони загинули... Всіх затопило... Всі мертві...

— А ми,— озвався Вергуну після тривалої мовчанки,— що ми маємо робити?

— Нам залишається тільки чекати,— сказав "учитель".

— Чекати? Чого?

— Чекати — та й годі. Чи, може, ти збираєшся гачечком від твоєї лампи розколупати сорок-п'ятдесят метрів породи, які висять над нами і відділяють нас від білого світу?

— Але ж ми сконаємо з голоду.

— Це ще не найбільша небезпека.

— "Вчителю", не лякай нас! У чому, по-твоєму, полягає найбільша небезпека?

— З голодом можна якось боротися. Я читав в одній книжці про робітників, так само, як і ми, ув'язнених у шахті. То вони просиділи там, не ївши, двадцять чотири доби. То було давно, ще за часів Священної війни. Та це байдуже, коли... Ні, голод мене не лякає.

— А що ж тоді тебе лякає? Адже ти кажеш, що вода не підніметься вище.

— Скажіть, у вас не паморочиться в голові? А дихається легко?

— Мені, наприклад, ні!

— В мене болить голова...

— А мені млосно...

— А мені стукотить у скронях...

— А я мов очманілий...

— Отож-то й є! Ось у чім найбільша небезпека. Скільки часу ми зможемо прожити в цьому повітрі? Я не знаю. Якби я був ученим, я б вам сказав... Єдине я знаю — ми на глибині сорока метрів під землею, а над нами, ймовірно, тридцять п'ять або й сорок метрів води. Отже, наше повітря стиснуте до чотирьох чи навіть п'яти атмосфер. Чи можна жити в такому повітрі? Про це ми, певно, незабаром дізнаємось...

Я не мав ніякого уявлення про те, що таке стиснуте повітря, і дуже злякався, почувши слова "вчителя". Мої товариші, здавалося, теж були приголомшені.

"Учитель", безперечно, розумів, яке загрозливе наше становище, проте він не занепадав духом, а думав тільки про те, як нам урятуватися.

— Поки що,— сказав він,— нам треба влаштуватись так, щоб не скотитися вниз, у воду.

— Ми ж повидовбували ямки.

— Невже ви думаєте, що не втомитесь, стоячи майже нерухомо протягом тривалого часу?

— То ти гадаєш, що ми тут довго пробудемо?

— Хіба я знаю?

— Нам прийдуть на допомогу.

— Звичайно; але щоб подати нам допомогу, треба мати можливість це зробити. Скільки мине часу, перш ніж почнуть нас рятувати? На це можуть відповісти тільки ті, хто там, нагорі. А ми, сидячи тут, під землею, повинні бути обережними. Досить комусь із нас посковзнутись — і він пропав...

— Треба поприв'язуватись один до одного...

— А де взяти мотузку?

— Будемо триматися за руки.

— Ні, краще видовбати площадки, як на сходах. Нас семеро. Помістимося всі на двох площадках. Четверо на нижній, троє на верхній...

— А чим довбати?

— У нас немає кайл.

— Будемо колупати гачками від лампочок там, де ґрунт м'який, і вишкрібати ножами, де він твердіший.

— Нічого ми не зробимо.

— Не кажи так, Паже. В нашому становищі треба зробити все для того, щоб урятуватися. От уяви собі, що когось із нас зморить сон. Він неодмінно впаде, і вже буде по ньому...

Своїм спокоєм і рішучістю "вчитель" чимдалі більше прихилив нас до себе. Безперечно, велич і краса мужності завжди захоплюють і викликають повагу. Ми відчували, що "вчитель" морально сильніший за нас, що він здатен змагатися, і чекали від нього допомоги.

Всім раптом стало ясно: перш за все треба видовбати ці дві площадки. Ми повинні були влаштуватися так, щоб не скотитися в прірву, яка зяяла в нас під ногами.

Горіло п'ять ламп. Вони давали досить світла, щоб працювати.

— Виберімо місця, де трохи легше шкребти,— мовив "учитель".

— Я хочу щось сказати,— озвався дядько Гаспар.— Бачу, що всі ми тут подуріли. Один тільки "вчитель" не втратив розуму. Це справжня людина. До того ж, у нього добре серце. Він такий самий шахтар, як ми, проте багато в чому розбирається краще за нас. Я пропоную обрати його нашим начальником, і хай він керує роботою.

— "Учитель"? — вигукнув Карорі, вайлуватий, не вельми тямущий чоловік.— А чому не я? Якщо обираєте відкатника, то я такий самий відкатник, як і він.

— Не відкатника ми обираємо, а людину! А він — найкращий серед нас.

— Ще вчора ви цього не казали...

— Вчора я був таким самим бевзем, як і ти. Я глузував із "учителя" разом з усіма, бо не хотів визнавати, що він знає більше за нас. А сьогодні я прошу його, щоб він командував нами. Я буду слухатись тільки його. А ви?

— Керуй, "учителю", ми слухатимемось тебе.

— Ми будемо слухатись!..

— Гаразд,— сказав "учитель",— раз ви просите, щоб я став вашим начальником, я погоджуюсь, але з однією умовою: ви робитимете те, що я вам скажу. Може, нам доведеться пробути тут довгенько, кілька днів. Я не знаю, що з нами станеться. Ми тут, як моряки, що опинилися на плоту після потоплення корабля. Та наше становище куди гірше, ніж тих моряків, бо на плоті, принаймні, дихаєш свіжим повітрям і бачиш ясний день... Отож хоч би що там трапилось, ви повинні мені коритися, якщо вже обрали мене начальником.

— Будемо коритися! — гукнули ми в один голос.

— Ви коритиметесь, якщо будете думати, що мої розпорядження слухні. А якщо ви так не будете думати?

— Будемо думати.

— Ми знаємо — ти чесна людина, "вчителю".

— Ти сміливий.

— Багато знаєш.

— Забудь наші кпини, "вчителю"!

— Клянеться? — спитав "учитель".

— Клянемось!

Після цього ми дружно взялися до роботи. У всіх нас у кишенях були ножі, гарні ножі з міцними колодочками, гострими й твердими лезами.

— Троє з нас — найсильніші — довбатимуть ґрунт, — розпорядився "вчитель", — а слабші — Ремі, Карорі, Паже і я — рівнятимемо його...

— Ні, тільки не ти! — перебив його здоровань Компейру. — Ти не повинен працювати, "вчителю", в тебе не дуже міцне здоров'я. До того ж, ти тепер наш інженер, а інженери не працюють руками.

Всі ми підтримали Компейру.

Наша робота була б досить легкою, якби ми мали інструмент. Але без інструменту вона виявилась забарною і важкою. Треба було видовбати в сланці дві площадки — такі, щоб на них розмістилося сім чоловік — четверо внизу і троє зверху. Отож ми працювали з неабияким завзяттям.

Двоє довбали ґрунт, а третій скидав униз шматки сланцю. "Вчитель", присвічуючи лампою, стежив за роботою.

Довбаючись у ґрунті, ми знайшли кілька шматків старого дерев'яного кріплення, які нам дуже згодилися: ми укріплювали ними наші насипи, аби щебінь не скочувався вниз.

По трьох годинах безперервної праці ми видовбали площадки, на яких можна було сісти.

— Поки що досить, — сказав "учитель". — Пізніше ми розширимо площадки так, щоб на них можна було лежати. А зараз не треба надто витратити сили — вони ще будуть нам потрібні.

На нижній площадці влаштувалися "вчитель", дядько Гаспар, Карорі і я, на верхній — решта.

— Не слід світити всі лампи, — порадив "учитель". — Хай горить тільки одна.

Всі його розпорядження негайно виконувались. Отож ми хотіли були погасити зайві лампи, але "вчитель" махнув рукою, щоб ми зупинилися.

— Хвилиночку, — мовив він. — Ану ж як вітром погасить нашу лампу! Це навряд чи станеться, однак треба врахувати й неможливе. Чи є в когось з вас сірники, щоб знову засвітити її?

Хоч у шахті суворо заборонялося запалювати вогонь, майже всі шахтарі носили в

кишенях сірники. Оскільки інженера, який міг би покарати за порушення розпорядку, не було, то на запитання: "В кого є сірники?" — відповіли четверо: "В мене".

— У мене теж є,— вів далі "вчитель",— але вони мокрі.

Виявилось, що і в інших сірники мокрі, бо вони лежали в кишенях штанів, а ми намокли аж по груди, а дехто і по шию.

Нарешті озвався Карорі, який дуже повільно метикував, а ще повільніше повертав язиком.

— У мене теж є сірники.

— Мокрі?

— Не знаю. Вони в мене в шапці.

— Ану давай свою шапку!

Замість того, щоб дати свою шапку з хутра морської видри, велику, як турецький тюрбан, Карорі кинув нам коробку сірників. Вони були сухі.

— А тепер гасить лампи! — наказав "учитель". Залишалася горіти тільки одна лампа, що тьмяно

освітлювала нашу в'язницю.

РОЗДІЛ V. У ВИБОЇ

Тепер у шахті панувала цілковита тиша. До нас не долинав ніякий шум. Вода під ногами стояла незрушно.

Ні брижів, ні сплеску. Шахта, як сказав "учитель", була затоплена, і вода, заповнивши всі галереї аж до склепіння, замурувала нас у нашій тюрмі міцніше й щільніше, ніж кам'яна стіна. Важка мертва тиша була моторошнішою, жахливішою, ніж оглушливе ревіння, яке ми чули, коли вода ринула в шахту. Ми були поховані живцем у могилі, і тридцять чи сорок метрів землі давили на наші серця.

Робота на якийсь час поглинула нашу увагу. Тепер же, відпочиваючи, ми почали усвідомлювати своє становище. І ми всі, навіть "учитель", впали в розпач.

Я відчув, що на мою руку посипались теплі краплини. То мовчки плакав Карорі.

— На верхній площадці почулося зойкання. Голос Паже без угаву повторював:

— Маріус! Маріус! Маріус!

Повітря було важке. Дихати ставало трудно, у вухах шуміло.

"Учитель", дарма що й він занепав духом, спробував відвернути нас од гірких думок. Він першим порушив мовчанку.

— А тепер,— сказав він,— подивімося, що ми маємо з їжі.

— Ти гадаєш, що ми просидимо тут довго? — озвався дядько Гаспар.

— Ні, але слід про всяк випадок вжити запобіжних заходів. В кого є хліб?

Ніхто не відповів.

— У мене в кишені є скоринка хліба,— сказав я.

— В якій кишені?

— В кишені штанів.

— Твоя скоринка, певно, перетворилась на кашу. Однак покажи.

Я порився в кишені, в яку поклав уранці гарний, підсмажений, золотавий окрасць

хліба, і витяг звідти справді якесь місиво. Вже хотів був викинути його, але "вчитель" схопив мене за руку.

— Побережи свою юшку,— мовив він.— Хоч якою поганою вона здається тобі тепер, через якийсь час ти з'їси її з великим апетитом.

Це було не вельми втішне передбачення, але ми не звернули на нього уваги. Тільки значно пізніше я згадав слова "учителя" і збагнув: він усвідомлював трагізм нашого становища й не плекав жодних ілюзій щодо легкості нашого порятунку.

— Ні в кого більше нема хліба? — спитав він. Всі мовчали.

— Це погано,— мовив "учитель".

— Хіба ти голодний? — спитав Компейру.

— Я турбуюсь не про себе, а про Ремі й Карорі. Хліб буде потрібний для них.

— А чому б не поділити його між усіма нами? — заперечив Бергуну.— Це несправедливо. Ми всі рівні перед голодом.

— Отже, якби у нас був хліб, то ми всі пересварилися б. А ви ж обіцяли, що будете мене слухатися! Бачу, що ви слухатиметеся мене, тільки пересперечавшись, і тоді, коли будете вважати, що я маю рацію.

— Будемо слухатись.

— Ну гаразд. Сварки нам ні до чого. Я поясню вам, чому хліб призначається для Ремі й Карорі. Річ у тім, що люди середнього віку легше переносять голод, ніж молоді. Наймолодші серед нас Ремі й Карорі. Отже, голодна смерть передусім загрожує їм.

— А тобі ж, "учителю", вже перейшло за шістдесят.

— Не про мене мова. Крім того, я звик їсти мало.

— Виходить,— сказав Карорі, довгенько пометикувавши,— що якби в мене був хліб, то він належав би мені?

— Тобі й Ремі.

— А якщо б я не схотів йому дати?

— Тоді я забрав би в тебе хліб. Хіба ти не клявся, що будеш слухатися?

Карорі знову надовго замовк. Потім раптом витяг з шапки окраєць хліба й сказав:

— Беріть, ось мій шматок.

— Ну й шапка в цього Карорі! Бездонна!..

— Дай-но її сюди! — звелів "учитель".

Карорі дуже не хотів віддавати шапку, але її забрали силоміць і віддали "вчителю".

Той попросив, щоб йому присвітили лампою, і почав розглядати, що є в шапці.

І хоч наше становище було вельми скрутне, ми трохи розвеселилися.

В шапці були люлька, тютюн, ключ, шматок ковбаси, свисток, зроблений з персикової кісточки, бабки, три горіхи й цибулина. Одне слово, це була не шапка, а комора і скриня водночас.

— Хліб і ковбасу поділимо ввечері між тобою і Ремі.

— Але я вже зараз хочу їсти! — заперечив Карорі жалісним голосом.— Я вмираю з голоду.

— Увечері ти будеш іще голодніший.

— Шкода, що в скрині цього хлопця немає годинника! Ми б дізналися, котра зараз година. Мій годинник зупинився.

— І мій став, бо в нього зайшла вода.

Думка про годинник повернула нас до дійсності. Котра може бути година? Як довго ми сидимо у вибої? Одні вважали, що зараз полудень, інші — що вже вечір. Тобто одним здавалося, що ми ув'язнені вже понад десять годин, іншим — що менше п'яти. Ми засперечалися з цього приводу, але не дійшли єдиної думки.

Нам не хотілося втомлювати себе балачками. Коли суперечка про час закінчилася, всі замовкли, і кожен поринув у свої думки.

Про що думали мої товариші, я не знаю, але, мабуть, це були невеселі думки.

Незважаючи на рішучість і оптимізм "учителя", я був зовсім не впевнений, що нас визволять. Я боявся води, темряви, смерті. Мертва тиша, що панувала у вибої, пригнічувала мене, а його стіни ніби давили на мене. Значить, я не побачу більше ні Лізи, ні Етьєнетти, ні Алексіса, ані Бенжамена! Хто підтримуватиме зв'язок між ними, коли мене не буде? Не побачу я також Артура, пані Мілліган, Маттіа... Чи дізнається коли-небудь Ліза, що я помер заради неї? А матінка Барберен? Бідна матінка Барберен! Думки снувалися одна за одною — одна сумніша за другу. Щоб трохи розвіятись, я став придивлятися до своїх товаришів і побачив: вони такі самі пригнічені, як і я. Такі самі нещасні... Ба ні! Вони принаймні при звичаєні до життя в шахті; вони не страждають так, як я, від браку повітря, сонця, волі. Товща землі не давить на них так, як на мене... Раптом серед тиші пролунав голос дядька Гаспара:

— Я гадаю, що вони не квапляться нам на порятунок.

— Чому ти так думаєш?

— Ми нічого не чуємо.

— Мабуть, це таки землетрус, і все місто зруйноване.

— Або ж нагорі гадають, що ми всі загинули і вже нічого не зробиш.

— Значить, нас покинули напризволяще?..

— Чому ви погано думаете про своїх товаришів? — перебив "учитель". — Це несправедливо. Ви ж добре знаєте: коли в шахті трапляється нещасливий випадок, шахтарі не залишають товаришів у біді. Двадцять, сто душ швидше загинуть самі, ніж покинуть напризволяще бодай одного товариша. Хіба ж ні?

— Що правда, то правда.

— А коли правда, то чого патякати, що про нас забули?

— Ми не чуємо, щоб хтось стукав.

— Справді, не чути, щоб до нас добивалися. Але що ми можемо тут почути взагалі? Нічого. До того ж, якби навіть рятувальні роботи ще не почалися, то хіба це свідчить про те, що про нас забули? Хіба ми знаємо, яка катастрофа сталася? Якщо це землетрус, то ті, хто залишився живим, мають чимало роботи в місті. Якщо ж це тільки повінь, то конче слід знати, в якому стані шахтні колодязі. Може, вони пообвалювались? Може, й вхідна галерея зруйнована? Щоб організувати рятувальні роботи, потрібен час. Не кажу, що ми будемо врятовані, але я не маю сумніву — нас

розшуковують.

"Учитель" так упевнено сказав це, що навіть найбільш зневірені й лякливі повірили йому.

Один тільки Вергуну не втримався від заперечення:

— А що як нас усіх вважають загиблими?

— Все одно працюватимуть. Проте раз ти цього боїшся, то спробуймо подати їм знак, що ми живі. Постукаймо в стіни вибою якнайдужче! Ви ж знаєте — звук передається через землю. Якщо нас почують, то вони поспішатимуть; до того ж, наш стукіт буде їм указувати, в якому напрямку вести розшуки.

Вергуну, нічого більше не кажучи, почав гатити своїми важкими чоботиськами в стіну вибою. Грюкіт вирвав нас із заціпеніння.

Чи ж почують нас? Чи дадуть нам відповідь?

— Слухай, "учителю",— сказав дядько Гаспар,— а якщо нас почують, то в який спосіб рятуватимуть?

— Є два способи порятунку, і я певен: наші інженери спробують їх. Перший спосіб — пробити до нас хід згори, другий — качати воду.

— Якби-то пробили хід!

— Якби-то викачали воду!

— Ми перебуваємо на глибині сорока метрів,— вів далі "вчитель".— Якщо вони будуть прорубувати за день по шість-вісім метрів, то за сім-вісім днів доберуться до нас.

— Шість метрів за день не прорубаєш.

— Авжеж, не прорубаєш, якщо працювати в звичайних умовах. Але якщо треба рятувати товаришів — можна гори перевернути!

— Та хіба ми зможемо протриматися вісім днів? Подумайте, "вчителю", вісім днів...

— А воду? Як викачати воду?

— Оцього я не знаю. Хтозна, скільки її в шахті — двісті чи триста тисяч кубічних метрів... Але, щоб пробратися до нас, нема потреби виказувати всю воду, яка затопила шахту. Адже ми на першому ярусі. Якщо вичерпувати воду шістьма цебрами по двадцять п'ять гектолітрів кожне, то з трьох колодязів можна було б викачати сто п'ятдесят гектолітрів.

Зав'язалася суперечка про те, який з двох способів кращий. З цієї суперечки я зрозумів: навіть при збігові найщасливіших обставин нам доведеться пробути в нашій кам'яній могилі щонайменше вісім днів.

Вісім днів! "Учитель" розповідав нам про робітників, які були відгороджені від світу водою двадцять чотири дні...

Але то була розповідь, а тут жива дійсність. І я безперестану повторював подумки ці два слова: "Вісім днів!" Аж раптом суперечка припинилася.

— Послухайте-но! — озвався Карорі.

— Що таке?

— Щось із водою коїться.

— Ти, певно, скотив униз камінь.

— Ні, чути глухий шум. Ми прислухались.

Я мав гарний слух, але не настільки тонкий, щоб чути всі звуки в шахті. Проте мої товариші, звиклі до голосів підземелля, виявились щасливішими, ніж я.

— Ай справді,— сказав "учитель",— щось там діється з водою.

— Що, "вчителю"?

— Хіба я знаю?

— Може, вода знову прибуває?

— Ні, шум уриваний. Він повторюється через рівні проміжки часу.

— Уриваний і повторюється через рівні проміжки часу! Друзі мої, ми врятовані! Це хлюпотить вода в цебрах, що ними вичерпують воду.

— Вода в цебрах!..

Ми всі враз повторили ці слова. І схопились на ноги, мовби вражені електричним струмом.

Здавалося, над нами вже немає сорока метрів землі, і повітря вже на стиснуте, і стіни вибою вже не дають на нас. Перестало шуміти у вухах — ми дихали вільно, серця гаряче бились в грудях.

Карорі схопив мене за руку і міцно стиснув її.

— Ти славний хлопець,— сказав він.

— Це ти славний хлопець.

— Ні, ти.

— Ти перший почув, як черпають воду.

Ми обоє нетямилися з радощів. Ми надіялись на порятунок. Незабаром нас визволять з нашої в'язниці...

Гай, гай! Ця надія справдилася не так-то й скоро. І не для всіх...

Перш ніж ми побачили сонце на небі, перш ніж почули шум вітру у вітті дерев, нам довелося ще протягом довгих днів терпіти жорстокі муки і не раз у відчаї питати себе, чи ми побачимо коли-небудь вільний світ, чи почуємо його солодку музику.

Тепер я повинен розповісти тобі, читачу, як сталася ця жахлива катастрофа в шахті Трюйер і яких заходів вжили інженери, щоб нас урятувати.

Коли ми в понеділок уранці спускалися в шахту, небо було вкрите чорними хмарами. Все провіщало грозу. Близько сьомої години вона таки почалася. Це був справжній потоп. Вода, не всотуючись у кам'яний ґрунт, стікала до Дівони.

За кілька хвилин Дівона та її притоки вийшли з берегів і розлилися по улоговині, під якою була шахта. Вода затопила місцевість буквально за мить. Робітники, які промивали руду на поверхні землі, сховалися від грози і уникли небезпеки. Шахту Трюйер затоплювало вже не вперше. Оскільки три шахтні колодязі були на значній висоті, то всі вважали, що вода до них не підніметься. Турбувалися тільки про те, щоб не знесло купу стояків, приготуваних для кріплення галерей.

Цими стояками клопотався також інженер шахти. Раптом він побачив, як в одному місці вода завирувала, провалюючись у прірву, яку вона під собою вирила.

Було ясно: вода ринула в шахту, і рівень її на поверхні знижувався. Отже, шахту неминуче затопить, і шахтарі, які зараз там працюють, загинуть.

Інженер побіг до шахти Сен-Жюльєн і наказав, щоб його опустили вниз. Але перед тим, як залізти в кліть, він прислухався. З глибини шахти долинав гуркіт. То ревіла вода.

— Не спускайтеся,— сказали робітники і хотіли його затримати.

Але він вийняв з жилета годинник і сказав:

— Якщо я не повернуся, віддайте цей годинник моїй доньці.

Інженер простяг годинник одному з шахтарів. Потім він звелів:

— Опускайте!

Кліть посунулася вниз.

— Скажеш їй, що батько цілує її і обіймає! — підвівши голову, крикнув інженер до шахтаря, якому віддав годинник.

Кліть спустилася. Інженер погукав. Прибігло п'ятеро шахтарів. Він наказав їм залізти в кліть. Потім він знову почав гукати, але його крик потонув у гуркоті каміння й ревищі води.

Вода ринула в галерею. Тим часом інженер помітив ще декілька ламп. Він кинувся туди, де вони блимали, і незабаром привів ще трьох шахтарів. Вода сягала вже до колін. Кліть ще раз спустилася. Інженер посадив у неї трьох шахтарів і хотів був знову бігти на світло ламп, яке побачив удалині. Але шахтарі силоміць за-тягли його в кліть, подавши водночас сигнал піднімати.

Рятувати людей в такий спосіб далі було неможливо. Що робити? Адже вранці в шахту спустилися сто п'ятдесят шахтарів, бо було роздано сто п'ятдесят ламп. В лампарню повернуто тільки тридцять ламп. Тож під землею залишилося ще сто двадцять душ. Чи живі вони? Чи вдалося їм знайти якесь сховище?

Аж тут на поверхні землі залунали вибухи. Земля і камені злітали на значну висоту. Немов від землетрусу, дрижали будинки. Газ і повітря, витіснювані водою, скупчувались у вибоях, і там, де тиск землі був надто слабкий, проривали її поверхню, як стінки парового котла. Шахту затопило повністю. Катастрофа сталася.

Новина швидко облетіла Варє. До Трюйєра стали збігатися робітники, жінки, діти шахтарів, які були під землею, і просто цікаві. Вони розпитували, що сталося, вимагали відповіді, плакали і кричали:

— Від нас приховують правду! Це інженер винен! Смерть йому, смерть!

Юрба посунула до контори, де інженер, глухий до зойків і прокльонів, схилився над планом шахти, шукаючи місця, де могли сховатися робітники і звідки належало починати рятувальні роботи.

На щастя, з сусідніх копалень надбігли шахтарі та інженери, а також робітники з міста. Вони намагалися втихомирити юрбу, але все було намарне.

— Де мій батько? Де мій чоловік? Віддайте мені сина! — лунали відчайдушні крики впереміш із голосінням. Голоси в людей охрипли, слова їх здушувало ридання. Що відповісти цим дітям, жінкам, матерям?

— Ми шукатимемо, зробимо навіть неможливе,— говорили інженери, що зібралися на нараду.

І рятувальні роботи почалися. Вони були організовані саме так, як передбачав "учитель". Воду вичерпували величезними цебрами з трьох шахтних колодязів. Цієї роботи не припиняли ні вдень, ні вночі.

Водночас почали прорубувати хід. Куди він мав вести, ніхто до пуття не знав. Рубали навмання, але неухильно просувалися вперед. Інженери не дійшли в цьому питанні спільної думки. Деякі вважали, що не варто прокладати хід, не знаючи ні того, куди саме його вести, ні того, чи є в шахті хто живий. Але інженер шахти Трюєр сподівався, що шахтарі сховалися в старих виробках, куди не могла досягти вода, і вимагав, щоб хід прорубували в напрямі до цих виробок.

Щоб заощадити час, хід прорубували дуже вузький. Туди влазив тільки один вибійник. Вугілля, яке він вирубував, кидали в корзини і з рук в руки передавали на-гора.

Коли вибійник втомлювався, його заступав інший. Отак, без відпочинку й перерви, вдень і вночі робили дві роботи водночас: вичерпували воду і прорубували хід.

Якщо час тягнувся" повільно для тих, хто працював на-гора, щоб визволити нас, то наскільки довшим здавався він нам, безпорадним в'язням! Залишалося єдине — сподіватись, що нас урятують. Та чи встигнуть добратись сюди раніше, ніж ми помremo?..

Шум цебрів, якими вичерпували воду, не довго тішив нас. Радість поступилася місцем тяжким роздумам. Нас не покинуто напризволяще, про наш порятунок турбуються — це вселяло надію. Але чи швидко вичерпають воду? Ось що сповнювало тривогою наші серця.

До душевних мук долучились тепер і фізичні. Ми дуже втомлювалися від того, що сиділи скоцюрбившись на наших площадках. Та і в головах у всіх гуло, мов у казанах.

Найдужче страждав Карорі.

— Я хочу їсти,— казав він час від часу.— "Вчителю", дайте мені хліба.

Кінець кінцем "учитель" вирішив одрізати мені й Карорі по скибочці від окрайця, реквізованого з хутряної шапки Карорі.

— Мені мало! — сказав Карорі.

— Треба, щоб хліба вистачило на якнайдовше.

Інші шахтарі з радістю схопили б нашу пайку, але вони поклялися слухатись "учителя" і не ламали клятви.

— Якщо нам не дозволено їсти, то пити, певно, не заборонено? — спитав Компейру.

— Пий, поки не луснеш. Води в нас удосталь.

— Випий хоч усю галерею.

Паже хотів спуститися вниз, але "вчитель" зупинив його.

— Ти обвалиш площадку. Ремі легший і спритніший за тебе. Він спуститься і набере води.

— У що?

— В мій чобіт.

Мені подали чобіт, і я зібрався сповзти вниз.

— Зачекай хвилю,— сказав "учитель",— я подам тобі руку.

— Не бійтеся за мене; якщо навіть я і впаду у воду, нічого страшного не станеться: я вмію плавати.

— Тримайся за мою руку.

Простягаючи мені руку, "учитель" нахилився вперед, і, чи він погано розрахував свій рух, чи, може, тіло його затерпло від сидіння, а може, й вугілля осунулося з-під ніг, але він ковзнув по схилу виробки і шубовснув у темну воду. Лампа, якою він мені присвічував, також зникла під водою. Ми опинилися в густій темряві. Всі ми враз зойкнули він несподіванки й жаху.

На щастя, я вже був готовий до спуску, тож ураз кинувся в воду і за якусь мить був біля "вчителя".

Мандруючи з Віталісом по світах, я навчився плавати й пірнати. У воді я почував себе як риба. Плавати мені було так само легко, як ходити по землі.

Але куди пливти у цій темній бездні? Кидаючись у воду, я про це не подумав. Я думав тільки про те, що "вчитель" може втопитися.

Де його шукати? В який бік простягти руку? Куди пливти?

Аж тут я відчув, що хтось судорожно схопив мене за плече і потяг під воду. Відштовхнувшись ногами, я рвучко випірнув на поверхню. Та рука не відпускала мене.

— Тримайтесь за мене міцніше, "вчителю", піднімайте голову! Ми врятовані.

Врятовані! Ні, ми ще не були врятовані, бо я не знав, у який бік пливти.

Раптом у мене сяйнула думка.

— Гей ви там, відгукніться! — крикнув я.

— Де ти, Ремі?

То обізався дядько Гаспар. По його голосу я визначив, куди пливти. Треба взяти трошечки вліво.

— Засвітіть лампу.

Майже одразу засвітилося світло. Я вчепився однією рукою за виступ у стіні, а другою під тяг "учителя".

Це було саме вчасно, бо він уже наковтався води і почав задихатись. Я підтримував його голову, щоб вона була над водою, і він став дихати вільніше.

Дядько Гаспар і Карорі нахилилися вперед і простяг-ли нам руки. Паже присвічував лампою. Дядько Гаспар і Карорі схопили "вчителя" за руки й витягли на площадку. Я підштовхував його ззаду.

За мить я й собі видряпався на площадку.

Невдовзі "вчитель" повністю прийшов до тями.

— Підсунься до мене,— сказав він,— я хочу тебе поцілувати. Ти врятував мені життя.

— Ви ще раніше врятували нам життя...

— Та чого там рахуватися! — мовив Карорі, який не любив сентиментів.— Ото біда

— мій чобіг потонув, і я й досі хочу пити.

— Хочеш, я розшукаю твого чобота? Але мені не дозволили цього зробити.

— Тоді дайте мені іншого чобота; я принесу води.

— Мені вже не хочеться пити,— сказав Компейру.

— Вип'ємо за здоров'я "вчителя".

І я ще раз зсунувся вниз, але на цей раз повільніше й обережніше.

Я і "вчитель" були мокрі до рубця. Спочатку ми не думали про це, але незабаром відчували, що нам дуже холодно.

— Треба дати Ремі куртку,— сказав "учитель". Ніхто не озвався на цю репліку. Отже, його слова не

зобов'язували нікого зокрема.

— Мені самому холодно,— мовив нарешті Карорі.

— А нам, виходить, жарко після купелі? — спитав "учитель".

— А на якого дідька ви падали в воду?

— Якщо так,— сказав "учитель",— потягнімо жеребок, кому що віддати із свого одягу.

Мені пощастило: я витяг куртку Компейру. Оскільки Компейру був цибатий, його куртка не намокла. Загорнувшись у неї, я швидко зігрівся.

Цей неприємний випадок на якийсь час відвернув нас од думок про трагічність нашого становища. Але незабаром ми згадали, в якій перебуваємо скруті, і розпач знову охопив нас. Безперечно, ці думки більше гнітили моїх товаришів, ніж мене, бо вони не могли спати, а я швидко заснув.

Місце, на якому я ліг, було незручне: я міг сонний впасти у воду. "Вчитель", побачивши це, підклав мені під голову руку. І я спав у нього на руці, як дитина на колінах у матері. Коли я прокидався, він тільки міняв положення своєї заціпенілої руки і шепотів:

— Спи, хлопчику, не бійся, я тримаю тебе. Спи, голубе...

І я знов спокійно засинав.

Час минав. Ми чули рівномірний шум — це опускалися й піднімалися цебри, вичерпуючи воду.

РОЗДІЛ VI. ПОРЯТУНОК

Сидіти, скоцюрбившись на вузьких площадках, ставало чимдалі важче. Було вирішено розширити площадки, і кожен узявся до роботи. Знову ми заходилися ножами довбати вугілля і відгрібати уламки.

Нам було легше працювати, бо під ногами ми мали надійну опору. Отож ми досить швидко розширили нашу в'язницю. Тепер ми мали можливість лежати, а не сидіти, звисивши ноги. Це було для нас величезне полегшення.

Хоч на які дрібні шматочки ділив "учитель" окраєць хліба Карорі, його вистачило ненадовго. До речі, останню пайку ми з Карорі з'їли вчасно, бо по очах вибійників було видно, які вони голодні: якби при наступному паюванні їм не дали хліба, вони взяли б його силою.

Після цього про хліб більше не було мови. Наскільки ми були балакучими на початку нашого ув'язнення, настільки стали мовчазними тепер. Ми говорили тільки про те, що роблять нагорі для нашого порятунку, і про те, чи довго триватиме наше ув'язнення.

Скільки днів ми гинемо тут, поховані живцем — два чи шість? Ми дізнаємось про це, як вийдемо на волю. Чи ж вийдемо? Я сумнівався в цьому чимраз більше.

Проте сумнівався не тільки я. Мої товариші також були охоплені сумнівами.

— Мене тішить тільки те,— сказав Вергуну,— що компанія виплачуватиме моїй жінці та дітям пенсію. Принаймні їм не доведеться йти з торбами...

"Учитель" як міг намагався нас підбадьорити.

— Ти не залишишся тут довше, ніж ми всі. Воду вичерпують безперестану. Її рівень падає.

— Де він падає?

— В шахтних колодязях.

— А в галереї?

— Впаде і в ній. Треба зачекати...

— Вергуну,— урвав "учителя" Карорі,— а якщо компанія збанкрутує, то твоя жінка залишиться без жодного сантима.

— Замовч. Компанія не з бідних.

— Так, вона була багатою, бо мала шахту. Але тепер, коли шахта опинилася під водою?.. Хотів би я подивитися на директорів та інженерів...

— А то чому?

— Далебі, вони вже не гнутимуть кирпичу...

— Та хіба цебрами вичерпаєш усю воду з шахти?

— Я вже двадцять разів казав вам, що це можливо. Потерпіть трохи.

— Скільки можна терпіти?..

Якщо рятувальні роботи посувалися досить повільно, то вини інженерів та шахтарів у цьому не було.

Хід прорубували безперервно, але працювати було дуже важко. Вугільний пласт, через який прокладали хід, виявився надзвичайно твердим. Шахтарі називають таку породу жилавою.

До того ж, дедалі важче стало провітрювати хід. Вибійники, заглиблюючись під землю, вставляли бляшані труби, шви яких було обмазано гончарною глиною. І хоч потужні ручні вентилятори нагнітали в ці труби свіже повітря, лампи горіли тільки біля отворів

труб.

Усе це неабияк затримувало проходку, і на сьомий день після нашого затоплення було прорубано тільки двадцять метрів.

Цього дня один з вибійників, що заступив товариша і почав рубати вугілля, почув якийсь невиразний шум — наче слабкі удари. Він відклав кайло і приклав вухо до землі. Потім покликав товариша, щоб послухати вдвох. Вони стали дослухатися. За хвилину

почули слабкі удари, повторювані через рівні проміжки часу.

Новина блискавично облетіла всіх рятівників. Одні повірили, інші висловлювали сумніви.

Почувши її, інженер кинувся до проходки. Кілька шахтарів подалися слідом за ним. Інженер став прислухатися, але він був такий схвильований, що нічого не почув.

— Я не чую! — розпачливо вигукнув він.

— Це дух шахти,— сказав один з шахтарів,— він стукає, щоб ввести нас в оману.

Проте двоє вибійників, які перші почули стук, стояли на своєму. Вони твердили, що не могли помилитися. Це були досвідчені робітники, які все життя працювали в шахтах, їхнім словам можна було вірити.

Інженер звелів вийти всім, хто прийшов із ним, а також тим робітникам, що виносили на-гора корзини з уламками вугілля, і залишився тільки з двома робітниками.

Ті вдарили кілька разів кайлами, а потім, затамувавши подих, припали до землі.

За хвилину вони почули у відповідь слабкі, але ритмічні удари.

— Постукайте ще! — наказав інженер.

Вибійники постукали ще раз. У відповідь — ті самі удари. Сумніву більше не було: там живі люди, і їх можна врятувати!..

Ця звістка покотилася містом. До шахти знову збіглася юрба, ще більша і схвильованіша, ніж у день катастрофи. Жінки, діти, матері, батьки поприбігали в своєму жалобному одязі, опромінені надією.

Інженера хотіли розцілувати.

Але він, байдужий до їхньої радості, так само, як раніше до насмішок і погроз, думав тільки про порятунок тих, хто був під землею.

Удари були такі слабкі, що годі було визначити, звідки саме вони долинають. Єдине здавалося певним: шахтарі, які рятувались, перебувають в одному з трьох вибоїв старих виробок. Отже, треба пробивати не один, а три ходи. Згодом, коли стане ясно, де сховалися потерпілі, можна буде покинути два ходи і далі прорубувати один, потрібний.

Тепер до роботи взялися іще з більшим завзяттям. Сусідні шахти прислали своїх найкращих вибійників.

Крім того, з'явилася надія добратися до потерпілих і через стару галерею, бо рівень води в шахтних колодязях неухильно падав.

Коли до нас долинули удари кайл, ми зраділи так само, як і тоді, коли почули брязкіт цебрів у шахтних колодязях.

Ми врятовані! Нам простягають руку допомоги!

А потім надія знову змінилася відчаєм. Із стукоту кайл можна було здогадатися, що вибійники ще дуже далеко від нас — можливо, за двадцять, а то й за тридцять метрів. Скільки треба часу, щоб пройти ці метри? Місяць, тиждень, шість днів? Як можна витримати місяць, тиждень, шість днів? Хто з нас ще житиме через шість днів? Скільки днів ми вже прожили, нічого не ївши?

Тільки "вчитель" намагався бадьоритися, але й він кінець кінцем занепав духом. Крім того, він дуже ослаб.

Пити ми могли досхочу, але їсти в нас було нічого. Голод став таким дошкульним, що ми жували гниле дерево, розмочене у воді.

Карорі, який мучився найдужче, порізав свій чобіт і безупинно жував шматки шкіри.

Наші лампи гасли одна за одною: в них вигоряла олія. Від цього ставало ще моторошніше. Коли олія залишилася тільки в двох лампах, "учитель" сказав, що засвічувати їх будемо в разі крайньої необхідності.

Нас огорнула непроникна темрява. Це було не тільки страшно, а й небезпечно: при найменшому необережному русі ми могли впасти у воду.

Час від часу ми стукали в стіну вибою, щоб дати знати нашим рятівникам, що ми ще живі; ми чули, як їхні кайла безперестану довбають вугілля. Але звуки були слабкі. Це свідчило: вони ще далеко.

Якось я спустився вниз набрати в чобіт води. Мені присвічували лампою. І я побачив, що рівень води став ніби нижчий.

— Вода спадає.

— Та невже?!

І знову надія повернулася до нас. Ми не хотіли гасити лампу, щоб бачити, як спадає вода, та "вчитель" не дозволив.

— Лампи будуть потрібні згодом. У нас ще є тринадцять сірників. Світить їх по одному, коли вам заманеться. Нас урятують! Наберіться тільки мужності й терпіння.

Лампу погасили. Ми напилися води і протягом до-вгих-довгих годин — а може, й днів — лежали нерухомі. Наше життя підтримували лише глухі удари кайл і рипіння цебрів у шахтних колодязях.

Рятівники наближалися до нас. Але чи встигнуть вони прийти вчасно? Адже ми з кожною хвилиною слабшали тілом і духом. Від дня катастрофи мої товариші не мали й ріски в роті. Та найгірше було те, що ми дихали отруєним повітрям. На щастя, атмосферний тиск зменшувався, а то б ми, напевне, задихнулися.

Удари кайл дедалі гучнішали. Рятівники наближалися.

"Учитель" сказав, що нам уже недовго залишається терпіти, що рятівники вже зовсім близько.

Але ми заперечили:

— Коли б вони були так близько, як ти гадаєш, то ми чули б їхні голоси.

— Вони можуть бути всього за кілька метрів од нас. А що не чути голосів, то це залежить від породи, яку пробивають...

— Або ж од відстані...

Вода весь час спадала, і незабаром ми переконалися, що вона вже не сягає склепіння галереї.

Щось зашкряботіло об сланець. Потім захлюпотіла вода — так, наче в неї падали грудочки вугілля.

Ми засвітили лампу й побачили: униз вздовж вибою біжать пацюки. Як і ми, вони знайшли собі сховище в повітряному ковпаку. А коли вода спала, вони покинули вибій,

щоб пошукати їжі. Пацюки добралися аж сюди — отже, вода більше не заповнювала галереї.

Я спустився вниз, щоб подивитись, як швидко спадає вода, і побачив, що простір між водою та склепінням галереї досить значний.

Раптом мені сяйнула думка.

— "Вчителю"! Якщо пацюки біжать у галерею, значить, туди можна пробратися. Тож я підпливу до драбини і буду кричати. Рятівники почують і дістануться до нас швидше, ніж через хід.

— Я забороняю тобі пливти.

— Але ж, "учителю", я плаваю не гірше, ніж ви ходите! Почуваю себе у воді як риба.

— А загазоване повітря?

— Раз пацюки бігають, значить, газу нема. Хіба повітря, яким вони дихають, гірше для нас, ніж для них?

— Пливи, Ремі! — гукнув Паже.— Я подарую тобі свій годинник.

— А ти що скажеш на це, Гаспаре? — спитав "учитель".

— Нічого. Якщо він гадає, що добереться до драбини, хай пливе. Я не маю ніякого права йому перешкоджати.

— А якщо він утопиться?

— А якщо врятується замість умерти тут, лежачи? На хвилину "учитель" замислився. Потім, узявши

мене за руку, сказав:

— У тебе добре серце, хлопчику. Роби, як знаєш. Мені здається, що ти задумав неможливе. Але, буває, і неможливе здійснюється. Обнімімося на прощання.

Я поцілував його і дядька Гаспара. Тоді, скинувши одяг, спустився у воду.

— Гукайте до мене весь час,— попросив я перед тим, як кинутись уплав.— Ваші голоси будуть для мене дороговказом.

Який простір між склепінням галереї і водою? Чи досить він великий, щоб вільно рухатись у ньому? Ось що турбувало мене.

Після кількох змахів руками я збагнув, що пливти зможу, але дуже повільно, а то вдарюся. Що чекає мене попереду: визволення чи смерть?

Я оглянувся і побачив світло лампи, що відбивалося в темній воді. Ось мій маяк...

— Як ти там? — гукнув "учитель".

— Добре.

Я обережно поплив далі.

З нашого вибою нелегко було добратися до драбини, не заблукавши, бо я знав: десь тут галереї сходяться до купи. А як орієнтуватися в темряві? Стіни і склепіння галереї — ненадійний орієнтир. Проте під ногами в мене — рейки. Пливучи вздовж них, я, напевно, дістануся до драбини.

Вряди-годи я опускав ноги і, намацавши залізні штаби, знову випростувався й поволі плив далі. Піді мною рейки, позад мене — голоси товаришів. Ні, я не заблуdivся.

Голоси слабшали, а рипіння цебрів гучнішало. Значить, я просуваюся вперед. Нарешті я побачу денне світло! І мої товариші будуть урятовані з моєю допомогою. Це додавало мені снаги.

Пливучи серединою галереї, я тільки те й робив, що опускав ногу та торкався рейок. І ось, вкотре опустивши ногу, я не намацав їх. Я пірнув, щоб помацати руками. Нема!.. Поплиер від одної стінки галереї до другої. Немає рейок!

Я заблудився!

На якийсь час я застиг на місці, щоб обдумати становище. Голоси товаришів долинали до мене ледве чутно.

Я набрав повні груди повітря і пірнув ще раз, але знову марно. Рейок не було.

Очевидно, я непомітно заплив не в ту галерею...

Треба повертатися назад.

Але куди? Мої товариші більше не кричали або, точніше, я їх не чув. Мене охопив страх. В який бік пливати? Невже мені кінець? Невже я не виберуся з цієї темряви, з цієї крижаної води, з-під цього важеного склепіння?

Раптом до мене знову долинули голоси.

Яке щастя! Тепер я знаю, куди повертати!..

Я поплив назад. Пропливши трохи, я знову пірнув і намацав рейки. Ага, тут розгалуження. Я став шукати поворотний круг — і не знайшов. Став шукати виходи з галереї, плив у один бік, плив у інший — скрізь наштовхувався на стіни. Де ж рейки?

Я заходився їх промацувати. Раптом вони зникли. Я зрозумів — вода, ринувши в шахту, зірвала й поперевертала рейки. Отже, мені нема по чому орієнтуватися.

Треба повертатися назад.

Дорогу я вже знав. Я поплив швидко, щоб скоріше дістатися до вибою. Голоси товаришів указували мені напрям.

Незабаром я був уже біля вибою і крикнув:

— Я не знайшов виходу!

— То байдуже,— відповів мені "вчитель".— Рятівники вже близько. Вони чують нас, а ми — їх. Незабаром зможемо розмовляти.

Я швидко видряпався у вибій і прислухався.

Справді, кайла цюкали зовсім близько. Долинали й голоси рятівників — негучні, але досить виразні.

Трохи опам'ятавшись, я відчув, що дуже змерз. А що теплого одягу в нас не було, то мене закопали по шию у вугільну потеруху, яка завжди зберігає тепло. Дядько Гаспар і "вчитель" притулились до мене. Я розповів їм про те, як загубив рейки.

— Ти наважився пірнати?

— Чом би й ні? Жаль тільки, що не знайшов рейок. Але, як сказав "учитель", тепер це було байдуже. Нас

визволять або через галерею, або через пробитий хід.

Голоси ставали дедалі виразнішими. А незабаром ми почули повільні слова:

— Скільки вас?

Серед нас усіх найгучніший голос був у дядька Гаспара. Отож він відповів:

— Семеро.

Запала мовчанка. Мабуть, вони сподівалися, що нас багато більше.

— Поспішайте! — гукнув дядько Гаспар.— Ми ледь живі.

— Ваші імена?

Дядько Гаспар назвав усіх.

Для тих, хто чекав нагорі, був найтрагічніший момент. Коли дізналися, що з нами незабаром можна буде розмовляти, поприбігали всі родичі й друзі шахтарів, які не вийшли з шахти після затоплення; солдати насилу стримували їх біля входу в галерею.

Коли інженер оголосив, що нас тільки семеро, людей охопив розпач. Але разом з тим у кожного жевріла надія, що серед цих сімох є той, на кого вони чекають.

Інженер повторив наші імена.

Сто двадцять матерів і жінок були нагорі. І тільки четверо з них почули щасливу звістку. А решта... Скільки горя, скільки сліз!.. Ми теж думали про те, чи врятувався ще хтось, крім нас.

— Скільки всього врятувалося? — спитав дядько Гаспар.

Ніхто не відповів.

— Спитай, де Маріус,— сказав Паже.

Дядько Гаспар спитав знову, але відповіді не було.

— Вони не почули.

— Ні, їм просто нічого відповісти.

— Скільки днів ми тут сидимо? — спитав я.

— Чотирнадцять.

— Чотирнадцять днів! А ми гадали, що минуло п'ять, щонайбільше шість днів...

— Вам уже недовго залишилось пробути у вашій в'язниці. Будьте мужні! Не треба більше розмовляти. Це затримує роботу. Потерпіть іще кілька годин.

Ці години були найдовшими за все наше ув'язнення. Кожен удар кайла здавався нам останнім. Та за цим ударом лунав другий, за другим третій — і так без кінця...

Час від часу до нас озивалися:

— Ви дуже голодні?

— Так, дуже.

— Можете ще трохи потерпіти? Якщо ви надто ослабли, ми просвердлимо отвір, спустимо вам бульйону, але це затримає ваше визволення. Якщо можете, то потерпіть. Швидше будете на волі.

— Ми потерпимо. Але благаємо вас — поспішайте. Вичерпування води цебрами також не припинялося

ні на мить. Рівень води неухильно нижчав.

— Скажи їм, що вода спадає,— сказав "учитель".

— Ми це знаємо. Хоч через наш хід, хоч через галерею — ми все одно дістанемося до вас.

Удари кайл стали не такими сильними. Мабуть, сподівалися пробити отвір, але

побоювалися обвалу землі. Адже ми могли покалічитися або й загинути.

"Учитель" застеріг нас, що слід також боятися повітряного поштовху. Як тільки отвір буде пробито, повітря прорветься крізь нього з силою гарматного пострілу.

Дивна річ: чим швидше наближався час нашого визволення, тим більше ми слабшали. Я не міг навіть підвестися, навіть піднести руку. Мене трусило, хоч холоду я не відчував.

Нарешті від стелі відкололося кілька великих шматків вугілля. Нас засліпило світло ламп. Отвір був пробитий!

За мить запала темрява. Потужний струмінь повітря погасив лампи.

— Не бійтеся! Зараз ми знову засвіtimo лампи. Почекайте трошки.

Чекати! Знову чекати!

Аж тут почувся сильний сплеск води в галереї. Обернувшись, я побачив яскраве світло, що наближалось до нас.

— Тримайтеся! Тримайтеся!

Крізь отвір нам простягали руки; водночас до нас підходили знизу.

На чолі рятувальної команди йшов інженер. Він першим піднявся у виробку. Я не встиг вимовити й слова, як він схопив мене на руки.

Це було саме вчасно, бо я вже зовсім знемігся. Однак пам'ятаю, як мене несли, а потім закутали в ковдру.

Я заплющив очі, але трохи згодом мене щось наче осліпило; я знову їх розплющив.

Ми були на свіжому повітрі. Це світло дня засліпило мене. Раптом щось біле кинулось до мене. Капі! Він скочив на руки інженера і став лизати мені обличчя. Водночас я почув, що хтось узяв мене за праву руку й поцілував.

— Ремі! — озвався тихий голос. То був Маттіа.

Я поглянув навколо себе і побачив величезну юрбу. Люди мовчали, бо їм наказано не хвилювати нас криками. Але їхні погляди говорили більше, ніж слова.

До мене простяглися десятки рук, але інженер, гордий і щасливий, сам поніс мене до контори, де для нас були приготовлені ліжка.

Через два дні я вже гуляв вулицями Варса з Маттіа, Алексісом і Капі. Люди зупинялися, щоб подивитися на мене. Деякі підходили і з сльозами на очах тиснули мені руку.

А деякі з людей відверталися. Вони були в жалобі. Я знав: це родичі загиблих.

Були й такі, що запрошували мене на обід або в кав'ярню.

— Розкажеш нам усе, що з тобою було,— говорили вони.

Я дякував їм і відмовлявся. Не хотілося розповідати про свої тяжкі пригоди людям байдужим, які гадали, що відплатять мені за це обідом...

До того ж, я більше любив слухати, ніж розповідати. Отож я слухав Алексіса, Маттіа. Вони розповідали мені, що діялося тут, у Варсі, в той час, як ми були під землею.

— Як тільки я, було, подумаю, що ти загинув через мене,— говорив Алексіс,— у мене теплі руки й ноги. Я був певен, що ти помер...

— А я не вірив, що ти загинув! — казав Маттіа.— Я не знав, чи вийдеш ти живим із шахти, чи доберуться до вас вчасно і встигнуть врятувати, але я не вірив, що ти потонув. І я був певен: якщо рятувальні роботи посуватимуться досить швидко, то тебе неодмінно знайдуть. Отож, поки Алексіс оплакував тебе, я підбадьорював себе словами: "Він не загинув!" І я питав усіх: "Скільки днів людина може прожити не ївши? Чи довго вичерпуватимуть воду? Коли продовбають хід до старих виробок?" Але ніхто не відповідав так, як мені хотілося. Коли вас спитали, як вас звати, і коли я почув твоє ім'я, то впав на землю і заплакав...

Я був дуже гордий з того, що Маттіа так вірив у мене і не хотів навіть подумати про те, що я помер.

РОЗДІЛ VII. УРОК МУЗИКИ

На шахті у мене тепер з'явилися друзі. Спільні тривоги, горе й страждання еднають серця.

Дядько Гаспар і особливо "вчитель" полюбили мене як рідного сина. Інженер, дарма що не ділив з нами ув'язнення, теж прив'язався до мене, як до дитини, що її врятував од смерті. Він запросив мене до себе, познайомив зі своєю донькою.

Всі хотіли, щоб я залишився жити у Варсі.

— Я знайду тобі вибійника,— казав дядько Гаспар,— і ми більше не розлучимось.

— Якщо хочеш працювати в конторі,— пропонував інженер,— я знайду тобі місце.

Але мені не подобалось працювати під землею. Я любив світ широкий і вільне життя...

Маттіа весь час був похмурий і стурбований. Я питав, що з ним, але він відповідав, що він такий, як завжди. І коли я сказав, що ми через три дні йдемо звідси, Маттіа кинувся мені на шию і признався, чому був такий зажурений.

— То ти не покинеш мене? — вигукнув мій друг. Замість відповіді я дав йому доброго стусана — щоб

знав, як сумніватися в мені, а ще, мабуть, тому, що хотів приховати почуття, які охопили мене після цього свідчення найщирішої приязні з боку Маттіа.

Маттіа міг прожити і без мене, міг заробити собі на життя. Він мав неабиякий хист до гри на музичних інструментах, до співу, танців; мав він і акторський талант. До того ж, своєю усмішкою, лагідним поглядом, своїм відкритим обличчям він зворушував навіть най-черствіші серця. За той час, що я працював у шахті відкатником, а він мандрував із Капі по околицях, Маттіа заробив вісімнадцять франків — немалі гроші.

Сто двадцять вісім уже зароблених нами франків і вісімнадцять франків Маттіа складали разом сто сорок шість франків. Нам бракувало тільки чотирьох франків, щоб купити корову матінці Барберен.

Хоч я й відмовився працювати в шахті, Варє я покидав із щемом у серці. Мені не хотілося розлучатися з Алексісом, дядьком Гаспаром і 4вчителем". Але така вже була моя доля — покидати тих, кого я любив і хто любив мене...

Вперед!

Арфа через плече, торба на спині — і ось ми знову простуємо по дорозі. Щасливий

Капі качається в пилюці.

Як гарно йти по второваній дорозі, на якій відлунює кожний твій крок! Яке сліпуче сонце! Які чудові дерева!

Перед тим, як вирушити, я і Маттіа довгенько обмірковували наш маршрут. Я навчив Маттіа читати карту, і він уже не дивувався, що віддалі між містами, які треба відміряти ногами, набагато довші від віддалей на карті, що ми їх промірювали пальцем. Добре все зваживши, ми вирішили йти до Шаванона через Юссель і Клермон. Це давало нам можливість відвідати курортні міста Сен-Нектер, Мон-Дор, Руайя, Бурбуль тощо, де в той час було повно приїжджих. Коли я працював відкатником, Маттіа, вештаючись з Капі по околицях, познайомився з дресирувальником ведмедів, що повертався з курортів. Він сказав, що там можна добряче заробити. І Маттіа хотів настарати трохи грошенят, вважаючи, що чим більше в нас їх буде, тим кращу корову ми купимо матінці Барберен.

Отже, ми надумали йти на Клермон.

Ще по дорозі з Парижа до Барса я почав учити Маттіа читати і дещо розповів йому про ноти. Тепер, ідучи з Варса до Клермона, я знову взявся до уроків.

Правду кажучи, вчитель з мене був поганенький. Але і з Маттіа був кепський учень. Отож навчання ледве посувалося.

Маттіа втуплював очі в книгу, проте вчитував з неї такі нісенітниці, які робили більше честі його уяві, ніж увазі.

Кілька разів, втративши терпець і ляскаючи рукою по книзі, я гнівно кричав, що в нього не голова, а пень.

Маттіа не сердився, а дивився на мене лагідними, усміхненими очима.

— Авжеж,— казав він,— до цього пенька тільки тоді щось дійде, як добре по ньому луснеш. Гарафолі відразу це збагнув.

Хіба можна було гніватись, чуючи таку відповідь? Я сміявся, і ми знову бралися до навчання.

Що ж до музики — тут усе було по-іншому. Я дивувався з успіхів Маттіа. А по недовгій часі побачив, що в учителі йому не годжуся. Він питав мене про таке, на що я не міг дати відповіді.

Мені було дуже прикро. Я цілком поважно ставився до своєї ролі вчителя і вважав принизливим для себе те, що мій учень ставить такі запитання.

Загнаний в глухий кут, я відповідав йому:

— Так є тому, що так повинно бути. Це — закон. Маттіа був не з тих, хто повстає проти закону. Але

він дивився на мене, так широко відкривши рота й виричавши очі, що я мимоволі бентежився.

На четвертий день нашої подорожі Маттіа знову спитав мене про щось. І я відповів йому з гідністю: "Тому, що так воно є".

Він прибрав дуже заклопотаного вигляду. Весь день я не міг витягти з нього жодного слова — а це було не в його звичці: він любив побазікати і посміятися.

Я кілька разів питав, що це з ним. Нарешті він озвався:

— Ти, безперечно, хороший учитель,— мовив він.— Я гадаю, що ніхто не навчив би мене стільки, як ти. Але...

Маттіа замовк.

— Що "але"?

— Але, мабуть, є речі, яких ти не знаєш. А втім, навіть найученіші люди не можуть усього знати, чи не так? Либонь, і вони комусь відповідають: "Так є тому, що так повинно бути..." Ремі, якби ти захотів, ми могли б купити книжку — о, звичайно, недорого! — в якій були б викладені основні правила музики.

— Правильно.

— Я знав, що ти так скажеш. Зрештою, ти не можеш знати того, що написано в книжках, бо вчився ти не з книжок...

— Хороший учитель кращий за найкращу книгу.

— Авжеж. Тому я хочу тобі сказати ще одну річ. Якщо ти не проти, я візьму урок музики в справжнього учителя. Один-єдиний урок... Хай він мені пояснить усе, чого я не знаю...

— Чому ж ти не взяв такого уроку, коли я працював у шахті?

— Бо справжньому вчителеві треба заплатити, а я не хотів витратити на урок з музики твої гроші.

Мене дошкулили слова Маттіа про справжнього вчителя, але моє марнославство не встояло проти останніх його слів.

— Славний ти хлопець,— сказав я.— Мої гроші — це твої гроші, бо ти заробляв їх так само, як я, навіть, бувало, і краще, ніж я. Ти візьмеш у справжнього вчителя стільки уроків, скільки тобі треба, та й я чогось навчуся біля тебе.

Справжній учитель, який був нам потрібен — це не якийсь там сільський скрипаль, це артист, справжній артист; його можна знайти тільки у великих містах. Вивчивши карту, я побачив, що найбільше місто на нашому шляху в Клермон — це Мант. Його назва була написана чималими жирними літерами.

Отож ми вирішили найняти в Манті учителя музики. Хоч наші заробітки в цих сумних Лозерських горах, де села вбогі й трапляються рідко, були невеличкі, мені дуже хотілося зробити Маттіа радість.

Перетнувши плоскогір'я Межеан — мабуть, найза-недбаніший і найнужденніший в світі край, моторошну пустизну,— ми нарешті добулися до Манта.

Прийшли ми пізно ввечері, тож не могли шукати вчителя музики. До того ж, страшенно втомилися.

Проте Маттіа, якому Мант не видався надто значним містом, кортіло дізнатися, чи є тут учитель музики. Тому під час вечері я спитав у хазяйки заїзду, чи є тут хороший музикант, який дає уроки музики.

Хазяйка сказала, що її дуже дивує наше запитання. Невже ми не знаємо пана Еспінасу?

— Ми прийшли здалека,— відповів я.

— Звідки це — здалека?

— З Італії,— озвався Маттіа.

Хазяйка зразу ж перестала дивуватися. Очевидно, вона допускала, що, прибувши з такої далечі, ми могли не знати пана Еспінасу. От коли б ми прийшли з Ліона чи Марселя, то вона не марнувала б часу на розмови з людьми, що навіть не чули про пана Еспінасу.

— Гадаю, що ми втрапили саме туди , куди треба,— сказав я Маттіа по-італійськи.

У Маттіа загорілися очі. Безперечно, Еспінасу дасть нам чудовий урок, розкаже про все, чого ми не знаємо!..

Та в душу до мене закрався страх. Чи такий знаменитий артист погодиться дати урок якимось там бідним мандрівним музикантам?

— А пан Еспінасу дуже зайнятий? — спитав я.

— Ще б пак!

— А як ви думаєте, чи захоче він нас прийняти завтра вранці?

— Звичайно. Він приймає кого завгодно, аби тільки гроші були в кишені.

Ми заспокоїлись і, дарма що були дуже втомлені, довго сперечалися, обмірковуючи питання, які збиралися завтра поставити цьому славетному вчителю.

Вранці, старанно вмившись й почистивши наш виношений одяг, ми взяли інструменти — Маттіа скрипку, а я арфу — і подалися до пана Еспінасу.

Капі, як завжди, хотів бігти за нами, але ми прив'язали його в стайні заїзду, бо хіба ж подобає йти до славнозвісного мантийського музиканта з собакою на шворці?..

Підійшовши до будинку вчителя, ми спершу подумали, що помилилися: у вітрині цього будинку гойдалися два мідні тазики для гоління, які аж ніяк не могли правити за вивіску вчителя музики.

Поки ми розглядали вітрину, підійшла якась жінка. Ми зупинили її і спитали, де живе пан Еспінасу.

— Тут,— відповіла вона, тицьнувши пальцем на перукарню.

Зрештою, хіба вчитель музики не може жити в перукарні?

Ми увійшли в будинок і потрапили в кімнату, яка була поділена навпіл. У правій половині на полицях лежали щітки, гребінці, коробочки з помадою, мило. У лівій на прилавку і на стіні були викладені й розвішані музичні інструменти: скрипки, корнет-а-пістони, труби.

— Можна бачити пана Еспінасу? — спитав Маттіа. Маленький, жвавий і легкий, як пташка, чоловічок,

що голив у цей час селянина, відповів басом:

— Це я.

Я скинув оком на Маттіа, даючи йому зрозуміти, що перукар-музикант — це не та людина, в якої нам треба брати уроки музики; звертатися до нього — це все одно, що пустити гроші за вітром. Але Маттіа сів на стілець і спитав з незалежним виглядом:

— Чи не підстрижете ви мене?

— Підстрижу, хлопче. А як хочеш, то й поголю.

— Дуже дякую,— відповів Маттіа,— не сьогодні. Поголюся іншим разом.

Я був приголомшений самовпевненістю Маттіа. Він потай кинув на мене застережливий погляд.

Незабаром Еспінасу поголив селянина і з серветкою в руці підійшов до Маттіа.

— Добродію,— сказав Маттіа, коли Еспінасу пов'язував йому на шию серветку,— ми з товаришем засперечалися. Знаючи, що ви знаменитий музикант, ми подумали: ви, можливо, погодитесь висловити свою думку з приводу того, що нас турбує.

— А що вас турбує, молоді люди?

Я збагнув, куди хилить Маттіа. Спочатку він хотів упевнитись, чи цей перукар-музикант спроможний відповісти на його запитання, а потім — якщо відповіді його задовольнять,— заплатити за урок стільки, скільки коштує стрижка. Ох і шельма цей Маттіа!

— Чому скрипку настроюють по одних нотах, а по інших ні? — спитав він.

Я думав, що перукар, який саме встромив гребінець у буйну кучму Маттіа, відповість так, як відповідав на це питання я, і вже тихцем посміювався,— аж коли той сказав:

— Друга струна з правого боку скрипки повинна видавати звук "ля", інші струни повинні підстроюватись до неї таким чином, щоб між ними утворилася квінта, тобто "соль" — на четвертій струні, "ре" — на третій, "ля" — на другій, "мі" — на першій, або на найвищій, струні.

Сміявся не я, сміявся Маттіа. Чи глузував він з мого отетерілого вигляду? Чи тішився з того, що дістав відповідь? Але сміявся він весело, від щирого серця.

А я, роззявивши рота, дивився на пана Еспінасу, який бігав довкола Маттіа, клацаючи ножицями. Водночас він скоромовкою, аж начебто захлинаючись, відповідав на всі ті запитання, які ставив йому Маттіа.

Маттіа сипав запитаннями. І на всі Еспінасу відповідав легко та впевнено.

Потім він і сам заходився нас розпитувати і незабаром догадався, з якою метою ми до нього завітали.

Тоді він розреготався:

— Оце так шибеники, оце так пройдисвіти!

Коли він підстриг Маттіа, то зажадав, аби той що-не-будь йому загравав. Маттіа сміливо взяв у руки свою скрипку і загравав вальс.

— І ти не знаєш жодної ноти? — вигукнув перукар, заплескавши в долоні.

Я вже казав, що в кімнаті були різні музичні інструменти. Погравши на скрипці, Маттіа взявся за кларнет.

— Я граю й на кларнеті, і на корнет-а-пістоні,— похвалився він.

— Так заграй!

І Маттіа зіграв потрошку на кожному з цих інструментів.

— Цей хлопець — чудо! — вигукнув Еспінасу.— Залишайся в мене, і я зроблю з тебе великого музиканта! Чуєш — великого музиканта! Вранці ти голитимеш клієнтів, а решту дня гратимеш. Не думай, що раз я перукар, то не годен тебе вчити. Треба ж із

чогось жити. От я й живу із бритви та ножиць... Жасмін Жан⁸ теж голив людям бороди, і це не завадило йому бути великим поетом... Жасмін жив в Ажені, Еспінасу живе в Манті.

Слухаючи Еспінасу, я поглядав на Маттіа. Невже він залишиться? Невже я знову втрачу свого друга, товариша, брата, як втрачав досі всіх, кого любив? Серце мені защеміло. Проте розпачу я не відчував. Ця ситуація якоюсь мірою скидалася на мої стосунки з Віталісом, коли пані Мілліган хотіла залишити мене в себе. Я не хотів картатися так, як згодом картав себе Віталіс.

— Маттіа, думай тільки про себе,— сказав я схвильовано.

Але Маттіа швидко підійшов до мене і схопив мене за руку.

— Покинути свого друга! Ніколи я цього не зроблю! Дякую вам, пане!

Еспінасу не відступався. Він сказав, що коли Маттіа скінчить початкове навчання, він, Еспінасу, знайде кошти і пошле його в Тулузу, а потім у Париж, в консерваторію. Та Маттіа відповів знову:

— Я ніколи не покину Ремі!

8 Жасмін Жан (1798-1864) — провансальський поет-романтик. Писав гасконською говіркою. За фахом був перукарем.

— Ну гаразд, хлопче,— сказав нарешті Еспінасу.— Але дозволь хоч що-небудь для тебе зробити. Я подарую тобі книжку, з якої ти навчишся всього, чого не знаєш.

І він заходився порпатись у шухлядах. Після довгих розшуків він знайшов книжку під заголовком "Теорія музики". Вона була стара, зачитана, пошарпана. Але нам було до цього байдуже! Еспінасу взяв ручку й написав на першій сторінці: "Дарую цю книжку хлопчикові. Коли він стане великим артистом, хай згадає перукаря з Манта".

Не знаю, чи були в Манті, крім перукаря Еспінасу, інші вчителі музики, але ми познайомилися саме з Еспінасу, і ні я, ні Маттіа ніколи не забудемо його.

РОЗДІЛ VIII. "КОРОВА ПРИНЦА"

Я дуже любив Маттіа, але після Манта полюбив його іще більше. Хіба є щось краще в світі, ніж щира дружба, коли ти впевнений у тому, що тебе любить той, кого любиш ти?.. І хіба відмова Маттіа від пропозиції Еспінасу, тобто від спокійного й забезпеченого життя, від навчання й слави в майбутньому — не доказ його дружби? Адже зі мною його чекає життя, сповнене пригод і випадковостей, частіше злиденне, ніж сите...

Я не міг при Еспінасу сказати Маттіа, як мене схвилювали й зворушили його слова: "Я ніколи не покину Ремі!" Згодом, коли ми вийшли, я схопив Маттіа за руку і, міцно стиснувши її, мовив:

— Ми з тобою ніколи не розлучимось! Дивлячись на мене своїми великими очима, Маттіа

усміхнувся.

— Я знав про це ще раніше,— відповів він.

Маттіа з великою охотою взявся до "Теорії музики" і незабаром досяг просто-таки

дивовижних успіхів у читанні. На жаль, я не міг примушувати його вчитися стільки, як мені хотілося і, безперечно, як хотіло ся йому. Адже ми від ранку до вечора простували по дорогах, щоб якнайшвидше перетнути цю кляту місцину між Лозером і Оверном. Селяни, які живуть на цих неродючих землях, дуже бідні, тож вони неохоче сягають рукою до кишень. Вони слухають, як ти граєш, дивляться на фокуси, які робить твій собака, але коли справа доходить до грошей — замикають перед тобою двері.

Нарешті ми дісталися до курортного містечка. Виявилось, що дресирувальник ведмедів казав правду: тут можна було добряче заробити.

І ми таки заробили ті гроші, яких нам не вистачало на корову.

Тепер ми мали аж двісті чотирнадцять франків. Треба було, не гаючись, прямувати в Шаванон через Юссель, де, як казали, мав відбутися великий кінський та коров'ячий ярмарок.

На ярмарку ми могли нарешті купити омріяну корову, на яку так довго збирали гроші.

До цього часу ми тільки мріяли про корову. Маттіа хотів купити білу, а я — руду, на згадку про нашу бідолашну Руду. Вона буде лагідною, даватиме кілька відер молока.

Яка прекрасна мрія!

І ось настав час здійснити цю мрію.

Ну й набрались ми клопоту!

Ні я, ні Маттіа не знали, за якими ознаками розпізнають хорошу корову. І нікому було дати нам пораду.

В заїздах ми наслухались дивовижних історій, які не на жарт злякали нас. Так, один селянин купив на ярмарку корову з таким чудовим хвостом, якого досі не мала жодна корова. Тим хвостом вона могла відганяти мух од самого носа, а це, як усім відомо, неабияке достоїнство. Ще й заплатив той селянин недорого. Він повернувся з ярмарку радий та веселий. А наступного ранку побачив, що хвіст у корови приклеєний... Другий селянин купив корову з фальшивими рогами. Третій, коли захотів подоїти свою корову, побачив, що вим'я в неї надуте. Вона дала за добу всього дві склянки молока.

А що як і нас ошукають, і ми приведемо до матінки Барберен безрогу корову? Або ж наша корова не даватиме молока? Який жах!

Щодо фальшивого хвоста Маттіа мене заспокоїв. Він сказав, що повисатиме на хвості в кожній корови, яку ми будемо торгувати, і смикатиме кожну корову за хвіст. Так само і щодо надутого вимені. Треба проколювати його грубою і довгою шпилькою. Але мене обсідали сумніви. Що буде, як Маттіа смикне за справжній хвіст або штрикне в звичайне вим'я? Корова хвицоне його в живіт або й у голову...

Проте серед історій, які нам розповідали, була одна, що трохи нас збадьорила. В цій історії нечесних господарів викрив ветеринар. Отже, ми можемо попросити якого-небудь ветеринара, щоб він нам допоміг. Йому, звичайно, доведеться заплатити, але справа варта заходу.

Прийнявши таке рішення, ми вирушили до Юсселя і на ранок третього дня прибули

туди.

Юссель, сказати б, був для мене рідним містом. Тут я вперше виступав перед глядачами у виставах "Слуга пана Серденька" та "Дурніший з двох не той, про кого думають". Тут, у Юсселі, Віта ліс купив мені першу пару черевиків, підбитих гвіздками. Який я був тоді щасливий!

Ось і крамничка, в яку Віталіс колись мене привів, щоб купити мені одяг. Вона була така сама, як і тоді... І на дверях висів той самий мундир, обшитий галуном, а у вітрині — ті самі старі рушніці та лампи...

Залишивши наші торби та інструменти в заїзді, де я жив колись з Віталісом, ми подалися шукати ветеринара.

Коли ветеринар дізнався, чого ми від нього хочемо, він зареготав:

— Але ж у нашому краї нема вчених корів!

— Нам потрібна не така корова, яка вміє показувати фокуси, а така, яка добре доїться.

— І щоб у неї був справжній хвіст,— докинув Маттіа.

— Пане ветеринар, ми хочемо вас попросити допомогти нам, щоб не обдурили нас торговці. Ви чоловік учений, вас вони не проведуть.

— А на якого дідька вам корова? — спитав ветеринар. Я коротко розповів, для чого ми її купуємо.

— Ви славні хлопці,— сказав ветеринар.— Завтра я піду з вами на ярмарок і обіцяю, що в корови, яку я вам виберу, буде справжній хвіст.

— І роги?

— І роги.

— А вим'я не буде надуте?

— Ні. То буде гарна корова. Але щоб купити її, треба мати грошенята.

Замість відповіді я розв'язав хусточку, в якій був наш скарб.

— Чудово! Приходьте до мене завтра о сьомій годині.

— А скільки ми маємо заплатити вам, пане ветеринар?

— Ніскільки. Хіба ж я візьму гроші з таких славних хлопців?

Я не знав, як дякувати цьому доброму чоловікові, але Маттіа сяйнула чудова думка.

— Пане, а ви любите музику?

— Дуже, хлоп'ята.

— А лягаєте ви рано?

Запитання було не вельми доречне, але ветеринар усе-таки відповів:

— Рівно о дев'ятій.

— Ти хочеш заграти панові ветеринару? — спитав я Маттіа.

— Атож. Заграємо панові ветеринару серенаду.

— Заграємо! Мерщій, ходімо в заїзд і повправляє-мось, щоб не схибити, коли будемо грати.

За дві-три хвилини перед дев'ятою ми підійшли до будинку ветеринара, Маттіа зі своєю скрипкою, я — з арфою. Вулиці були темні, бо близько дев'ятої години мав

сходити місяць, тож ліхтарів не засвічували. Крамниці вже позамикувано. Перехожих майже не було.

Щойно пробило дев'яту, ми заграли. На вузенькій тихій вуличці звуки відлунювали, як у концертному залі. Застукотіли, відчиняючись, вікна, і в них стали з'являтися люди у нічних ковпаках, хустках і чепцях.

Ветеринар теж відчинив своє вікно і вихилився з нього, щоб подивитися, хто там грає.

Він упізнав нас і подав рукою знак замовкнути.

— Я відчиню хвіртку,— сказав він.— Зайдіть і грайте в саду.

І майже відразу хвіртка відчинилася.

— Ви славні хлоп'ята,— мовив ветеринар.— Але й шибеники з вас добрі. Як це вам надало грати в такий час! Адже вас можуть заарештувати за порушення нічного спокою.

І він дав кожному з нас по легенькому стусанові.

Ветеринар провів нас у садок з альтанкою, що сховалася між виноградним віттям.

Ми почали грати. Слухав нас не тільки ветеринар, а і його дружина та діти. В альтанці засвітили свічки.

Ми грали до десятої години. Грали б, напевно, іще — діти знай просили нас грати,— але ветеринар сказав, що завтра, нам рано вставати.

Нас запросили повечеряти. На знак подяки Капі показав кілька найкумедніших своїх фокусів. Діти були в захваті.

До заїзду ми повернулися близько півночі.

Містечко Юссель, таке спокійне ввечері, наступного ранку вирувало. Ще перед світанком ми чули безугавне торохтіння возів, що котилися по бруку, іржання коней, мукання корів, бекання овець, крики селян, які поспішали на ярмарок.

Коли ми спустилися вниз, то побачили, що двір нашого заїзду захаращений возами й хурами, з яких злазили вбрані по-святковому селяни та їхні жінки.

На вулицях було повно людей. Всі прямували до торговища. Подалися туди й ми. Нам хотілося поди витися на корів, так би мовити, зробити попередній огляд...

Які чудові корови! Чорні, білі, муругі яких тільки не було. І великі, і малі, і гладкі, і худі. Одні з телятами, інші — без телят; їхнє налите молоком вим'я майже торкалося землі. А скільки коней! А лошат! А свиней! А овець! А курей, качок та гусей! Але ми дивилися тільки на корів.

За якихось півгодини ми нарахували аж сімнадцять корів, які нам підходили. Три з них були руді вони сподобались мені. Дві, білі, припали до душі Маттіа. Ясна річ, ми засперечалися з цього приводу.

О сьомій годині ми прийшли до ветеринара. Він уже чекав нас. Разом з ним знову подалися на ярмарок. По дорозі ми ще раз сказали ветеринарові, яку корову хочемо купити: таку, щоб давала багато молока і мало їла.

— Оця нам підійшла б,— мовив Маттіа, показуючи на білу корову.

— А мені більше подобається ця,— сказав я, показуючи на руду.

Ветеринар помирив нас тим, що не зупинився ні біля однієї, ні біля другої корови, а пішов до третьої. То була невеличка корівка червонувато-рудой масті, з коричневими вухами, з чорними пружками навколо очей і з білою плямою на морді.

— Оце та, що вам треба,— сказав ветеринар. Корову тримав за налігач миршавий селянин.

Ветеринар спитав, за скільки він її продає.

— За триста франків.

Ця невеличка тонконога корівчина з хитруватою мордою одразу нам сподобалася. Та коли ми почули ціну, в нас і руки опустилися. Триста франків! Де взяти такі гроші!

Я смикнув ветеринара за куртку — мовляв, треба шукати іншої. Проте він подав мені знак, що треба триматися цієї корови.

Ветеринар заходився торгуватися з селянином. Він запропонував сто п'ятдесят франків, селянин скинув десять. Ветеринар підняв ціну до ста сімдесяти франків, селянин скинув ще десять.

Тут ветеринар перестав торгуватися і взявся оглядати корову. Оглядаючи, гудив: ноги надто тонкі, шия надто коротка, роги надто довгі тощо. І на легені, либонь, слабка... І вим'я погане...

Тоді селянин сказав, що віддасть корову за двісті п'ятдесят франків і то тільки тому, що він бачить: ми добре знаємось на коровах, отже, його корова потрапить у надійні руки.

Мене й Маттіа раптом охопив страх. Ми подумали, що корова негодяща.

— Ходімо подивимось на інших корів,— мовив я. Селянин, почувши це, скинув ще десять франків. Нарешті, спускаючи й спускаючи ціну, він дійшов до двохсот десяти франків і на цьому затявся.

Ветеринар штовхнув мене ліктем. Він давав зрозуміти, що корову гудив навмисне, що це добра худобина. Але двісті десять франків — це надто дорога ціна...

Тим часом Маттіа, підійшовши до корови ззаду, вирвав у неї з хвоста добрий жмут шерсті, за що корова добряче його хвицнула.

Це поклало край моїм ваганням.

— Нехай уже буде двісті десять франків,— сказав я і простяг руку по налігач. Але селянин не віддав його.

— А на подарунок жінці! — вигукнув він.

Знову зав'язався торг, і нарешті ми зійшлися на двадцяти су для подарунка. У нас залишилося тільки три франки.

Я знову простяг руку, але селянин схопив її і міцно, по-дружньому потиснув.

Раз я його друг, то, ясна річ, не забуду дати доньці на тістечка.

Тістечка обійшлися нам у десять су.

І втретє я потягся до налігача, але мій друг селянин знову зупинив мене.

— А у вас є налігач? — спитав він.— Я продаю корову, але не налігач.

А що я його друг, то він згоден відступити мені налігач за тридцять су. Це

недорого.

Налигач був нам потрібен. Я віддав селянинові ще тридцять су. У нас залишилося двадцять су.

Я відрахував двісті тринадцять франків і вчетверте простяг руку.

— А де ж ваш батіжок? — спитав селянин.— Я продав вам налигач, але не батіжок. За батіжок ми заплатили двадцять су, останні наші двадцять су.

Тепер ми мали корову, але не мали жодного су на її харч і на їжу для себе.

— Заробимо,— сказав Маттіа.— В кав'ярні повно людей. Обійдімо всіх. Увечері будемо мати грошенята.

Привівши корову в заїзд, ми прив'язали її в стайні кількома вузлами й подалися працювати. Коли ми підраховали ввечері виручку, то виявилось, що Маттіа заробив чотири франки п'ятдесят сантимів, а я — три франки.

Сім з половиною франків — це справжнє багатство.

Ми попросили служницю подоїти нашу корову і повечеряли молоком. Ніколи ще не пили ми такого смачного молока. Маттіа сказав, що воно солодке і пахне апельсином. Таке молоко він пив у лікарні. Ба ні — наше куди смачніше...

Ми побігли в стайню і поцілували корову в її чорну морду. Вона й собі облизала нам обличчя жорстким язиком.

— Вона цілує нас! — засміявся Маттіа.

Наступного ранку ми прокинулися з сонцем і зразу ж вирушили на Шаванон.

Тепер мені не треба було щоразу заглядати в карту, як це я робив, коли ми вийшли з Парижа. Я знав, куди йду. І хоч відтоді, як я проходив цією дорогою з Віталісом, минуло кілька років, я пізнавав всі її повороти й закрути.

Щоб не стомлювати корови, а також щоб не надто пізно прийти в Шаванон, ми надумали заночувати в тому селі, де я і Віталіс уперше стали на ночівлю. Пригадую, тоді Капі, відчувши моє горе, ліг біля мене й тицьнув мені свою лапку, засвідчивши цим, що назавжди буде моїм другом.

Ми вирушили рано-вранці, щоб завчасу добратися до матінки Барберен.

Але доля, яка до цього часу була така прихильна до нас, зненацька од нас відвернулася.

Ось як це сталося.

Ми вирішили, що вдень перепочинемо. Попасемо корову та й самі попоїмо.

Годині о десятій ми знайшли місце, де росла густа соковита трава. Ми поскидали свої торби з пліч, а корову пустили пастися.

Спочатку я тримав її за налигач, але вона паслася так спокійно, що я невдовзі замотав налигача навколо її рогів і сів на траву. Ми, звичайно, попоїли раніше, ніж вона. Намилувавшись коровою досхочу, ми стали гратися в кульки.

Награвшись, ми попрямували до корови. Побачивши, що ми підходимо, вона почала скубти траву так жадібно, наче була ще голодна.

— Хай іще трошки попасеться,— мовив Маттіа.

— Хіба ти не знаєш, що корова може пастися весь день?

— А що, як я зіграю їй на корнет-а-пістоні? — спитав Маттіа, який не міг сидіти без діла.— В цирку Гассо була корова, яка дуже любила музику.

Маттіа вшкварив туш.

Корова відразу підвела голову. За мить вона зірвалася з місця й пустилась від нас учвал. Я не встиг схопити її за налигач.

Ми помчали вслід за нею, голосно кличучи її.

Я дав Капі команду, щоб той перейняв її. Та Капі не зрозумів мене — адже він був не пастуший пес, а вчений собака,— і почав хапати корову за ноги.

Це, звичайно, не зупинило її — навпаки, вона побігла ще швидше. Ми бігли за нею. Я кричав Маттіа:

— Ти бевзь!

А він захекано вигукував:

— Побий мене! Я цього заслужив!..

До найближчого села було кілометрів зо два. Наша корова мчала в це село. Вона, певна річ, вбігла туди раніше за нас. А що дорога була рівна, то ми, незважаючи на відстань, побачили, як люди перейняли корову.

Ми сповільнили біг. Корова ніде не дінеться. Добрі люди повернуть нам її, коли ми скажемо, що це наша корова.

До корови збігалися селяни. Їх чимраз більшало. Коли ми, нарешті, підійшли, біля корови юрмилося душ із двадцять. Вони про щось голосно говорили, поглядаючи на нас.

Я вже розкрив рота, щоб сказати: це наша корова. Але люди обступили нас і почали одне поперед одного питати:

— Звідки ви йдете?

— Де ви взяли корову?

Ми відповідали коротко й точно. Але наші слова нікого не переконали. Двоє чи троє селян сказали, що ця корова — крадена, і тому вона від нас утекла. Нас, мовляв, треба відвести в тюрму, де ми сидітимемо, поки справа з'ясується.

Слово "тюрма" сповнило мене жахом. Я поблід, знітився. А що я ще й досі не віддихався, то не міг мовити ані слова на наш захист. Аж тут нагодився поліцейський.

Йому коротко розповіли про нашу справу. Поліцейський сказав, що йому не все ясно, отже, він, поки там що, зажене корову в хлів, а нас одведе в тюрму.

Ми хотіли були запротестувати, але поліцейський досить грубо сказав, щоб ми мовчали. Згадавши про сутичку Віталіса з поліцейським у Тулузі, я звелів Маттіа замовкнути. Ми покірно пішли слідом за поліцейським.

Селяни супроводили нас до самої мерії, де містилася тюрма. Нас оточили з усіх боків, тиснули, штовхали, лаяли і, якби не поліцейський, напевно, побили б камінням, як великих злочинців — убивць чи паліїв. А ми ж не вчинили ніякого злочину!..

Коли ми прийшли до тюрми, у мене зажевріла надія: сільський сторож, який був одночасно тюремним наглядачем, спершу відмовився нас прийняти. Але поліцейський напоріг на своєму. Наглядач відчинив двері, які замикалися на величезний замок і два

засуви. Я збагнув, чому він огинався: в камері на підлозі була насипана цибуля. Наглядач тут її сушив.

Нас обшукали, забрали гроші, ножі, сірники, а тим часом тюремник згорнув у куток свою цибулю. Залізні двері камери зачинилися з жахливим скреготом.

Ми в тюрмі! Скільки ми тут просидимо?

Маттіа підійшов до мене і нахилив голову.

— Бий мене, бий по голові! Бий щосили! Хай моя довбешка не буде такою дурною!..

— Ти вчинив дурницю, а я дозволив тобі її вчинити. Отже, ми обидва дурні...

— Мені легше стане, як ти поб'єш мене! Бідна наша корова! "Корова принца"!

І Маттіа гірко заплакав.

Я почав його втішати. Сказав, що наше становище не таке вже й кепське. Ми нічого такого не зробили; неважко буде довести, що корова куплена, а не крадена. Хіба ветеринар з Юсселя не підтвердить це?

— А якщо нас звинуватять у тому, що ми вкрали гроші, на які купили корову? Як ми доведемо, що гроші нами зароблені?

Маттіа мав слухність.

— А потім,— вів далі Маттіа, плачучи,— коли ми вийдемо з тюрми і нам повернуть корову, чи знайдемо ми матінку Барберен?

— А чом би нам її не знайти?

— З тих пір, як ти пішов од неї, вона могла померти.

Це припущення мене приголомшило. А що, як матінка Барберен справді померла? Як це досі не спало мені на думку?

— Чому ти мені не сказав про це раніше? — спитав я.

— Тому, що коли я почуваю себе щасливим, у моїй дурній голові рояться тільки веселі думки. А коли я нещасливий, то й думки мої сумні. Від думки, що ми подаруємо твоїй матінці Барберен корову, я почував себе таким щасливим, що уявляв тільки радість матінки Барберен і нашу з тобою радість...

— Твоя голова не дурніша за мою, бо я думав про те саме. Як і ти, я був нестямний від радості.

— Ой-ой-ой! "Корова принца"! Маєш принца! — вигукував Маттіа, заливаючись сльозами.

Аж раптом він скочив на ноги й замахав руками.

— А що, як матінка Барберен померла, а паскудний Барберен живе? Він забере і корову, і тебе!

Трохи згодом Маттіа вигукнув знову:

— Наша корова! Хто її нагодує? Хто видоїть? Минуло кілька годин. Ми сиділи й думали свою сумну

думу.

Я пробував підбадьорити Маттіа, запевняючи його, що нас незабаром допитають.

— А що ми їм скажемо?

— Правду.

— Тоді тебе віддадуть у руки Барберенові, а якщо матінка Барберен удома одна, її також допитуватимуть, аби перевірити, чи ми не брешемо. Отже, ми не зможемо зробити їй сюрприз.

Нарешті двері відчинилися, і в камеру увійшов сивий літній пан. Його щире й добре обличчя відразу вселило в нас надію.

— Гей, ви, негідники! — загорлав наглядач. — Ну-бо відповідайте панові мировому судді!

— Тихше, тихше, — сказав суддя. — Я спершу поговорю ось із цим. — Він тицьнув пальцем на мене. — А другого відведіть і постережіть. Я допитаю його пізніше.

— Пане мировий суддя, він так само, як і я, розповість вам правду, — озвався я.

— Гаразд, гаразд, — швидко мовив суддя, наче хотів, щоб я замовк.

Маттіа вивели, але він устиг кинути на мене бистрий погляд і підморгнути, — мовляв, знаю, що казати...

— Вас звинувачують у тому, що ви вкрали корову, — сказав мировий суддя, дивлячись мені в вічі.

Я відповів, що корову куплено на ярмарку в Юсселі, і назвав прізвище ветеринара, який був з нами, коли ми її купували.

— Ми це перевіримо.

— Сподіваюсь, перевірка покаже, що ми не винні.

— А навіщо ви купували корову?

— Щоб відвести її в Шаванон і подарувати жінці, яка була моєю годувальницею. Я хотів віддячити їй за турботи про мене і засвідчити свою любов.

— А як звати цю жінку?

— Матінка Барберен.

— Чи це часом не дружина муляра, якого кілька років тому покалічено в Парижі?

— Так, пане мировий суддя, дружина.

— Ми й це перевіримо.

В моєму голосі, коли я говорив про матінку Барберен, бриніло хвилювання. Суддя спитав, що мене непокоїть, і мені нічого не лишалося, як сказати: якщо він буде допитувати матінку Барберен, то наш задум — зробити їй приємний сюрприз — полетить шкереберть.

Однак водночас я відчував задоволення.

Мировий суддя знає матінку Барберен і має намір спитати в неї, чи правду я кажу... Отже, матінка Барберен жива і здорова.

Трохи згодом я почув іще одну приємну звістку: суддя принагідно сказав, що Барберена тут немає — він у Парижі.

Зраділий, я наважився сказати судді, що для підтвердження моїх слів цілком досить свідчення ветеринара.

— А де ви взяли грошей на корову?

Саме цього питання найдужче боявся Маттіа.

— Ми заробили їх.

— Де? В який спосіб?

Я розповів, як ми, ідучи з Парижа до Варса, а з Варса до Юсселя, заробляли гроші й складали су до су.

— А що ви робили у Варсі?

Довелося розповісти про те, як я працював відкатником. Коли суддя почув, що я був живцем похований у шахті, він зупинив мене і спитав майже приязно:

— Хто з вас Ремі?

— Я, пане мировий суддя.

— Як це ти доведеш? В тебе немає документів...

— Немає, пане мировий суддя.

— Тоді розкажи докладно про катастрофу у Варсі. Я читав про неї в газетах. Якщо ти не той самий Ремі, ти мене не обдуриш... Ну, я слухаю.

Коли я скінчив свою розповідь, розчулений суддя довго дивився на мене. Я вже був певен, що він скаже: "Я відпускаю вас". Але він цього не сказав, а мовчки вийшов. Він, безперечно, пішов допитувати Маттіа, щоб узнати, чи збігаються наші свідчення.

Я довгенько просидів сам, думаючи про те, чим скінчиться наша лиха пригода. Нарешті суддя повернувся разом з Маттіа.

— Я наведу довідки в Юсселі,— мовив суддя,— і якщо — а я на це сподіваюсь,— ваша розповідь підтвердиться, то завтра ви будете вільні.

— А що буде з коровою? — спитав Маттіа.

— Вам її повернуть.

— Не про те йдеться. Хто її нагодує, хто подоїть?

— Не турбуйся, хлопче. Маттіа заспокоївся.

— Якщо нашу корову видоять,— сказав він усміхаючись,— то чи не можна принести нам молока? Ми добре повечеряли б.

Тільки-но суддя вийшов за двері, я розповів Маттіа дві великі важливі новини: що матінка Барберен жива і що старий Барберен у Парижі.

— Дорогу "корові принца"! — урочисто вигукнув Маттіа. Він заспівав і затанцював від радості. Схопивши його

за руки, я й собі закружляв у танці. А Капі, що досі лежав у кутку, сумний і стривожений, кинувся поміж нас і став на задні лапки, і ми втрьох ушкварили такий танок, що зляканий наглядач прибіг подивитись, чи ми, бува, не збунтувалися.

Він звелів нам угамуватися, але говорив з нами вже не так грубо, як раніше.

Ми збагнули, що наші справи пішли на лад, і незабаром одержали доказ цього: наглядач приніс нам велику миску молока, чималу паляницю й добрячий шматок холодної телятини. Він сказав, що все це прислав пан мировий суддя.

Ніколи з в'язнями не поводитися так добре. Наминаючи телятину і запиваючи її молоком, я думав, що тюрма — не таке вже й страхіття. В ній можна жити... Те саме думав і Маттіа.

— І спи скільки хочеш! — сказав він сміючись.— Нам пощастило.

Мені схотілося налякати його.

— А що як ветеринар нагло помер? Хто тоді посвідчить на нашу користь?

— Таке може спасти на думку тільки тоді, коли ти нещасливий,— весело відповів Маттіа.— А зараз я думаю зовсім про інше.

РОЗДІЛ IX. МАТІНКА БАРБЕРЕН

Ніч на тюремній постелі ми переспали непогано. В усякому разі, це було краще, ніж спати просто неба, як нерідко нам доводилось.

— Мені снилося, що ми входимо в село з коровою,— сказав Маттіа.

— І мені також.

О восьмій годині ранку двері відчинилися, і в камеру ввійшов суддя в супроводі ветеринара. Наш друг сам захотів приїхати сюди, щоб визволити нас.

Щодо судді, то його турбота про двох невинних в'язнів не обмежилася обідом, який він прислав учора. Він дав мені гарний гербовий папір.

— Ви вчинили дурницю,— сказав він по-дружньому,— вирушивши в світ широкий без паперів. Ось паспорт — я виклопотав його вам у мера. Віднині він буде вашою охоронною грамотою. Щасливої дороги, хлоп'ята.

І він потиснув нам руки, а ветеринар розцілував нас на прощання.

В село ми ввійшли як жебраки, а виходили з села як переможці, гордо підвівши голови, з коровою на налігачі.

Селяни, стоячи на порогах своїх будинків, проводжали нас поглядами.

— Шкода, що нас зараз не бачить поліцейський, який заарештував нас ні за що, ні про що,— сказав Маттіа.

Незабаром ми прийшли в село, в якому я колись ночував з Віталісом.

Коли ми проминали бакалійну крамничку, де Зербіно тоді вкрав кусень хліба, мені ссянула думка, якою я поспішив поділитися з Маттіа.

— Пам'ятаєш, я сказав тобі, що в матінки Барберен ми наїмося млинців! Але для млинців потрібне масло, борошно та яйця.

— О, це, мабуть, дуже смачно!

— Ще й як смачно! Скрутиш млинець — і в рот... А що як у матінки Барберен не буде борошна і масла! Адже вона не дуже заможна. То чом би не принести їй усе це!

— Ти молодець, Ремі.

— Тоді бери налігач. Тримай корову, а я тим часом зайду до бакалійника і куплю там масла й борошна. Яєць не братиму. Якщо в матінки Барберен їх немає, вона десь позичить. А то ще потовчемо їх у дорозі.

Я зайшов у крамничку і купив фунт масла та два фунти борошна. Потім ми знову вирушили в путь.

Мені не хотілося втомлювати корову, однак кортіло якнайскоріше прийти в Шаванон, і я мимоволі пришвидшував ходу.

Ще десять кілометрів, ще вісім, шість... Дивна річ — тепер, коли я поспішав до матінки Барберен, дорога здавалася мені довшою, ніж того холодного дощового дня, коди мене забрали від неї... Я хвилювався, нервував, щохвилини дивився на годинник.

— Правда, тут гарно? — питав я в Маттіа.

— Так, тут дерева не затуляють краєвиду...

— Коди ми перетнемо перевал і спустатимемося вниз до Шаванона, ти побачиш здорові дуби, каштани!

— І каштани на них є?

— Авжеж! А у дворі матінки Барберен росте крива груша. На ній можна гратися в коня. А груші отакенні! Сам побачиш...

Хоч би про що я розповідав Маттіа — неодмінно додавав: "Сам побачиш". Я уявляв собі, що веду Маттіа в якусь країну чудес, і сам у це повірив. Та зрештою, хіба вона не була для мене такою, земля мого дитинства? Там відчув я красу життя, там уперше зазнав щастя, там мене любили. Я згадував своє радісне дитинство. Що ближче ми підходили до села, то яскравішими ставали ці спогади, тим паче, що я мимохіть порівнював перші роки мого життя із злигоднями останніх літ. Радість охоплювала мене чимдалі дужче. Повітря рідного краю п'янило мене. Все здавалося мені прекрасним. Ця радість передалася і Маттіа. І він згадав свій рідний край.

— Якщо ти завітаєш до мене в Лукку,— сказав він, —я також покажу тобі чимало гарного. Сам побачиш...

— Так, ми підемо і в Лукку, але після того, як відвідаємо Етьєнетту, Лізу і Бенжамена:

— Ти підеш зі мною в Лукку?

Ти ж ідеш зі мною до матінки Барберен! Тож і я піду з тобою, познайомлюся з твоєю матір'ю і сестричкою Крістіною. Якщо вона не надто виросла, носитиму її на руках.

— Ох, Ремі!

Маттіа був такий зворушений, що більше нічого не міг сказати.

Нарешті ми зійшли на вершину горба, звідки починався спуск і покручена дорога до Шаванона.

Ще кілька кроків — і ми дійшли до того місця, де я попросив Віталіса дозволити мені перепочити й востаннє подивитися на будиночок матінки Барберен, якого, гадав я, ніколи більше не побачу.

— Візьми налігач,— попросив я Маттіа і одним махом стрибнув на виступ.

Нічого не змінилося в нашій долині. Між деревами я помітив будиночок матінки Барберен.

— Де її будиночок? — спитав Маттіа.

— Отам, дивись!

Він підійшов до мене, але на виступ не стрибнув — заважав налігач.

— Дивись за мою рукою. Он будиночок матінки Барберен, он груша, а там он — мій городець.

Маттіа, звичайно, нічого не бачив, але не хотів у цьому признаватися.

З комина піднімався вгору тоненький струмінь жовтуватого диму.

— Матінка Барберен дома! — зрадів я.

Над деревами війнув легенький вітерець. Він заламав димовий струмінь і кинув

його нам в обличчя. Запахло паленим дубовим листям.

На очі мені набігли сльози. Я скочив з виступу і обняв Маттіа. Капі кинувся до мене. Схопивши його на руки, я обняв і його.

— Ходімо швидше!

— Якщо матінка Барберен дома, то як ми зробимо їй сюрприз? — спитав Маттіа.

— Ти зайдеш першим і скажеш, що привів їй від принца корову, а коди вона спитав, від якого принца — тут я і вроджуся.

— Шкода, що ми не можемо ввійти з музикою! Ото було б гарно!

— Маттіа, не нароби знов дурниць!

— Не турбуйся, я не буду грати на корнеті. Але якби оця дикунка не боялася музики, то фанфари зараз були б дуже до місця.

Коли ми підійшли до одного з закрутів дороги, звідки добре було видно будиночок матінки Барберен, то побачили на подвір'ї білий чеpecь матінки. Вона відчинила хвіртку і попрямувала до села.

Ми зупинилися, і я показав Маттіа на матінку.

— Вона пішла! А як же наш сюрприз? — занепокоєно спитав Маттіа.

— Придумаєш інший сюрприз.

— Який саме?

— Хіба я знаю!

— Може, ти гукнеш на неї?

Мені кортіло це зробити, але я стримався.

Протягом довгих місяців мріяв я про сюрприз. То невже отак ні сіло ні впало відмовлюся від нього!

Невдовзі ми підійшли до хвіртки мого рідного будиночка. Я увійшов у двір, як увіходив колись безліч разів.

Добре знаючи звички матінки Барберен, я був певен, що двері зачинені тільки на клямку і що легко ми заїдемо в кімнату. Але перш за все треба було поставити в хлів корову. Я пішов подивитися, чи є там місце. Хлів був такий же, як і колись, тільки тепер у ньому лежав хмиз. Я покликав Маттіа і, перш ніж прив'язати корову до стійла, ми швиденько позносили хмиз у куточок. Ми швидко з цим упоралися, бо хмизу було небагато.

— А тепер,— сказав я Маттіа,— ходімо в дім. Я сяду в запічку; хай матінка Барберен спершу побачить тільки мене. Тільки-но рипне хвіртка, ти з Капі сховаєшся за ліжком. Вона побачить мене одного. Уявляєш, як вона здивується!

Так ми й зробили. Ввійшли в дім, і я сів біля печі — там, де провів стільки зимових вечорів... Своє довге волосся я сховав під комір куртки і зігнувся калачиком* щоб знову стати маленьким, щоб якомога більше бути схожим на колишнього Ремі матінки Барберен.

З місця, на якому я сидів, мені було видно хвіртку. Тепер я міг розглянутись навколо. Мені здавалося, що я тільки вчора пішов звідси. Нікого тут не змінилося. Все було на своєму місці. Навіть папір, яким я колись заклеїв розбиту шибку, був той

самий, тільки весь пожовк і закіптюжився.

Мені хотілось оглянути кожний предмет зблизька* обмацати його, але матінка Барберен могла ось-ось нагодитися, тож я сидів на своєму місці.

Аж ось біля хвіртки майнув білий чепчик. Водночас рипнула хвіртка.

— Ховайся! — наказав я Маттіа, а сам зіщулювся як міг.

Відчинилися двері. Матінка Барберен одразу побачила мене.

— Хто це? — спитала вона.

Я дивився на неї, нічого не кажучи. Вона теж мовчки, придивлялася до мене. Раптом руки її затремтіли.

— Ремі! — скрикнула вона.— Ремі! Невже це ти? Я схопився на ноги і, підбігши до неї, обняв її.

— Мамо!

— Мій хлопчику! Це ти, мій хлопчику!

Ми ще довго не могли розійняти обіймів і витерти сльози.

— Як ти змінився, виріс! Як змужнів. Якби я не думала про тебе щодня, нізащо тебе не впізнала б.

Приглушене сопіння за ліжком нагадало мені про Маттіа. Я покликав його. Він підійшов.

— Це Маттіа, мій брат,— сказав я.

— О! То ти, значить, знайшов своїх батьків! — вигукнула матінка Барберен.

— Ні, я хочу сказати, що це мій товариш, мій друг. А ось Капі, теж мій товариш і друг. Капі, привітайся з моєю матінкою.

Капі став на задні лапки і, приклавши праву лапку до грудей, поважно вклонився. Це розсмішило матінку Барберен. Сльози в неї на очах висохли.

Маттіа, що не був такий схвилюваний, як я, знаком нагадав про наш сюрприз.

— Ходімо в двір, матінко! Я хочу подивитися на нашу криву грушу. Я часто розповідав про неї Маттіа.

— З великого охотою, мій хлопчику! Коли бажаєш, підемо на твій городець. Він такий, як був і при тобі. Я завжди вірила, що ти повернешся.

— А земляні груші? Чи припали вони тобі до смаку?

— О, то це ти їх посадив! Я так і подумала. Адже ти завжди любив робити сюрпризи.

Ось і нагода похвалитися новим сюрпризом!

— Матінко, а в хліву тепер що? Чи змінився він, відколи продано Руду? Пригадую, вона, так само, як і я, не хотіла йти з двору...

— Хлів стоїть як і стояв. Я складаю в нього хмиз.

Ми підійшли до хліва, і матінка Барберен прочинила двері.

Наша корова, яка добряче зголодніла, нетерпеливо замукала.

— Корова! В хліві корова! — вражено вигукнула матінка Барберен.

Ми з Маттіа зареготали.

Матінка здивовано глянула на нас, але нічого не зрозуміла.

— Це наш сюрприз! — сказав я.— Ми надумали зробити тобі сюрприз! Сподіваюся, він не гірший від земляних груш! Чи не так, матінко?

— Сюрприз! — підхопив Маттіа.— Це наш сюрприз!

— Я не хотів повертатися до своєї матінки з порожніми руками. Адже вона була такою доброю до свого маленького Ремі, хлопчика-знайди! І я подумав: куплю-но я їй корову, яка замінила б Руду. Отож ми купили цю красуню на ярмарку в Юсселі. А гроші ми заробили з Маттіа...

— Ой, любі мої дітоньки! Мої хлоп'ята! — вигукнула матінка Барберен, обіймаючи мене.

Ми ввійшли в хлів, щоб матінка могла роздивитися на свою корову.

— Яка гарна корова! — захоплено вигукнула матінка Барберен.— Просто чудова!

Раптом вона вражено глянула на мене.

— То ти, виходить, розбагатів?

— Ще й як! — засміявся Маттіа.— В нас залишилося аж п'ятдесят вісім су!

— Які ж ви добрі!

А наша корова мукала без упину.

— Вона хоче, щоб її подоїли,— сказав Маттіа.

Я побіг по бляшану дійницю, в яку колись доїли Руду. Хоч у матінки Барберен давно не було корови, дійниця висіла на своєму місці. Йдучи назад, я налив у дійницю води, щоб помити корові вим'я. Адже за дорогу вона добряче вимазалась у пилюці.

Яка була щаслива матінка Барберен, надоївши майже повне відро чудового пінявого молока!

— Вона, либонь, даватиме молока більше, ніж Руда,— сказала матінка.

— А яке молоко! — докинув Маттіа.— Чисті тобі вершки! І пахне апельсиновим цвітом*

Матінка Барберен з цікавістю подивилася на Маттіа, явно бажаючи дізнатися, що таке апельсиновий цвіт.

— Це дуже смачна штука. Її п'ють у лікарнях хворі,— охоче поділився своїми знаннями Маттіа.

Подоївши корову, ми пустили її у двір попастися, а самі повернулись у дім.

Коли я бігав по дійницю, я поклав посеред столу масло й борошно. Побачивши все це, матінка Барберен знову почала захоплено вихвалити нас, але я, засміявшись, перепинив її.

— Цей сюрприз ми зробили не тільки тобі, а й собі! Ми помираємо з голоду і дуже хочемо попоїсти млинців. Адже нам з тобою не пощастило тоді, на масницю... Пригадуєш? Тобі довелося смажити цибулю на маслі, яке ти позичила, щоб спекти млинці... А цього разу нам не перешкодять...

— То ти знаєш, що Барберен у Парижі? — спитала матінка Барберен.

— Знаю.

— І знаєш, чого він туди поїхав?

— Ні.

— Він подався туди залагоджувати твої справи!

— Мої? — вигукнув я злякано.

Але замість відповіді матінка Барберен подивилася на Маттіа, ніби не наважуючись говорити при ньому.

— Можеш говорити при Маттіа,— сказав я.— Він мені як брат. Мої справи — це і його справи.

— Це довга розмова...

— Я зрозумів, що вона все-таки не хоче говорити, і не наполягав, щоб не образити Маттіа.

— А скоро він має повернутись? — тільки і спитав я.

— Гадаю, що ні.

— Тоді нумо пекти млинці! Ти ще встигнеш мені розповісти, чого побрався Барберен у Париж. Раз нічого боятись, що він ось-ось нагодиться і смажитиме на нашому маслі собі цибулю, то будемо робити те, що нам хочеться. Чи є в тебе яйця?

— Ні, я не тримаю курей.

— Ми не принесли яєць — боялися, що потовчемо їх. А ти не могла б десь позичити?

Матінка Барберен збентежилася, і я збагнув, що їй, напевно, частенько доводилось бігати по сусідах, тож тепер їй не хотілося цього робити.

— Краще я піду сам, куплю яєць,— сказав я. А ти, матінко, тим часом замісиш на молоці тісто. Скажи Маттіа, щоб він приніс хмизу. Він дуже добре його ламає.

Я не тільки купив дюжину яєць, а й шматок сала.

Коли я повернувся додому, тісто було розчинене, залишилося тільки вбити в нього яйця. Правда, ми не хотіли чекати, поки воно підійде — були надто голодні.

— Ремі,— мовила матінка Барберен, з силою підбиваючи тісто,— ти такий славний хлопець! Чому ж за весь цей час ти не подав про себе жодної вісточки? Адже я гадала, що ти помер... "Якби Ремі був живий,— казала я собі,— він неодмінно написав би своїй матінці Барберен".

— Матінка Барберен була не сама. Біля неї був Барберен, хазяїн будинку, пан над матінкою і наді мною. Хіба він не довів це, продавши мене старому музиканту за сорок франків?

— Не треба про це говорити, мій маленький Ремі.

— Я не картаю тебе — просто пояснюю, чому не насмілюсь тобі писати. Я боявся, що коли мене знайдуть, то продадуть знову, а цього я не хотів. Ось чому я не написав тобі, що старий Віталіс, добрий мій Віталіс, помер...

— Лишенько! То старий музикант помер!

— Помер. І я дуже плакав за ним. Бо якщо я нині щось знаю, якщо вмію заробляти на прожиття, то цим завдячую тільки йому. Потім мені знов пощастило: я натрапив на добрих людей, які прихистили мене. Я в них працював. Та якби я написав тобі, що працюю квітникарем у Парижі — чи не став би Барберен мене там розшукувати або

вимагати грошей за мою працю? Я не хотів ні того, ні того.

— Я розумію...

— Але я повсякчас думав про тебе. І коли я почував себе нещасливим,— а це бувало не раз,— я завжди кликав подумки на допомогу свою матінку Барберен. І як тільки зміг — одразу прийшов сюди, щоб обійняти її, щоправда, трохи запізно; але не завжди робиш те, що хочеш. А мені ще й спало на думку подарувати тобі корову. Гроші не падали на мене манною небесною — їх треба було заробляти. Скільки я попоходив по світах, скільки проспівав пісень, сумних і веселих, скільки грав на арфі! Ми працювали до чорного поту, лиха сьорбнули не з мілкого дна... Але праця була для нас радістю, правда ж, Маттіа?

— Ми щовечора перераховували гроші. І не тільки ті, які заробили за день, а й ті, що заробили раніше. Ану ж як їх стало вдвічі більше!

— Любі мої хлоп'ята! Діточки ви мої!

Поки матінка Барберен місила тісто, а Маттіа ламав хмиз, я розставляв на столі тарілки й склянки, розкладав виделки. Потім побіг по воду.

Коли я повернувся, макітра була вже повна жовтуватого тіста, а матінка Барберен витирала солом'яним віхтем сковороду. В печі палав ясний вогонь. Маттіа, сидячи навпочіпки, підкидав у нього хмиз. Капі весело дивився на всі ці приготування. А що гарячий дух із печі часом припікав його, то він раз у раз піднімав то одну, то другу лапу і скавулів. Полум'я освітлювало найтемніші кутки, кімнати, я бачив, як на завісці над ліжком миготіли тіні, що так лякали мене, коди я, бувало, вночі прокидався від місячного сяйва...

Матінка Барберен поставила сковороду на вогонь і, взявши кінчиком ножа грудочку масла, кинула його на сковороду, де воно відразу ж розтопилося.

— Ой, і пахне ж! — вигукнув Маттіа. Масло зашкварчало.

— Воно співає! — знову вигукнув Маттіа.— А я йому приграватиму.

Маттіа взяв скрипку і став тихенько підбирати мелодію до шкварчання масла. Матінка Барберен весело сміялась, дивлячись на нього.

Адже момент був надто врочистий, щоб розважатися. Матінка, Барберен занурила в макітру ополоник, набрала тіста й вилила його на сковороду. Я нахилився вперед. Матінка струснула сковороду і, на превеликий жах Маттіа, спритним рухом підкинула млинець угору. Та боятись було нічого. Млинець, перевернувшись, знову впав у сковороду підсмаженим боком догори.

Не встиг я підставити тарілку, як спечений млинець опинився в ній. Першим млинцем ми почастували Маттіа. Той їв його, обпікаючи пальці, губи, горло. Але що це в порівнянні з тією насолодою, яку він діставав! Що тут важать ті опіки!

— Ну й смакота! — сказав Маттіа, запихаючись млинцем.

Тепер настала моя черга підставляти тарілку й обпикати руки. Але так само, як і Маттіа, я не звертав уваги на те, що млинець гарячий, як вогонь. Я з'їв млинець з насолодою.

Коди підсмажився третій млинець, Маттіа простяг до нього руку. Аж тут люто

загарчав Капі, нагадуючи, що настала його черга. Маттіа віддав йому млинець. Це обурило матінку Барберен. Вона не розуміла, як можна давати собаці "людську їжу". Щоб заспокоїти матінку, я пояснив, що Капі — вчений пес і що він теж заробляв гроші на корову. До того ж, він наш товариш, отже повинен їсти разом із нами.

Матінка Барберен сказала, що вона не їстиме млинців доти, доки ми не втамуємо голод. Ми понаїдалися не скоро. Проте настав нарешті момент, коди ми дружно заявили, що не візьмемо більше жодного млинця, поки матінка Барберен не з'їсть бодай кілька штук.

Ми надумали пекти млинці самі. Спочатку до цієї справи взявся я, потім — Маттіа. Не важко було покласти на сковороду масло й налити тісто, але ніяк не вдавалося перекинути Млинець.

Мій млинець впав у попіл, а млинець Маттіа — йому на руку.

Коди макітра спорожніла, Маттіа, який добре розумів, що матінка Барберен не хоче говорити при ньому про мої справи, сказав, що хоче пройтися подвір'ям і подивитися, як там корова.

Ми залишилися вдвох з матінкою Барберен. Мені, звичайно, кортіло знати, які мої справи залагоджує Барберен у Парижі. Я гадав, що він подався до Парижа, аби розшукати там Віталіса і злупити з нього за мене гроші за всі минулі роки., Але тут мені нічого не загрожувало. Віталіс помер, а в мене грошей катма. Але ж Барберен може забрати мене самого! Може запроторити мене, куди сам захоче... Продати кому завгодно... Ось чого я боявся. І я був ладен покинути Францію — вирушити з Маттіа в Італію, поїхати в Америку, світ за очі...

Тільки Маттіа вийшов, я озвався до матінки Барберен:

— Тепер, коли ми самі, ти, певно, скажеш, чого поїхав Барберен у Париж!

— Звичайно, скажу, моя дитино, і то з великим задоволенням.

З великим задоволенням! Я був приголомшений. Перш ніж почати розповідь, матінка Барберен подивилася на двері, потім упівголоса, з усмішкою мовила:

— Здається, твоя сім'я розшукує тебе!

— Моя сім'я?

— Авжеж, твоя сім'я, любий Ремі.

— То в мене є сім'я! У мене! У мене — сім'я! У підкинутої дитини!

— Можна гадати, що тебе підкинуто не з доброї волі сім'ї, а то тебе не розшукували б.

— Хто мене розшукує? Матінко, кажи швидше, швидше, прошу тебе!

Раптом мені здалося, що я божеволію, і я закричав:

— Та ні, це неможливо! То Барберен мене розшукує!

— Звичайно, Барберен, але не для себе, а для твоєї сім'ї.

— Він тебе дурить, матінко!

— Ремі, будь розумником. Слухай, що я тобі скажу, і не бійся нічого.

— Я пам'ятаю, як...

— Розкажу тобі, що сама почула. Адже ти віриш мені? Майже місяць тому до нас

прийшов якийсь чоловік, точніше, якийсь пан. Я була в пекарні. Барберен був у кімнаті. "Ви — Барберен?" — спитав пан. Вимова в нього була якась чудна. "Я,— відповів Жером,— так, це я".— "Чи не ви часом знайшли в Парижі на вулиці Бретей дитину і виховали її?" — "Я. А що?" — "Скажіть, будь ласка, де тепер цей хлопець?" — "А навіщо він вам?"

Якби я й сумнівався в щирості матінки Барберен, то така "люб'язна" відповідь Барберена свідчила: все було справді так, як розповідала мені матінка.

— Ти ж знаєш,— вела вона далі,— з пекарні чути все, що говорять. А що мова йшла про тебе, то це додавало мені охоти слухати. Щоб краще чути, я підійшла ближче, але наступила на гілку. Гілка тріснула.

"Так ми тут не самі?" — спитав пан. "Це моя жінка," — відповів Жером. "Тут дуже жарко. А що як ми вийдемо на подвір'я і там поговоримо?" Вони вийшли, і Жером повернувся сам години через три-чоти-ри. Можеш собі уявити, як мені кортіло дізнатися, про що вони там говорили! Адже той пан — можливо, твій батько... Та Жером не схотів нічого мені розповісти. Він сказав мені тільки, що пан — не батько тобі, однак він розшукує тебе за дорученням сім'ї.

— Де моя сім'я? Яка вона? Чи є в мене батько, мати?

— Про це саме я питала Жерома. Він відповів мені, що нічого не знає. Потім додав, що поїде в Париж, аби розшукати музиканта, якому він тебе віддав і який залишив йому свою паризьку адресу в іншого музиканта, на імення Гарафолі, що живе на вулиці Лурсін.

— Я знаю ці адреси, матінко. А Барберен з тих пір, як поїхав, не писав тобі?

— Ні, він, мабуть, продовжує розшуки. Пан дав йому сто франків,, тобто п'ять луїдорів. Потім він йому, певно, ще дав грошей. Все це, а також гарні пелюшки, в які ти був сповитий, коди тебе знайшли, свідчить, що твої батьки — люди багаті. І коди сьогодні я тебе побачила отут біля печі, то подумала, що тобі вдалося розшукати їх і що твій товариш — твій справжній брат.

Я гукнув у двері:

— Маттіа! Мене розшукують мої батьки! У мене сім'я, справжня сім'я!

Проте — дивна річ! — Маттіа, як мені здалося, анітрохи з цього не зрадив. Я розповів йому все, що почув од матінки Барберен.

РОЗДІЛ Х. СТАРА І НОВА СІМ'Я

Цієї ночі, всупереч моїм мріям і сподіванням, я спав мало. Я думав про те, що розповіла мені матінка Барберен. В мене є сім'я! І ця сім'я мене розшукує. Але щоб зійтися з нею, я повинен звернутися до Барберена. Це затьмарювало мою радість. Я не забув того, що Барберен сказав Віталісові: "Той, хто виховує дитину, повинен мати з цього користь".

Не з милосердя Барберен підібрав мене на вулиці, не з милосердя він і заопікувався мною. Він узяв мене тому, що я був сповитий у гарні пелюшки,— отже, сподівався взяти з моїх батьків добрі гроші за мене. Але батьків йому знайти не вдалося, і він продав мене Віталісові. Тепер він ладен продати мене моєму батькові...

Що робити?

Думки та гадки роїлися в моїй голові, сумніви обсідали мене. Я розумів, що без Барберена мені не обійтися. Саме він може привести мене до батька з матір'ю; саме його вони винагородять за те, що він мене привів. Отже, треба йти в Париж і розшукувати там Барберена. Але ж я збирався, погостювавши в матінки Барберен, вирушити в Еснанд, на берег моря, щоб навідати Етьєнетту, яка завжди була до мене такою доброю і ласкавою. Потім я мав іти в Дрезі, що в Нібврї, до Лізи. Я повинен був розповісти їй про її брата та сестру. Невже доведеться відмовитись від зустрічі з Лізою та з Етьєнеттою!

Я прокачався майже всю ніч. То я переконував себе, що конче мушу йти до Етьєнетти, а потім до Лізи, то повертався до думки, що єдиний мій шлях — у Париж.

Вранці матінка Барберен, Маттіа і я посідали біля печі, де грілося молоко, надоєне від нашої корови, стали радити раду.

Я розповів про свої нічні сумніви.

— Треба негайно вирушати в Париж,— сказала матінка,, вислухавши мене.— Твої батьки тебе розшукують, Не можна зволікати!

— Гаразд, я піду в Париж,— мовив я.— Тільки в Париж! Але Маттіа, здавалося, не був зі мною згоден.

— Ти гадаєш, що нам не треба вирушати в Париж? — спитав я.— А чого?

Маттіа мовчки похитав головою.

— Ти ж бачиш, який я розгублений! — вів я далі.— Порадь, що мені робити?

— Я вважаю,— сказав нарешті Маттіа,— що не слід задля нових друзів забувати старих. Досі твоєю сім'єю були Ліза, Алексіс, Етьєнетта і Бенжамен. Вони були твоїми сестрами й братами. А квітникар Акен був тобі за батька. Ти любив їх усіх. Аж ось з'являється нова сім'я, якої ти не знаєш. Власне, ти знаєш тільки те, що вона викинула тебе на вулицю, коли ти був іще в пелюшках. І ти ладен задля тих, хто вчинив тобі отаке зло, покинути тих, хто тебе любить! По-моєму, це несправедливо...

— Ми не знаємо, чи справді батьки Ремі його покинули,— урвала Маттіа матінка Барберен.— Можливо, у них його викрали. А вони чекають свого хлопчика, розшукують його...

— Цього я не знаю. Зате знаю, що Акен підібрав Ремі, коли той умирав на порозі його дому, що він піклувався про нього, як про свою дитину. І те знаю, що Алексіс, Бенжамен, Етьєнетта та Ліза любили його, як рідного брата. Отож я й кажу, що люди, які прийняли його в свою сім'ю, мають не менші права на його дружбу, ніж ті, хто з власної волі — або хай навіть і не з власної! — його втратив. Приязнь і любов Акена до Ремі — добровільна, вони нічим йому не зобов'язані.

Маттіа говорив це, не дивлячись ні на мене, ні на матінку Барберен, наче за щось на нас сердився. Це засмутило мене.

— Маттіа має слухність,— мовив я.— Як можу я йти до Парижа, не побачившись перше з Етьєнеттою та Лізою!

— Але ж у Парижі твої батьки! — не відступалася матінка Барберен.

Що було казати? Я довгенько мовчав. Нарешті зважився.

— Ми не поїдемо до Етьєнетти, бо то буде дуже великий гак. Зрештою, Етьєнетта вміє читати і писати. Отже, ми можемо послати їй листа. Але по дорозі в Париж ми заїдемо в Дрезі — навідаємо Лізу. Звичайно, ми не дуже там забаримось. Ліза не вміє читати й писати. Власне, саме задля неї я вирушив у цю подорож... Я розповім їй про Алексіса. А Етьєнетті напишу, щоб вона прислала мені в Дрезі листа. Я прочитаю його Лізі.

— Хай буде так,— усміхнувшись, сказав Маттіа.

Було вирішено, що ми вирушимо завтра. Я сів писати Етьєнетті довжелезного листа, в якому пояснював, чому я до неї не завітаю. Писав я листа мало не півдня.

Назавтра я ще раз зазнав гіркоти прощання з Шаваноном. Але тепер мені було не сумно його покидати, як тоді з Віталісом.

Я обійняв матінку Барберен, пообіцяв, що невдовзі приїду до неї разом із батьками і привезу їй силу-си-ленну подарунків. Адже я буду багатим...

— Ти вже зробив мені чудовий подарунок, любий мій Ремі,— сказала матінка.— Така корова! Нічого більше мені не треба.

Нам було жаль розлучатися з нашою корівкою. Я разів десять поцілував її в морду. Це, певно, їй дуже сподобалось, бо за кожним поцілунком вона облизувалась.

І знову ми йдемо широким шляхом з торбами за плечима. Капі біжить попереду нас. Ми йдемо прудко, точніше, я мимоволі весь час наддаю ходи, щоб швидше дістатися до Парижа. Маттіа каже, що коли ми йтимемо так далі, то незабаром підупадемо на силах. Я трохи уповільнюю крок, але потім знову його прискорюю.

— Ну й мчиш же ти,— знову озивається Маттіа. Обличчя в нього засмучене.

— Я справді поспішаю. Але мені здається, що й ти повинен поспішати. Адже моя сім'я стане й твоєю сім'єю...

Маттіа похитав головою.

Мені було прикро й сумно бачити цей рух, який я вже кілька разів помічав у нього, коли мова заходила про мою сім'ю.

— Хіба ми не брати з тобою?

— Брати, Ремі. Я — твій брат, і сьогодні, і завтра. Я це відчуваю, я думаю про це.

— То в чому ж річ?

— Ремі, невже ти гадаєш, що я буду братом твоїх братів, коли вони є у тебе, і сином твоїх батька й матері!

— А якби я прийшов до Лукки, то чи не мав би я себе за брата твоєї сестри Крістіни?

— Мав би. Чом би й ні!

— Так чому ж тобі не бути братом моїх братів і сестер, коли вони є в мене!

— Тому, що це не одне й те саме.

— Чому?

— Мене ніколи не сповивали в дорогі пелюшки.

— А яке це має значення?

— Ще й яке. Це, власне кажучи, вирішує все. І ти сам це знаєш не гірше за мене. Якби ти прийшов до Лукки... Та тепер я певен: ти ніколи туди не підеш! Якби ти прийшов до нас, тебе зустріли б убогі люди, мої батьки, які ні за що тобі не дорікнули б, бо вони бідніші від тебе. Але твої батьки — люди багаті, важні особи! Невже ти думаєш, що вони приймуть до себе такого голодранця, як я!

— А я хто такий? Хіба не голодранець?

— Сьогодні ти голодранець, але завтра ти станеш їхнім сином. А я так і залишуся голодранцем. Тебе пошлють учитися в колег, приставлять до тебе вчителів. А мені доведеться йти самому своїм шляхом. І нічого іншого мені не лишиться, як згадувати про тебе — так, як, сподіваюсь, і ти будеш згадувати про мене...

— Маттіа, любий, як ти можеш так говорити!

— Я кажу те, що думаю, мій найдорожчий друже. Ось чому я не можу радіти разом з тобою. Адже нас розлучать... А я сподівався, я вірив, я мріяв про те, що ми завжди будемо вкупі. І ще про те я мріяв, що ми колись станемо справжніми музикантами й гратимемо перед справжньою, великою публікою.

— Так воно й буде, Маттіа! Якщо мої батьки багаті, то вони будуть піклуватися про нас обох. Якщо мене пошлють у колег, то й ти туди ходитимеш. Ми не розлучимося. Будемо разом учитися, працювати, завжди будемо вдвох... Ми виростемо, станемо великими і житимемо разом. Слово честі — я прагну цього не менше, ніж ти...

— Знаю, що прагнеш, але це залежатиме не від тебе.

— Маттіа, послухай, що я тобі скажу. Мої батьки мене розшукують — отже, вони цікавляться мною, люблять мене або полюблять пізніше. А раз так, то вони не відмовлять мені, коли я їх про щось попрошу. А попрошу я їх виявити ласку до тих, хто був добрий до мене, хто любив мене, коли я був сам на світі: до матінки Барберен, батька Акена, якому треба допомогти вибратися з тюрми, Етьєнетти, Алексіса, Бенжамена, Лізи, тебе. Лізу вони візьмуть до себе, дадуть їй освіту, вилікують її, а тебе пошлють в колег разом зі мною, якщо вже доведеться ходити в той колег. Отак воно буде, якщо мої батьки й справді багаті. А ти знаєш — я був би дуже радий, якби вони виявилися багатими.

— А я був би дуже радий, якби вони виявилися бідними! Нічого не сказавши, Маттіа покликав Капі. Час було

спинитися на перепочинок і трохи під'їсти.

Маттіа взяв Капі на руки й заговорив до нього:

— А тобі, старий друже, хіба б не хотілося, щоб батьки Ремі були бідними?

Зачувши своє ім'я, Капі, як завжди, радісно загавкав і приклав до грудей праву лапу.

— Якби в нього були бідні батьки, ми жили б і далі нашим вільним, бурлацьким життям. Ішли б куди самі схотіли і не мали б інших турбот, як розважати "шановну публіку".

— Гав, гав!

— А якщо його батьки — багатії, все піде шкереберть. Тебе, Капі, посадять у будку і,

напевно, прив'яжуть ланцюга...

Я нарешті здогадався: причина суму Маттіа — це страх перед нашою розлукою. Він любив мене, думав тільки про нашу дружбу й не хотів, щоб нас розлучили.

Якби нам не треба було заробляти на хліб, то я, незважаючи на Маттіа, і далі квапився б якнайшвидше добутися до Парижа. Але ми мусили грати по великих селах, які траплялися на нашому шляху. Отож ми згаяли куди більше часу, ніж потрібно було на те, щоб добратися від Креза до Нієвра, тобто від Шаванова до Дрезі, пішовши через Обюссон, Монклюсон, Мулен і Десіз.

Крім того, я надумав зробити Лізі подарунок. В Десізі ми купили їй ляльку. На щастя, вона обійшлася нам дешевше, ніж корова.

Вийшовши з Шатійона, ми попрямували вздовж каналу. Його лісисті береги, тихі води, великі баржі, що їх поволеньки тягли коні, нагадали мені ті часи, коли я на "Лебеді" разом з пані Мілліган і Артуром також плив каналом. Де тепер "Лебідь"? Я питав людей, чи не бачили вони часом плавучого дімка з верандою. Ні, ніхто його не бачив. Мабуть, Артур одужав, і пані Мілліган повернулася з ним в Англію. І все ж таки, помітивши здалека коней, що тягли баржу, я щоразу думав: "Чи це не "Лебідь" пливе нам назустріч?"

Настала осінь. Наші денні переходи ставали коротшими, ніж улітку. Ми докладали всіх зусиль, щоб прийти завідна в село, де мали ночувати. Проте, хоч як ми поспішали, особливо в останні дні нашої подорожі, в Дрезі ми вступили пізно ввечері.

Щоб добратися до Лізиної тітки, слід було йти понад каналом, бо її чоловік був наглядач шлюзу; жили вони на березі, біля того шлюзу, який він стеріг. Ми легко знайшли їхній будиночок. Він стояв край села посеред луки, порослої високими деревами. Серце моє калатало, коли ми підходили до будиночка. В одному вікні світилося. Коли ми підійшли зовсім близько, я побачив, що двері й вікна в будиночку зачинені. Але крізь вікно, яке світилося — до річі, воно не мало ні фіранок, ні віконниць,— я побачив за столом Лізу. Поруч з нею сиділа тітка. Навпроти, спиною до нас, сидів якийсь чоловік, очевидно, дядько.

— Вечеряють,— сказав Маттіа.— Ми нагодилися вчасно. Я зупинив його помахом руки. Другою подав знак

мовчати Капі. Потім зняв з плеча арфу.

— Чудово! — прошепотів Маттіа.— Ми виконаємо серенаду.

— Ні, я хочу сам...

І я заграв перші такти своєї улюбленої неаполітанської пісеньки. Але я не заспівав — боявся, що голос мене зрадить.

Граючи, я дивився на Лізу. Вона жваво підвела голову, і очі її засяяли. Тоді я заспівав. Ліза скочила із стільця і вибігла на поріг. Я передав арфу Маттіа, і за мить Ліза вже була в моїх обіймах. Нас запросили увійти. Поцілувавши мене, тітка Катрін поставила на стіл два прибори.

Я попросив її поставити ще один прибор.

— Ми привели з собою маленьку товаришку,— сказав я. І, вийнявши ляльку, я

посадив її на стілець, поряд з

Лізою. Яким поглядом подивилася на мене Ліза! Я ніколи його не забуду.

РОЗДІЛ XI. БАРБЕРЕН

Якби я не поспішав до Парижа, то довго, дуже довго не розлучався б з Лізою. Ми стільки мали сказати одне одному, а це було не легко, зважаючи на "мову", якою ми послуговувалися.

Та все-таки я дізнався від Лізи, як їй ведеться в Дрезі. Дядько й тітка полюбили її мов рідну доньку. Своїх дітей вони не мали — їх було аж п'ятеро, але всі померли. "Розповіла" вона також про те, що часто ходить гуляти в ліс, катається на човні, ловить рибу з дядьком та тіткою. Отже, вона не нудилась і не сумувала, дарма що не ходила в школу.

Я їй собі розповів їй, як жив після нашої розлуки — як ледве не загинув у шахті, де працював Алексіс, як дізнався, що мене розшукують батьки.

Ми розмовляли під плюскіт води, сидючи біля шлюзу, і під час прогулянок, що ми їх робили втрьох: я, Ліза і Маттіа. Ми брали з собою в наші мандри також Капі й ляльку.

Вечорами, якщо не було надто вогко, ми сідали під будиночком, а коли залягав густий туман, то в кімнаті біля каміна. Я, на превелику радість Лізи, грав на арфі. Маттіа грав на скрипці або на корнеті. Лізі більше подобалась арфа, і я дуже цим пишався. Насамкінець Ліза просила, щоб я заспівав її улюбленої неаполітанської пісеньки, і я співав.

Минали дні. Наближався час неминучої розлуки. І от він настав.

— Я приїду за тобою в кареті, запряженій чотирма кіньми,— пообіцяв я Лізі на прощання.

Вона повірила мені — кивнула голівкою й махнула рукою, ніби підстьобуючи коней.

Однак, перш ніж приїхати каретою з Парижа до Дрезі, треба було пішки відшмагати з Дрезі до Парижа. Якби зі мною не було Маттіа, я б задовольнявся найменшим заробітком — аби тільки не голодувати. Я дуже квапився до Парижа. Але Маттіа був іншої думки.

— Давай будемо заробляти, скільки нам удасться,— сказав він, примушуючи мене братися за арфу,— хтозна, чи вдасться нам розшукати Барберена в Парижі одразу...

— Якщо не знайдемо його опівдні, то о другій пополудні — напевно. Адже вулиця Муфтар, на якій він живе — нам сказала про це матінка Барбарен,— невеличка.

— А якщо він не живе на вулиці Муфтар?

— То ми підемо туди, де він живе.

— А якщо він повернувся в Шаванон! Доведеться йому туди писати листа, чекати відповіді. На що ми житимемо весь час, не маючи жодного су за душею! Ти що, не знаєш Парижа? Невже забув каменоломню Жантільї?

— Ні, не забув.

— Отож-то. А я не забув муру церкви Сен-Медар, до якої я прихилився, щоб не впасти — в мене, голодного, паморочилась голова. Я не хочу вмерти в Парижі з голоду.

Ми знову втрапили на дорогу, якою півроку тому йшли з Парижа до Шаванона. Завернули на ту ферму, де дали свій перший концерт — грали на весіллі до танців. Молодий та молода упізнали нас, їм захотілося знову потанцювати під нашу музику. Нам дали повечеряти і залишили ночувати.

Рано-вранці ми вирушили в Париж.

Але день, коли ми повернулися в місто, був зовсім не такий, як той, коли ми з нього виходили. Було сіро, холодно. Не буяла зелень, не цвіли квіти. Настала осінь, принесла з собою дощі й тумани. Не пелюстки левкоїв падали нам тепер з-понад мурованих огорож на голови, а пожовкле листя дерев.

Але серце моє все одно повнилося радістю.

А Маттіа, що ближче ми підходили до Парижа, ставав сумнішим. Протягом цілих годин він не озивався до мене й словом.

Проте якось, коли ми сіли біля застави перепочити й під'їсти, Маттіа сказав:

— Знаєш, про кого я думаю, вступаючи в Париж?

— Про кого?

— Про Гарафолі. А що як він вийшов з тюрми? Коли мені сказали, що Гарафолі в тюрмі, мені й на думку не спало спитати, чи надовго його ув'язнено. Ймовірно, що він уже на волі, живе собі на своєму горищі на вулиці Лурсін... Барберена ми маємо шукати на вулиці Муфтар, тобто в тому самому кварталі, де живе Гарафолі... А раптом ми зустрінемося з ним? Він — мій хазяїн і дядько. Чи не схоче він знову взяти мене до себе? Ти боїшся потрапити в лапи Барберенові. А я дуже боюся потрапити в лапи Гарафолі. Бідна моя голівонька!

Гарафолі, я певен, не від того, щоб забрати й тебе та муштрувати, як інших своїх хлопців, батогом... Але тобі це не загрожує! Нема чого боятися! Ти житимеш у своїх батьків...

— То що ж ти пропонуєш? Може, тобі не слід іти в Париж?

— Ні, в Париж я піду. Але на вулицю Муфтар не піду, щоб, бува, не здибатися з Гарафолі...

— Гаразд, не ходи на вулицю Муфтар. Я піду туди сам. А ввечері, о сьомій годині, деś із тобою зустрінемоś.

Ми домовились зустрітися недалеко від собору Паризької богоматері. Дійшли до Італійської площі, а далі кожен подався своєю дорогою. Маттіа й Капі попрямували до Ботанічного саду, я ж пішов на вулицю Муфтар. До неї було близько.

Оце вперше за півроку я залишився сам, без Маттіа, без Капі в цьому величезному Парижі. Мені стало сумно. Але я старався відігнати від себе гнітючі думки. Адже незабаром я розшукаю Барберена, а з його допомогою — свою сім'ю!

Я записав ім'я та адреси тих власників будинків, у яких міг наймати житло Барберен. Я знав їх напам'ять: Пажо, Барабо, Шопіне.

Перший, з ким я познайомився на вулиці Муфтар, був Пажо. Я досить хоробро ввійшов у дешевеньку їдальню на першому поверсі будинку з мебльованими кімнатами нагорі. Але коли я спитав про Барберена, голос у мене тремтів.

— Хто він такий, цей Барберен?

— Барберен із Шаванона.

І я описав Барберена таким, яким пам'ятав його, коли він повернувся з Парижа,— суворе обличчя, важкий погляд, голова нахилена до правого плеча.

— У нас такого нема!

Я подякував і пішов далі, до Барабо. Він здавав кімнати і торгував фруктами та городиною.

Я спитав про Барберена. Спочатку на мене не звернули уваги. Чоловік і жінка були заклопотані своїми справами. Вона сікла шпинат, а він сварився з клієнткою за якийсь дрібняк, що його вона нібито йому недодала. Я ще раз повторив своє запитання. І тільки коли я спитав утретє, мені відповіли:

— Барберен? Жив тут такий. Але давненько — років чотири тому.

— П'ять,— втрутилася жінка.— Він ще заборгував нам за цілий тиждень, пам'ятаєш? Де він тепер, цей негідник?

Саме це цікавило і мене...

Я вийшов спантеличений і навіть стурбований. До кого мені звернутися, коли й Шопіне нічого не знає про Барберена? Де тоді його шукати?

Шопіне, як і Пажо, був трактирником. Коли я ввійшов у залу, він водночас і готував їжу, і роздавав її. Кілька столовників уже сиділи на своїх місцях.

Я спитав у Шопіне про Барберена. Він поклав ополоника, яким насипав юшку в тарілку, і сказав:

— Барберен тут більше не живе.

— А де ж він? — схвильовано спитав я.

— А хто його знає!

Ця відповідь мене приголомшила. Мені здалося, що на плиті застрибали каструлі.

— Де ж мені його знайти? — пробелькотів я.

— Адреси він не залишив.

Мабуть, на моєму обличчі так виразно відбилася розчарування, що один з чоловіків, який сидів за столом біля печі, спитав:

— А навіщо тобі потрібен той Барберен?

— Я прийшов з його села, з Шаванона, і приніс йому вісті від його дружини. Вона сказала мені, що він живе тут.

— Якщо ви знаєте, де Барберен,— озвався трактирник, звертаючись до чоловіка, який розмовляв зі мною,— скажіть хлопцеві. Адже він, напевно, не бажає йому зла. Чи не так, хлопче?

— Так, так, пане!

До мене повернулася надія.

— Барберен тепер, здається, живе в готелі "Канталь", що в проїзді Аустерліца: три тижні тому я його там бачив.

Я подякував і вийшов. Але замість того, щоб прямувати в проїзд Аустерліца, я

вирішив довідатись що-не-будь про Гарафолі.

Я був саме біля вулиці Лурсін. До будинку, в який колись я зайшов з Віталісом, було кілька кроків. Як і в день наших відвідин, якийсь дідуган розвішував ганчір'я на зеленкуватій стіні.

— Гарафолі вже повернувся? — спитав я.

Дідуган подивився на мене і, нічого не кажучи, почав кашляти. Мені спало на думку натякнути йому, що я знаю, де перебуває зараз Гарафолі. А то цей старий лахмітник нічого не скаже...

— Він і досі там? — спитав я, скорчивши хитру міну.— Певно, йому там не з медом...

— Може, й так. Але час іде...

— Мабуть, для нього не так швидко, як для нас. Дідуган засміявся з мого жарту і знову закашлявся.

— А чи не знаєте ви, коли він має повернутися? — спитав я, коли дідуган перестав кашляти.

— Через три місяці.

Отже, Гарафолі сидітиме в тюрмі ще три місяці! Маттіа нема чого боятися. За ці три місяці мої батьки, напевно, знайдуть спосіб захистити його від жорстокого падроне. Я з легким серцем попрямував у проїзд Аустерліца до готелю. Я думав про Барберена, але вже без страху й відрази. Може, він і не такий уже злий, як здається на перший погляд? Якби не він, то я, чого доброго, сконав би на вулиці Бретей від голоду та холоду. Правда, він забрав мене в матінки Барберен і продав Віталісові, але він не знав мене, бо не жив зі мною — отже, не міг мати до мене батьківських почуттів. Мабуть, його спонукали до цього нужда та злидні. Ох, ці злидні! Скільки через них лиха! А тепер Барберен розшукує мене, турбується про мене, і якщо мені пощастить розшукати батьків, то це тільки завдяки йому.

Якщо йти Ботанічним садом, то від вулиці Лурсін до проїзду Аустерліца рукою подати. І я незабаром дістався до готелю "Канталь". Власне, це був не готель, а поганенькі мебльовані кімнати. Хазяйкою була напів-глуха бабуса, в якої трусилася голова.

Коли я спитав її про Барберена, вона приклала руку до вуха і попросила повторити запитання.

— Я недочуваю,— сказала вона пошепки.

— Я хотів би бачити Барберена, Барберена з Шаванона. Він живе у вас, правда?

Не відповівши мені, вона так різко сплеснула руками, що кицька, яка спала в неї на колінах, злякано кинулась і стрибнула на землю.

— Ой лишенько! — зойкнула бабуса, й голова в неї затрусилася ще дужче.

— Так ви той самий хлопець? — спитала вона.

— Який хлопець?

— Той, якого він розшукував.

Якого він розшукував! Серце моє стислося.

— Що сталося з Барбереном?

— З покійним, з покійним Барбереном, треба казати...

Я сперся на арфу.

— То він помер! — скрикнув я на весь голос — так, щоб вона мене почула, але від хвилювання голос мій захрип.

— Це сталося тиждень тому, в лікарні Сент-Антуан. Мене мовби вразило громом. Барберен помер! А моя

сім'я! Як її тепер знайду? Де її тепер шукати?

— Значить, ти той хлопець,— вела далі стара жінка,— якого він розшукував, щоб повернути багатим батькам?

Надія знову збадьорила мою душу.

— То ви все знаєте? — спитав я.

— Я знаю тільки те, що розповідав той сердега: він підібрав і виховав дитину. А тепер сім'я, яка цю дитину колись втратила, хоче її забрати. І через те він приїхав до Парижа.

— Де ж та сім'я? Де? — спитав я задихаючись.

— То ти справді той самий хлопець? Той самий? Бабуся не зводила з мене допитливих очей.

— Прошу вас, пані, розкажіть мені все, що ви знаєте.

— Мій хлопчику, тобто паничу, я нічого не знаю, крім того, що зараз розповіла.

— Що вам розповідав Барберен про мою сім'ю? Ви ж бачите, який я схвилований, пані, який роз тривожений!

Бабуся знову звела вгору руки:

— Лишенько!

В кімнату ввійшла жінка, очевидно, служниця. Хазяйка звернулася до неї:

— Лишенько! Цей хлопець... цей панич — не хто інший, як той, про кого розповідав Барберен. Він прийшов, а Барберен — уже по ньому!.. Лишенько!

— Барберен ніколи не розповідав вам про мою сім'ю? — спитав я.

— Говорив, може, з двадцять, а може, й сто разів про багату сім'ю.

— Де вона живе? Як прізвище моїх батьків?

— Про це Барберен ніколи не говорив...

Я надто добре зрозумів те, що сказала мені бабуся: Барберен помер і забрав з собою в могилу таємницю мого народження.

Кінець моїм світлим мріям, моїм сподіванням!

— А ви не знаєте, може, Барберен сказав комусь більше, ніж вам?

— Барберен не був такий дурний, щоб комусь звірятися. Він був обережний.

— А ви ніколи не бачили, щоб хтось з моєї сім'ї приходив до нього?

— Ніколи.

— А друзі, з якими він міг би говорити про мою сім'ю?

— В нього не було друзів.

Я в розпачі схопився за голову. Що тепер робити?

— Втім, якось він одержав листа,— після тривалої мовчанки сказала бабуся,—

грошового листа.

— Від кого?

— Не знаю. Листоноша віддав йому особисто.

— Коли Барберен помер, ми оглянули все, що після нього лишилося. Звичайно, не з пустої цікавості, а щоб повідомити його жінці. Не знайшли нічого. В лікарні в його одежі теж не було ніяких паперів. І якби він не сказав, що сам із Шаванона, ми не змогли б написати його жінці.

— Так матінку Барберен повідомлено?

— Атож!

Довго стояв я мовчки. З ким говорити? Кого питати? Ці люди сказали мені все, що знали. Більше вони нічого не знають... Я попрямував до дверей.

— Куди ж ти йдеш?

— Зустріти друга.

— То в тебе є друг?

— Авжеж.

— Він живе в Парижі?

— Ми прийшли вдвох у Париж сьогодні вранці.

— Ну гаразд. Якщо ви не влаштувалися в готелі, можете жити в нас. Не хочу хвалитися, але я певна — вам тут сподобається. Зваж на те, що раз твоя сім'я тебе розшукує, то, не дочекавшись новин від Барберена, вона звернеться тільки сюди. А як же вона знайде тебе, якщо ти підеш звідси? Скільки років твоєму другові?

— Він трохи молодший від мене.

— Подумати тільки! Такі юні — і самі на вулицях Парижа! Так можна потрапити і в погане товариство. Є готелі, в яких живе бозна-хто... Але мій готель не такий. Тут тихо, спокійно, і квартал не поганий.

Я зовсім не був певен, що це гарний квартал. У всякому разі, готель "Канталь" містився в дуже брудному будинку. Мандруючи по світах, я надивився всякого, але, здається, такого будинку не бачив. А проте це все ж таки прихисток. Чи знайду я кращий? Адже грошей у мене обмаль. Ніде правди діти — Маттіа мав слухність, кажучи, що треба заробляти гроші по дорозі з Дрезі до Парижа! Що б ми робили тепер, якби в наших кишнях не бряжчало сімнадцяти франків?

— Скільки коштуватиме кімната для мене і для мого друга? — спитав я.

— Десять су в день. Хіба це дорого?

— Гаразд, ми прийдемо сюди ввечері.

— Приходьте завчасу. Вештатись по Парижу вночі небезпечно.

Іти до собору Паризької богоматері, де ми домовились зустрітися з Маттіа, було ще рано. Я сів на лавочку в глухому кутку Ботанічного саду. Ноги в мене були як поперебивані, голова гула, як казан.

Довго сидів я отак. Думки розбігалися, я не міг зібрати їх до купи. Серце стискалося пекучим щемом. Нарешті я підвівся й, закинувши ремінь арфи на плече, подався на набережну. Мені схотілося подивитися на річку.

Настав вечір. На вулицях засвітили газові ліхтарі. Тоді я попрямував до собору Паризької богоматері, дві вежі якого чорніли на багряному тлі призахідного неба. Біля собору я побачив кілька лавочок і сів на одну з них. У мене так боліли ноги, ніби я зробив довжелезний перехід. Знову я поринув у сумні роздуми. Все довкола мене здавалося похмурим. В цьому величезному Парижі, сповненому гуркоту й метушні, я почув себе більш самотнім і загубленим, ніж серед поля чи в темному лісі.

Люди, які проходили мимо, подеколи озиралися на мене. Та що мені їхня цікавість чи співчуття! Я лічив години, які вибивав годинник на вежі, і підраховував, скільки часу мені лишилося до зустрічі з Маттіа. Я знав — мій друг мене розрадить. Яка це втіха — думати, що незабаром я побачу його добрі, ніжні й веселі очі!.. Десь близько я почув веселий гавкіт. Майже водночас помітив у темряві, як до мене наближається щось. Ще мить — і на коліна мені стрибнув Капі й почав лизати руки. Я притис його до себе і поцілував у писк.

Незабаром з'явився і Маттіа.

— Барберен помер! — вигукнув я, побачивши його. Маттіа підбіг до мене. В кількох покvapливих словах

я розповів йому про те, що дізнався. Маттіа засмутився, а мені трохи відлягло від серця. Я відчув, що він хоч і боявся розлуки зі мною, але все ж таки щиро бажав, щоб я знайшов батьків.

Добрими, задушевними словами Маттіа намагався мене розрадити, казав, що не треба впадати у відчай.

— Якщо твої батьки вже натрапили на Барберена, вони занепокояться, не дістаючи від нього звісток. Вони будуть дошукуватися, що з ним сталося, і, річ певна, звернуться в готель "Канталь". Наберися терпцю. За кілька днів все влаштується.

Маттіа говорив мені, по суті, те саме, що й бабуса — хазяйка готелю "Канталь", однак в його устах ці слова набували для мене зовсім іншого змісту. Таки справді треба трохи почекати, і нема чого журитися...

Трохи заспокоївшись, я розповів Маттіа те, що почув од дідугана-лахмітника про Гарафолі.

— Ще три місяці! — вигукнув Маттіа.

І він затанцював посеред вулиці, приспівуючи в такт.

Ми пішли по набережній до проїзду Аустерліца. Тепер, заспокоївшись, я побачив, яка прекрасна вночі Сена, осяяна місяцем уповні, що розсипав по воді срібні блискітки.

Якщо бабуса і мала свій готель за пристойний, то гарним його аж ніяк не можна було назвати. Нас провели у маленьку кімнатку під самісіньким дахом, таку вузьеньку, що один з нас мусив сідати на ліжку, щоб дати можливість пройти другому.

Недогарок свічки коптів і ледве блимав. Ліжка були заслані блаґенькими жовтими ковдрами. Це не той мереживний сповиток, про який мені так часто розповідала матінка Барберен! Не в такій кімнаті сподівався я ночувати в Парижі...

Окраєць хліба, намащений італійським сиром, — оце і вся наша вечеря. Вона також нічим не нагадувала розкішну учту, на яку я мріяв запросити Маттіа.

А втім, не все ще втрачено, треба тільки чекати! З думкою про це я й заснув.

РОЗДІЛ XII. РОЗШУКИ

Вранці я сів писати листа матінці Барберен. Слід було повідомити їй про останні мої новини.

Та як написати, що її чоловік помер? Матінка Барберен була вельми прихильна до нього, до свого Жерома; вони прожили разом чимало років, і вона б дуже засмутилася, якби я не поділив її горя. Проте я все ж знайшов слова співчуття. А в кінці листа я просив матінку одразу написати мені, якщо вона одержить листа від моїх батьків, і переслати мені в Париж, у готель "Канталь", їхню адресу.

Виконавши свій обов'язок щодо матінки Барберен, я вирішив виконати ще один — відвідати Акена. Адже я пообіцяв Лізі, що, прийшовши в Париж, одразу подамся в тюрму, побачуся з її батьком і передам йому вітання й поцілунки від неї та Алексіса. Маттіа, якому кортіло побачити тюрму, пішов зі мною. А я хотів, щоб він познайомився з тим, хто понад два роки був мені за батька.

Я тепер знав, як дістати дозвіл на побачення з в'язнем, тож ми не довго стояли під важеними воротами.

Нас ввели в кімнату для побачень. Незабаром туди ввійшов Акен. Ще з порога він простяг до мене руки.

— Любий мій хлопчику! — мовив він, обіймаючи мене. Я став розповідати йому про Лізу та Алексіса. Потім я

хотів пояснити, чому не навідався до Етьєнетти, але він перепинив мене.

— А як твоя сім'я? — спитав він.

— Хіба ви знаєте?..

Акен сказав, що два тижні тому в нього був Барберен.

— Він помер.

— Невже?

Акен розповів, що Барберен хотів у нього дізнатися, де я. Приїхавши до Парижа, він пішов до Гарафолі, але, ясна річ, не застав його. Тоді він поїхав у те містечко, де сидів у тюрмі Гарафолі. Той і сказав Барберенові, що після смерті Віталіса мене взяв до себе квітникар Акен. Барберен повернувся в Париж, пішов у Гласієр і, довідавшись там, що Акен теж у тюрмі, в Кліші, подався туди. Акен сказав, що я пішов у мандри. Де я тепер, він не знає, але знає напевне — рано чи пізно я неодмінно навідаюсь до когось із його дітей. Барберен написав листи в Дрезі, Барс, Еснанді й Сен-Кентен. Якщо я не одержав цих листів, то, мабуть, тільки тому, що вони надійшли після того, як я вже подався не тільки з Барса, а й з Дрезі.

— А що говорив вам Барберен про мою сім'ю?

— Нічого, точніше, майже нічого. Твої батьки дізналися від комісара поліції, що дитину, підкинуту на вулиці Бретей, підібрав муляр із Шаванона на ім'я Барберен. Вони поїхали до нього, щоб забрати тебе. Не знайшовши тебе там, вони попросили Барберена допомогти їм розшукати тебе.

— А він не сказав їхнього прізвища? Або хоч звідки вони?

— Він сказав, що розповідь про це пізніше. Я не наполягав, розуміючи, що він тримає в таємниці прізвище й місцепроживання твоїх батьків, боячись, що доведеться поділитися грішми, які він хоче з них здерти. Оскільки я був тобі за батька, то Барберен гадав, що й я розраховую на якусь частку. Я послав його під три чорти, і більше він до мене не приходив. Мені й на думку не спадало, що він помер! Отже, тобі відомо, що в тебе є батьки, але через корисливість цього старого скнари ти не знаєш, хто вони й де живуть...

Я розповів Акенові про наші припущення й плани, і він повністю згодився з ними:

— Раз твої батьки знайшли Барберена, раз Барберенові вдалося розшукати Гарафолі, а через Гарафолі й мене, то вони, певно, прийдуть у готель "Канталь". Живи поки що там.

Я збадьорився й повеселішав від цих слів Акена. Ми змінили розмову — стали говорити про Лізу й Алексіса. Розповів я Акенові й про те, як був живцем похований у шахті.

— Яка жахлива робота шахтаря! — вигукнув він. — Бідний мій Алексіє! І треба ж, щоб отаке йому судилося... Хіба не краще було б, якби він вирощував левкої?

— Він ще буде їх вирощувати! — гаряче запевнив я Акена.

— О, мій маленький Ремі! Якби ти був пророком!.. Мені кортіло сказати Акенові, що мої батьки скоро

визволять його з тюрми, але я стримався, подумавши,

що негоже хвалитися добром, яке тільки ще збираєшся зробити. Тому я сказав тільки, що незабаром він буде на волі і що довкола нього зберуться всі його діти.

— Проте, чекаючи цього прекрасного моменту, — мовив Маттіа, коли ми вийшли на вулицю, — не слід нам марнувати час, треба заробляти гроші.

— Якби ми менше розважали "шановну публіку" по дорозі з Шаванона до Дрезі, а з Дрезі до Парижа, то, напевно, ще застали б Барберена.

— Що правда, то не гріх. Я й сам себе картаю за це. Не підсипай хоч ти жару...

— Ні, мій любий Маттіа, я тобі не докоряю. Навпаки, без тебе я не зміг би подарувати Лізі ляльки, без тебе ми опинилися б у Парижі без сантима в кишені.

— Коли так, кажу ще раз: ми повинні заробляти гроші. Зрештою, нам нічого іншого й не залишається, як співати та грати. Я в Парижі мов у себе вдома і знаю, де можна зібрати добрячу виручку.

Він і справді знав, де можна заробити — на великих площах, в окремих дворах чи кав'ярнях. Увечері ми налічили чотирнадцять франків виручки.

Так минуло три дні. За цей час нічого не трапилося. На мої запитання господиня готелю щоразу відповідала: "Ніхто не приходив до Барберена". Та четвертого дня вона подала мені листа.

То була відповідь матінки Барберен, точніше, відповідь, яку за неї написано, бо сама вона не вміла ні читати, ні писати.

В листі мовилося, що її вже повідомлено про смерть чоловіка і що незадовго до того вона одержала від нього листа, якого пересилає, гадаючи, що мені буде цікаво

прочитати. В листі були відомості про мою сім'ю.

— Швидше, швидше! — вигукнув Маттіа.— Читаймо лист Барберена!

Коли я розгортав цього листа, в мене тремтіли руки і калатало серце.

"Люба моя дружино!

Я лежу зараз у лікарні такий хворий, що навряд чи й видужаю. Коли б у мене були сили, я написав би тобі, яка зі мною сталася біда. Але це нічого не дасть. Краще повідомлю тебе про найважливіше. Запам'ятай: якщо мені не вдасться оклигати, ти повинна написати в Лондон, Лінкольн-Інн, Грін-сквер, контора "Гресс і Геллі". Цим людям доручено розшукувати Ремі. Напиши їм, що тільки ти можеш дати їм відомості про хлопця. І постарайся примусити їх добре заплатити за ці відомості. Треба взяти з них стільки, щоб тобі вистачило на довгу й безтурботну старість. Що сталося з Ремі, ти дізнаєшся, написавши квітникареві на прізвище Акен. Він перебуває в тюрмі Кліші у Парижі. Хай усі твої листи пише священник, бо в цій справі нікому не можна довіряти. Нічого не роби, поки не дізнаєшся, що я помер.

Цілую тебе востаннє. Барберен".

Ледве я дочитав останнього рядка, як Маттіа зірвався на рівні ноги і закричав:

— Їдемо в Лондон! Вперед!

Я був вражений до краю і дивився на Маттіа, не розуміючи, що він каже.

— Раз у Барбереновому листі написано, що тебе розшукує англійська контора,— вів далі той,— то, виходить, твої батьки — англійці. Чи не так?

— Але ж...

— Ти не хотів би бути англійцем?

— Я хотів би народитись у тій самій країні, що й Ліза та її брати і сестра.

— А я хотів би, щоб ти був італійцем.

— Якщо я англієць, то, значить, я такої ж нації, як і Артур та пані Мілліган...

— "Якщо я англієць"... Це ж поза всяким сумнівом! Якби твої батьки були французами, будь певен, вони не звернулись би до англійських юристів, щоб ті розшукували у Франції колись утрачену дитину. А раз ти англієць, треба їхати в Англію. Там ти зустрінешся з батьками.

— А якщо я напишу цим юристам?

— Навіщо? Словами завжди краще порозумітися, як на письмі. Коли ми прийшли в Париж, то мали всього сімнадцять франків. За один день виручили чотирнадцять, потім — одинадцять, а тоді ще дев'ять франків. Разом це складає п'ятдесят один франк. З них ми витратили вісім. Отже, у нас залишається сорок три франки. Нам з лихвою вистачить їх, аби добратися до Лондона. Сядемо на один з пароплавів, що курсують між Булонню і Лондоном. Це коштуватиме недорого.

— Ти бував у Лондоні?

— Ти добре знаєш, що ні. Але в цирку Гассо було двоє клоунів-англійців. Вони часто розповідали мені про Лондон, і я перейняв од них чимало англійських слів. В Лондоні я буду твоїм провідником.

— А мене вчив англійської мови Віталіс.

— Але за три роки, ти, мабуть, усе забув. Я ж усе пам'ятаю, от побачиш. І я хочу їхати з тобою в Лондон не тільки для того, щоб тобі допомогти. Щиро кажучи, є в мене одна думка.

— Яка?

— Якщо твої батьки знайдуть тебе в Парижі, то вони можуть не захотіти забрати й мене з тобою, а коли я буду в Англії, вони не наважаться вирядити мене звідти.

— Гаразд, їдьмо,— сказав я після недовгих роздумів. Через дві хвилини наші торби були позав'язувані, і

ми, готові до від'їзду, спустилися вниз.

Побачивши нас спорядженими в дорогу, бабуса — хазяйка готелю — сплеснула руками.

— Молодий пан (молодий пан — це я) не чекатиме більше в нас своїх батьків? Чому б вам тут їх не дочекатися? Та й батьки побачили б, ще тут про вас піклуються...

Але ми незважали наїїкрасномовство. Розрахувавшись за нічліг, ми вийшли на вулицю.

— Залиште вашу адресу,— попросила бабуса.

Я записав адресу в книгу мешканців готелю.

— Поїдете до Лондона? — знову закричала бабуса.— Такі ще зелені — і в Лондоні! Самі на дорогах! Та ще й морем їхати!

Перед тим, як узяти курс на Булонь, слід було піти в тюрму попрощатися з Акеном.

Акена не засмутив мій від'їзд. Він тішився тим, що я невдовзі розшукаю свою сім'ю. А я, в свою чергу, мав за приємність сказати йому, що не забарюсь повернутися сюди з батьками і віддячити йому.

— До побачення, мій хлопчику! Щастя тобі! Якщо не вдасться повернутися так скоро, як би тобі хотілось, то хоч напиши...

— Я повернуся.

Ми вирушили і йшли не зупиняючись аж до Муасселя, де заночували на якійсь фермі, бо не хотілось витратитися на заїзд: треба було ощадити гроші на пароплав. Маттіа сказав, що квитки коштуватимуть недорого, але скільки це — "недорого"?

По дорозі мій друг весь час навчав мене англійських слів. Я боявся, що мої батьки не розуміють ні по-фран-цузьки, ні по-італійськи. Як же ми будемо розмовляти, як порозуміємось між собою? Що я скажу своїм братам і сестрам, якщо вони в мене є? Чи не залишуся я для них чужинцем, з яким навіть не можна поговорити по-людському?

З Парижа до Булоні ми йшли вісім днів, бо доводилось зупинятися в містах, що траплялися нам по дорозі. Ми влаштовували вистави, щоб поповнити наші заощадження.

Прибувши в Булонь, ми мали в кишенях ще тридцять два франки, тобто набагато більше, ніж коштували квитки на пароплав.

Маттіа ніколи не бачив моря, тож насамперед ми подалися на дамбу. Протягом кількох хвилин Маттіа стояв, утупивши погляд в далекий обрій, потім, клацнувши язиком, сказав, що море йому не подобається.

Між нами спалахнула суперечка, бо раніше ми часто говорили про море, і я казав Маттіа, що нема нічого в світі кращого за море.

— Можливо, ти мав би слушність, якби йшлося про синє море, таке, як у Сеті,— заперечував Маттіа.— Але таке море, як ось тут — жовтаво-зелене, з сірим небом і темними хмарами на ньому — погане, дуже погане! Не хочеться навіть плисти по ньому...

Пароплав до Лондона мав відчалити завтра о четвертій годині ранку. О третій годині тридцять хвилин ми були вже на борту і вмостилися біля величезної купи ящиків, яка захищала нас від вогкого і холодного північного вітру.

В тьмяному світлі кількох закіптюжених ліхтарів ми бачили, як завантажують пароплав. Рипіли блоки, потріскували ящики, що їх спускали тросами в трюм, і чути було, як час від часу перемовляються між собою матроси. Але весь цей шум і брязкіт заглушало пахання пари, яка вилітала з труби невеличкими білими віхтями. Нарешті пролунав дзвін, прив'язані троси опустилися в воду, і ми вирушили. Вирушили на мою батьківщину...

Я часто казав Маттіа, що нема нічого приємнішого, як прогулянка на судні. Линеш собі по воді, не відчуваючи навіть, що рухаєшся. —Це справді чудово! Не плавання, а чарівна казка.

Кажучи це, я згадував "Лебедя" і нашу подорож по Південному каналу. Але море — це не канал. Не встигли ми вийти з бухти, як пароплав загойдало на хвилях. Він то занурювався глибоко в воду, то піднімався на гребені хвиль. Наче велетенська гойдалка... З труби із свистом виривалася пара, потім раптом ставало тихо і чути було тільки шум коліс то з одного, то з другого боку, залежно від того, на який бік хилився пароплав.

— Оце так тихе ковзання, нівроку собі! — пробурчав Маттіа.

Мені нічого було йому відповісти. Раптом Маттіа, який довго після цього не озивався, схопився на ноги.

— Що з тобою?

— Мене нудить. А навколо все так і танцює.

— У тебе морська хвороба.

— Хай їй грець! Вона таки мене схопила... Він побіг до борту і сперся на поруччя.

Бідний Маттіа! Як він страждав! Я обіймав його і притискав його голову до своїх грудей, але це йому ніскільки не допомагало. Він стогнав, а тоді несподівано зривався на ноги і біг до борту. Минало кілька хвилин, він повертався і зіщулювався біля мене.

І за кожним разом він показував мені кулак, примовляючи сердито й весело водночас:

— Оці вже мені англійці! Які вони безсердечні! Коли настав блідий, туманний і похмурий ранок, ми

побачили вдалині високі білі прибережні скелі, на тлі яких виднілися кораблі зі спущеними вітрилами. Мало-помалу пароплав перестало хитати, і він поплив по тихій воді майже так спокійно, як "Лебідь" по каналу. В тумані ми бачили порослі лісом

береги. Значить, пароплав плив по Темзі.

— Ось ми і в Англії,— мовив я до Маттіа.

Але він зустрів цю добру новину без особливого ентузіазму. Простягтись на палубі, він сказав:

— Дай мені трохи поспати.

Мені ж не хотілося спати. Я почував себе добре. Влаштувавши Маттіа якнайзручніше, я видряпався на ящики і вмовстився на найвищому з них, посадовивши біля себе Капі.

Мені було видно все як на долоні. Я бачив річку — і спереду, проти течії, і ззаду, за нею. З правого боку простягалася піщана смуга, на яку накочувалася піна. Коли ж я дивився ліворуч, мені здавалося, що ми знову пливемо відкритим морем.

Але це тільки так здавалося; береги хоч і непомітно, але все ж невпинно насувалися на нас. Вони були вже не синюваті, а жовтаві й мулисті.

Посеред річки стояла на якорях ціла флотилія суден. Поміж ними сновигали невеликі парові суденця, буксири, залишаючи за собою довгі стрічки чорного диму.

Скільки тут кораблів! Скільки вітрил! Я дивився на них, мов зачарований. Деякі з кораблів були готові знятися з якоря. Було видно, як по щоглах, по мотузях драбинах спритно деруться матроси.

Наш пароплав полишав за собою на жовтій воді піняву смугу, посеред якої гойдалися всякі покидьки: дошки, поліна, корки, трава.

Час від часу якісь довгокрилі птахи накидалися на ці рештки. Потім вони з пронизливими криками шугали вгору, тримаючи в дзьобах поживу.

Я жалкував, що Маттіа спить. Видовище, яке відкривалося з пароплава, було таке цікаве, що мені хотілося, аби й він його бачив.

Чим далі плив наш пароплав вгору по Темзі, тим видовище це ставало цікавішим і гарнішим. Показалися величезні трищоглові судна, величезні кораблі, що поверталися з далеких країв, чорні, вантажені вугіллям баржі, буксири з соломою та сіном, схожі на довжелезні скирти. Якись здорові бочки — червоні, білі та чорні — крутилися на хвилях. Цікаво було також дивитися на береги, на охайні будиночки, зелені луки, густі, розлогі дерева. То тут, то там від тванистого берега в воду вривався причал. Виднілися навігаційні знаки, позеленіле, слизьке каміння.

Довго я сидів отак, захоплено дивлячись на річку.

Потім я помітив, що будинки на її берегах стоять уже довгими червоними шеремами. Небо потемніло. Дим і туман перемішалися між собою. Замість дерев раптом виріс цілий ліс щогл.

Я зліз із ящиків і підійшов до Маттіа. Він уже прокинувся, почував себе добре, і настрій у нього був гарний.

Ми вдвох видерлися на ящики. Мій друг теж був вражений і знай протирав очі.

Нарешті пароплав стихив хід. Машина стала. На землю перекинули троси. Ми прибули в Лондон.

Зійшовши на берег, ми змішалися із щільним натовпом людей.

— Ну, любий мій Маттіа, покажи, як ти знаєш англійську мову.

Маттіа сміливо підійшов до якогось гладуна з рудою бородою. Знявши капелюх, він став чемно розпитувати англійця, як добратися до Грін-сквера.

Мені здавалося, що Маттіа надто довго розмовляє з тим чоловіком. Той перепитував його по кілька разів, примушував повторювати одні й ті ж слова. Але я не хотів показати, що сумніваюся в обізнаності мого друга.

Нарешті Маттіа повернувся.

— Все дуже просто,— сказав він.— Треба простувати вздовж Темзи. Підемо набережними.

Але в Лондоні нема набережних, принаймні їх не було в той час, про який я розповідаю. Будинки стояли над самісінькою водою. Ми йшли вулицями, що, як нам здавалося, тяглися вздовж річки.

Ці вулиці були темні, брудні, захаращені екіпажами, ящиками, тюками. Ми насилу пробиралися поміж усього цього. Я взяв Капі на повідець. Хоч була тільки перша година пополудні, в крамничках уже горіли ріжки, які дуже коптіли.

Лондон зблизька не справив на нас такого чудового враження, як Темза.

Ми поспішали, і час від часу Маттіа перепитував, чи ще далеко до Лінкольн-Інн.

Я боявся, що ми заблудимось. Тепер ми йшли не великою, сповненою руху й гуркотняви вулицею, а пленталися тихими вуличками, які перепліталися одна з одною. Нам здавалося, що ми крутимось на одному місці, неначе в лабіринті.

Нарешті ми опинилися перед невеличким кладовищем, на якому було повно надгробків, таких чорних, ніби їх вимазали сажею або ваксою. То й був Грін-сквер.

Поки Маттіа говорив з якимсь схожим на тінь чоловіком, я зупинився, щоб заспокоїтись: серце в мене калатало, я весь тремтів.

Потім я наздогнав Маттіа. Ми зупинилися перед дверима з мідною дощечкою, на якій було написано: "Гресс і Геллі".

Маттіа потягся був до дзвінка, але я перехопив його руку.

— Що з тобою? — спитав він.— Чому ти такий блідий?

— Зажди трохи, хай я наберуся хоробрості... Він подзвонив, і ми ввійшли.

Я був такий схвилюваний, що майже нічого навколо себе не бачив. Наскільки пригадую, ми стояли в конторі, де двоє або троє чоловіків, схилившись над столами, щось писали при світлі газових ріжків, які голосно шкварчали.

До одного з цих людей Маттіа і звернувся з питанням. З його мови я вловив кілька знайомих мені слів: "Хлопчик, сім'я, Барберен". Я зрозумів: він пояснював, що я і є той хлопець, розшукати якого доручила Барберенові моя сім'я. Ім'я Барберена справило на них належне враження: всі підвели голови від паперів, а той, з ким Маттіа говорив, устав з-за столу і відчинив нам інші двері.

Ми ввійшли в кабінет, забитий книжками та всілякими паперами. За письмовим столом сидів якийсь поважний пан. Другий пан, одягнений у мантию і з перукою на голові, розмовляв із ним, тримаючи в руках кілька синіх мішечків.

Той, що нас привів, коротко пояснив, що ми за одні, і враз обидва пани зміряли нас поглядами з ніг до голови.

— Котрий з вас хлопець, якого виховав Барберен? — сказав по-французьки пан, що сидів за письмовим столом.

— Я, сер.

— А де Барберен?

— Він помер.

Чинovníки презирнулися. Потім той, що носив перуку, вийшов, забравши з собою свої мішечки.

— А як ви сюди добралися? — спитав пан, який перший повів зі мною мову.

— З Парижа в Булонь пішки, а з Булоні в Лондон пароплавом. Ми тільки-но зійшли з нього.

— А Барберен дав вам гроші?

— Ми не бачили Барберена.

— А звідки ви дізналися, що треба було їхати сюди? Я постарався якомога коротше відповісти йому на те, про що він нас питав.

Мені теж кортіло поставити кілька запитань — особливо одне!.. Але я не встиг цього зробити. Я розповів, як виховувався в сім'ї Барберена, як той продав мене Віталісові, як після смерті Віталіса мене взяли до себе Акени, нарешті, як батька цієї сім'ї запроторили у боргову тюрму, а я знову пішов по шляхах широких.

Пан щось записував на папері й позирав на мене таким поглядом, що мені ставало не по собі. Обличчя його було сердите, посмішка — якась шахраювата.

— А що це за хлопчина? — спитав він, тицьнувши в бік Маттіа кінчиком пера, ніби бажаючи пустити в нього стрілу.

— Це мій друг, товариш, брат.

— Дуже добре. Звичайнісіньке знайомство на великій дорозі, чи не так?

— Найніжніший, найвідданіший з братів!..

— О! Я в цьому не сумніваюсь.

Мені здалося, що настав момент поставити йому запитання, яке турбувало мене з самого початку нашої розмови.

— Скажіть, сер, чи моя сім'я живе в Англії?

— Звичайно, вона живе в Лондоні, принаймні зараз.

— Значить, я її скоро побачу?

— Дуже скоро будеш у колі своєї сім'ї. Я звелю вас провести.

Він подзвонив.

— Ще одне запитання, сер. Скажіть, будь ласка, чи в мене є батько?

В мене ледве стало духу видушити з себе ці слова.

— Не тільки батько. В тебе є й мати, і брати, і сестри.

— О, сер!..

Тут відчинилися двері, і я не доказав. Очима, повними сліз, устиг тільки подивитись

на Маттіа.

Пан заговорив до того, хто ввійшов, по-англійськи, і я зрозумів, що він звелів відпровадити нас.

Я підвівся.

— Я й забув сказати, що твоє прізвище Дріскол,— мовив до мене пан.— Це прізвище твого батька.

Незважаючи на його несимпатичне обличчя, я, напевно, кинувся б йому на шию, якби він дав мені час це зробити. Та він показав нам рукою на двері, і ми вийшли.

РОЗДІЛ XIII. СІМ'Я ДРІСКОЛІВ

Клерк, який мав відвести мене до моїх батьків, був старий миршавий чоловічок з поораним зморшками обличчям пергаментного кольору, одягнений у засмальцьований, поношений фрак, з білою краваткою на шиї. Тільки-но ми вийшли на вулицю, як він почав терти собі руки, тріщати суглобами пальців і дрига-ти ногами, ніби хотів скинути із себе стоптані чоботи. Задержши вгору ніс, він кілька разів жадібно вдихнув повітря, точніше, туман. Видно було, що цей чоловік довго сидів у приміщенні.

— Він вважає, що тут чудово пахне,— сказав мені Маттіа по-італійськи.

Старий добродій подивився на нас і прицмокнув: "Пст, пст!" — ніби кликав собак. Мабуть, це означало, що ми повинні йти за ним слідом, аби не загубитись.

Невдовзі ми опинилися на великій, людній вулиці, вщерть забитій екіпажами. Клерк зупинив один з цих екіпажів, візник якого, замість сидіти на козлах, вибрався нагору позаду кабріюлета і звідти правив кінями. Згодом я дізнався, що такий кабріюлет називається кебом.

Клерк звелів нам залізти в кеб, який спереду був відкритий. Крізь віконце він став сперечатися з візником. В їхній розмові кілька разів почулося слово "Веснал-Грін". Я подумав, що так називається квартал, де живуть мої батьки. Я знав, що "грін" по-англійськи означає "зелений", і уявив собі, що цей квартал засаджений чудовими деревами. Певно, він нічим не нагадує тих бридких, похмурих і сумних лондонських вулиць, якими ми йшли. Як гарно, мабуть, виглядає будинок моїх батьків, оточений тінистими деревами.

Суперечка між візником і нашим провідником тривала довгенько.

Маттіа і я забилися в куток кеба. Капі сидів біля моїх ніг. Слухаючи суперечку, я дивувався, що візник не знає такого прегарного місця, як Беснал-Грін. Невже в Лондоні так багато зелених кварталів? Адже відтоді, як ми зійшли з пароплава, я ще не бачив жодного...

Ми їхали досить швидко широкими вулицями, потім петляли вулицями вузькими, тоді знов вибиралися на широкі. Туман, що огортав усе навкруги, був такий густий, що ми нічого не бачили. Ставало холодно. Ми відчували, що нам важко дихати. Здавалося, ми от-от задихнемося. Коли я кажу "ми", то маю на увазі себе і Маттіа, бо наш провідник, навпаки, почував себе як риба в воді. Розкривши широко рота, він глибоко вдихав повітря, шморгав носом. Час від часу він тріщав пальцями і випростував ноги. Чи не просидів він кілька років без руху і свіжого повітря?..

Незважаючи на те, що я дуже хвилювався — адже за кілька хвилин я матиму щастя поцілувати своїх рідних: батька, матір, братів, сестер! — мені дуже хотілося оглянути місто, вулицями якого ми проїжджали. Хіба ж це не моє місто, не моя батьківщина?

Та хоч як витріщав я очі, все ж не бачив нічого чи майже нічого, хіба що червоне світло газових ріжків, які блимали в тумані, ніби у густій димовій хмарі. Мені ледве вдавалося розрізняти ліхтарі кебів, що їхали нам назустріч. Час від часу нам доводилось зупинятися, щоб не зачепитись або не задавити когось із людей.

Ми їхали та їхали. Минуло чимало часу відтоді, як ми вибралися з контори "Гресс і Геллі". Мені спало на думку, що мої батьки живуть на селі. Певно, ми незабаром виберемося з цих вузеньких вуличок і опинимося серед відкритого поля...

Ми з Маттіа трималися за руки: Я стискував його руку чимраз міцніше. Мені здавалося, що я цим підкреслюю, наскільки ціную його дружбу, особливо тепер.

Але замість того, щоб виїхати за місто, ми опинилися у ще вужчих вуличках. Десь близько свиснув паровоз.

Наш кеб зупинився. Розрахувавшись з візником, який сердито бурчав, клерк зійшов з кеба і знову свиснув до нас, як до собак: "Пст, пст!"

Ми й собі висіли з кеба. І ось ми знову в тумані, посеред грузької вулиці.

Неподалік яскраво світилися двері крамниці. Ця крамниця називалася таверна, тобто шинок, пивниця.

Разом з провідником ми ввійшли у таверну. Яка розкіш! Скрізь дзеркала, золото, а прилавок із щирого срібла, Проте люди, що стояли біля прилавка або сиділи, поспиравшися на бочки, були в лахмітті, деякі без черевиків. Їхні босі, закаляні грязюкою ноги були чорні, мовби вимазані ваксою, що не встигла ще висохнути.

Підійшовши до чудового срібного прилавка, наш провідник попросив, щоб йому подали якогось білого питва, і, воднодух проковтнувши його, зав'язав розмову з чоловіком з закасаними по лікті рукавами, який подав йому питво.

Я здогадався, що він розпитував, кудюю нам пройти.

І знову ми почалапали слідом за нашим провідником. Тепер вулиця була така вузька, що, незважаючи на туман, ми бачили стіни будинків обабіч неї. Впоперек вулиці висіли мотузки. На них теліпалася білизна та всіляке ганчір'я. Невже все це отак сушиться?

Куди ми йшли? Я занепокоївся. Маттіа час від часу поглядав на мене, але мовчав.

Ми звернули в провулок, потім зайшли в якийсь двір, а звідти потрапили ще в якийсь провулок. Будинки тут були жалюгідніші, ніж у найубогіших селах Франції. Майже всі збиті з дощок, як сараї чи хліви. Одначе, тут жили люди. Крізь вікна виднілися простоволосі голови жінок, біля порогів у грязюці порпалися діти.

Коли слабке світло давало мені можливість краще роздивитись навкруги, я помічав, що ці жінки були дуже бліді, їх біляве волосся розсипане по плечах. А їхні діти — майже голі й геть обідрані. В якомусь провулку ми побачили свиней, які рилися в смердючій калюжі.

Через якийсь час наш провідник зупинився. Чи не збився він з дороги? Але в ту ж

मितь до нас надійшов чоловік, зятягнений в довгий синій сюртук, в капелюсі з лакованим ремінцем. На рукаві в нього була чорна з білим нашивка. З пояса звисала кобура. То був тутешній жандарм — полісмен.

Між ним і клерком зав'язалася коротка розмова, після якої ми знову рушили вже на чолі з полісменом. Ми й далі минали провулки, двори, звивисті вулички. Мені здавалося, що будиночки, повз які ми йшли, позападалися в землю.

Нарешті ми зупинилися в темному дворі, посеред якого була невелика калюжа.

— Оце "Двір Червоного Лева",— сказав полісмен. (Маттіа переклав мені його слова.)

Чому ми тут зупинилися? Невже це Беснал-Грін? Це неможливо! Хіба в цьому дворі можуть жити мої батьки?..

Полісмен постукав в обшарпані двері. Виходить, ми прийшли на місце.

Маттіа, який весь час тримав мене за руку, стиснув її міцніше, я відповів йому тим же.

Ми зрозуміли один одного. Тривога, що охопила мене, була і його тривогою.

Я був такий стурбований, що незчувся, як двері відчинилися. Але коли ми ввійшли в простору кімнату, освітлену лампою і полум'ям вугілля, що горіло в каміні, я трохи оговтався.

В кріслі біля каміна сидів сивобородий дідуган. На голові у нього був чорний ковпак. У своїй незрушності старий був схожий на статую.

По обидва боки стола одне навпроти одного сиділи чоловік і жінка. Чоловікові було років сорок. Одягнений він був у сірий оксамитовий костюм. Обличчя в нього було розумне, але лихе. У жінки, років на п'ять-шість молодшої від нього, біляве волосся розсипалося по картатій червоно-білій шалі, зав'язаній навхрест на грудях.

Її обличчя, що зберігало сліди колишньої вроди, було байдуже та апатичне, рухи — мляві. В кімнаті були також діти — четверо: два хлопчики і дві дівчинки, всі біляві, як і мати. Старший хлопчик виглядав років на одинадцять-дванадцять. Меншенькій з дівчаток було хіба що три рочки.

Я побачив все це зразу, перш ніж наш провідник, клерк з контори "Гресс і Геллі", скінчив говорити.

Про що він говорив? Я майже не чув його і нічогісінько не розумів з його мови. Тільки прізвище "Дріскол", моє прізвище, яке повідомив мені чиновник у конторі, дійшло до мене.

Погляди всіх, навіть незрушного старого, звернулися на Маттіа і мене. Тільки найменшенька дівчинка дивилася на Капі.

— Хто з вас Ремі? — спитав по-французьки чоловік у сірому оксамитовому костюмі.

— Я,— відповів я, ступивши крок уперед.

— Ну, поцілуй свого батька, мій хлопчику.

Коли я раніше думав про цю хвилину, то уявляв собі, що кинуся батькові в обійми. Але зараз я не відчував такого бажання. Все ж я підійшов і поцілував батька.

— А тепер,— сказав чоловік,— привітайся зі своїм дідом, із матір'ю, братами й

сестрами.

Я підійшов до матері і міцно обійняв її. Вона дозволила себе обійняти, але сама не пригорнула мене, тільки сказала два-три слова, яких я не зрозумів.

— Подай руку дідусеві,— сказав батько,— але не дуже тисни, він паралізований.

Я подав руку також обом братам і старшій сестричці. Меншеньку я хотів узяти на руки, але вона в цей час гладила Капі, тому відштовхнула мене.

Отак обходячи всіх, я обурювався із самого себе. Чи ж ба! Не відчувати ніякої радості від того, що нарешті бачиш свою сім'ю! В мене є батько, мати, брати, сестри, в мене є дідусь. Я — з ними, і я — байдужий?! Я так чекав цієї миті! Я нетямився з радості від самої тільки думки, що в мене буде сім'я, батьки, яких я любитиму, а вони любитимуть мене. І ось я з цікавістю придивляюсь до них і не знаходжу жодного ласкавого слова. Невже я — якийсь нелюд? Невже я не гідний того, щоб мати сім'ю?

Мені стало соромно. Підійшовши ще раз до матері, я вдруге обняв її і поцілував в уста. Мабуть, вона не зрозуміла цього пориву, бо, замість відповісти поцілунком, глянула на мене байдужим поглядом. Потім, повернувшись до свого чоловіка, а мого батька, злегка знизала плечима і сказала кілька слів, яких я не зрозумів, але на які батько розреготався. Ця її байдужість і його сміх до краю вразили мене.

Та мені не дали часу розібратися в моїх почуттях.

— А це хто? — спитав батько, показуючи на Маттіа. Я пояснив, що Маттіа — мій друг, брат і товариш.

— Гаразд,— сказав батько.— Значить, він хоче побачити нашу країну...

Я зібрався відповісти на це запитання, та Маттіа перебив мене.

— Саме так,— заявив він.

— А Барберен чому не приїхав? — повів далі батько.

Я сказав, що Барберен помер, чим я був дуже засмучений, бо ми прийшли в Париж після того, як дізналися від матінки Барберен, що мене розшукують батьки. Батько переклав матері все, що я сказав, і, як мені здалося, вона відповіла, що це дуже добре. У всякому разі, вона повторила слова "вел" і "гуд", зміст яких був мені відомий. Що вони знаходили доброго в Барбереновій смерті? Відповіді на це я не міг знайти.

— Ти вмієш говорити по-англійськи? — спитав батько.

— Ні. Я можу розмовляти тільки по-французьки і трохи по-італійськи. Англійської мене навчав хазяїн, до якого найняв мене Барберен.

— Віталіс?

— Ви його знали?

— Про нього мені сказав Барберен, коли я нещодавно приїздив у Францію розшукувати тебе. Але тебе, напевно, цікавить, чому ми не шукали тебе аж тринадцять років і чому нам раптом спало на думку звернутися до Барберена.

— Так, це мене дуже цікавить, дуже!

— Тоді сідай ближче до вогню, я розповім тобі все.

Ще як я ввійшов у кімнату, то повісив арфу на гвіздок. Тепер же я розв'язав свій мішок і сів на вказане мені місце. Та коли я простяг до вогню свої брудні й мокрі

черевики, дідусь мовчки плюнув у мій бік. При цьому він мав вигляд розлюченого кота. Мені не треба було пояснювати, що я йому заважаю. І я підібгав ноги.

— Не звертай на нього уваги,— сказав батько,— старий не любить, щоб хтось сідав біля вогню. Якщо ти змерз, то грійся, нічого з ним церемонитись.

Я був приголомшений, що так говорять про сивого діда. Мені здавалося, що коли когось треба шанувати, то перш за все старих. І я сидів, не випростуючи ніг.

— Ти — наш старший син,— почав свою розповідь батько.— Народився ти через рік після того, як я одружився з твоєю матір'ю. Коли я брав її, була ще одна дівчина, яка сподівалася, що я оженися з нею. Коли ми одружилися, ця дівчина люто зненавиділа ту, кого вважала своєю суперницею. І ось з почуття помсти дівчина вкрала тебе саме того дня, коли тобі виповнилося шість місяців. Вона завезла тебе у Францію, в Париж, де й покинула на вулиці. Ми шукали тебе де тільки могли, але не в Парижі, бо не могли думати, що тебе так далеко завезено. Нам не вдалося тебе розшукати, і ми вже думали, що ти пропав навіки. Однак три місяці тому ця жінка, буди при смерті, розказала нам усе. Я негайно поїхав у Францію, розшукав там комісара кварталу, в який тебе було підкинуто. Комісар розповів, що тебе всиновив муляр із Шаванона, той самий, що підібрав тебе на вулиці. Я поїхав у Шаванон. Барберен розповів мені, що він тебе найняв до Віталіса, мандрівного музиканта, і що ти разом з ним мандруєш по Франції. А що я не міг залишатися у Франції й розшукувати Віталіса, то доручив зробити це Барберенові. Я дав йому грошей, аби він мав на що поїхати в Париж.

Водночас я порадив йому, якщо він тебе знайде, повідомити про це довірених у моїх справах з контори "Гресс і Геллі". Я не міг їм дати своєї лондонської адреси, бо наша сім'я живе в Лондоні тільки взимку. В літню пору ми — мандрівні торговці — подорожуємо всією сім'єю на фургоні по Англії та по Шотландії. Я розумію — ти трохи стурбований, бо ти ще нас не знаєш. До того ж, англійська мова поки що для тебе чужа, тож нам важко спілкуватися. Проте я сподіваюся: незабаром усе стане на свої місця... Ти до нас звикнеш...

Так, безперечно, я швидко звикну. А як же інакше? Адже я житиму разом з батьком, з матір'ю, з братами та сестрами. Щоправда, виявилось, що батьки мої, мандрівні торговці,— люди невеликого достатку. Отже, я не зможу віддячити матінці Барберен, Аkenові, Маттіа, всім моїм друзям так, як мріяв. Та, зрештою, яке це має значення! Головне — в мене є сім'я! Що ті гроші в порівнянні з батьківською любов'ю, материнською ніжністю та турботою!..

Тим часом накрили на стіл: розставили тарілки з синіми квіточками, розклали ложки й виделки. Потім принесли металевий таріль, на якому лежав добрячий шмат смаженої яловичини — ростбіф — і картопля.

— Хлопці, хочете їсти? — спитав батько, звертаючись до мене й до Маттіа.

Маттіа показав в усмішці свої білі зуби.

— Ну, то сідайте до столу.

Перед тим, як сісти, батько підсунув до столу дідове крісло. Потім, сівши спиною до вогнища, він розрізав ростбіф і поклав кожному з нас по чималому шматку м'яса й

картоплі.

Хоч я не був вихований за всіма правилами доброго тону або, точніше, не був вихований зовсім, все ж я помітив, що мої брати і старша сестра їли руками й облизували пальці, вмочені в підливу, а батько та мати, здавалося, цього не помічали. А дід дивився в свою тарілку, і єдина рука, якою він володів, без упину рухалась від тарілки до рота. Коли якийсь шматок випадав з його тремтячих пальців, брати сміялися з нього.

Я думав, що, повечерявши, ми проведемо вечір усі разом перед каміном. Але батько сказав, що він чекає друзів і що ми повинні йти спати. Взявши свічку, він одвів нас у сарай, що прилягав до кімнати, де ми вечеряли. Там стояли два великі фургони, якими звичайно їздять мандрівні торговці.

Батько відчинив дверцята одного з них, і ми побачили там двоповерхові нари.

— Ось ваші постелі,— сказав батько,— спіть собі на здоров'я.

Так прийняла мене моя сім'я — сім'я Дрісколів.

РОЗДІЛ XIV. БАТЬКО Й МАТИ

Виходячи, батько залишив нам свічку, але він замкнув дверцята фургона, і нам залишалося тільки лягти спати. Ми й зробили це якомога швидше, навіть не побалакавши, як звичайно вечорами, не обмінявшись навіть враженнями цього довгого, сповненого подіями

дня.

— На добраніч, Ремі,— сказав Маттіа.

— На добраніч, Маттіа.

Маттіа не мав ніякого бажання розмовляти, так само, як і я, і я був з цього радий.

Але й спати мені не хотілося. Погасивши свічку, я не міг склепити очей. Я став думати про все, що сталося, повертаючись з боку на бік на своїх вузьких нарах.

Через якийсь час я почув, що й Маттіа, котрий лежав наді мною, теж повертався з боку на бік.

— Не спиш? — спитав я пошепки.

— Ще ні.

— Погано себе відчуваєш?

— Ні, дякую. Я відчуваю себе добре, навіть дуже добре. Тільки в голові все крутиться, ніби й досі на морі, на пароплаві, чи в кебі, який то провалюється у вибоїни, то виїздить на горбки.

Та хіба тільки морська хвороба не давала Маттіа спати? Хіба не нагнали йому безсоння ті самі думки, що мучили й мене? Він мене дуже любив. Надто тісно ми були зв'язані між собою, і він відчував те саме, що й я.

Сон не приходив, і мене чимдалі дужче охоплював якийсь незрозумілий страх. Чого ж мені боятися?

Я цього не знав, але все ж боявся. Ні, мене лякало не те, що я ночую в цьому фургоні, посеред цього нужденного кварталу Беснал-Грін. Скільки разів доводилось мені ночувати в гірших умовах або й просто неба! Я був свідомий того, що мені не

загрожує ніяка небезпека. І все одно я боявся. Чим завзятіше я боровся з цим страхом, тим більше він мене змагав.

Години минали одна за одною. Я не знав, яка зараз пора ночі, бо поблизу не було баштового годинника, який вибиває час.

Аж раптом я почув досить сильний стукіт у двері сарая, що виходили на протилежний від "Двору Червоного Лева" бік. Стукіт повторився кілька разів через рівні проміжки часу. Потім у наш фургон проникло світло.

Здивований, я швидко озирнувся навколо себе, а тим часом Капі прокинувся і загарчав. Я побачив, що світло падає в фургон крізь віконце, навпроти якого були наші нари, і якого, лягаючи спати, я не помітив, бо воно було завішане зсередини. Половина цього віконця була навпроти нар Маттіа, друга половина — напроти моїх нар. Не бажаючи, щоб Капі розбудив увесь дім, я затулив йому рукою пащеку і подивився у віконце.

В сарай увійшов мій батько. Він швидко й безшумно відчинив двері на вулицю, а тоді зачинив їх, впустивши двох чоловіків з важеними тюками на плечах.

Приклавши палець до губів, другою рукою, в котрій був потайний ліхтарик, батько показав на наш фургон. Це мало означати, що не треба робити шуму, аби ми не попрокидалися.

Ця увага дуже мене зворушила, і я хотів був крикнути, що не сплю. Але, боячись розбудити Маттіа, що, як я гадав, уже спить, я не подав звуку.

Батько допоміг чоловікам зняти з плечей тюки, тоді щез, але незабаром повернувся з матір'ю. Поки батька не було, чоловіки розпакували тюки. В одному з них були сувої матерії, в другому — трикотажні вироби: білизна, панчохи, рукавички.

Тепер я зрозумів: це торговці прийшли до батька продати свій крам.

Батько брав у руки кожну річ, роздивлявся її при світлі ліхтарика і передавав матері, яка маленькими ножичками зрізала етикетки і клала їх до кишені.

Це здалося мені дивним.

Оглядаючи далі крам, батько сказав пошепки кілька слів чоловікам, що принесли тюки. Якби я знав англійську мову, то, може, й почув би, що він сказав. Але завжди погано чуєш те, чого не розумієш. До моїх вух дійшло тільки слово "полісмен".

Коли речі в тюках були оглянуті, мої батьки і двоє прибулих вийшли з сарая й подалися до кімнати, певно, для того, щоб розрахуватися. В сараї знову стало темно.

Я переконував себе: в тому, що я оце побачив, немає нічого особливого,— але переконати не міг. Чому ці люди, йдучи до моїх батьків, обминули "Двір Червоного Лева"? Чому вони так тихенько говорили про поліцію, ніби боячись, що хтось почує їх знадвору? Чому моя мати зрізала етикетки з товарів?

Ці питання не давали мені заснути. А що я не знаходив на них відповіді, то спробував прогнати їх з голови. Проте це було марно.

Через якийсь час світло знову впало в наш фургон, і я знову став дивитись у віконце. Але на цей раз я робив це знехотя і всупереч своїй волі, тоді як спершу підглядавав з природного бажання все бачити і знати. Тепер же я вмовляв себе, що не

повинен дивитись — і все ж дивився. Я говорив собі, що краще б нічого не знати — і все ж хотів знати...

Батько й мати були самі. Поки мати швиденько зав'язувала принесені речі в два клунки, батько розгрібав мітлою пісок в одному з кутків сарая. Під сухим піском незабаром показалася ляда. Батько підняв її й після того, як мати позав'язувала клунки, спустив у підвал.

Мати світила йому ліхтариком. Спустивши клунки, батько піднявся нагору, зачинив ляду і мітлою знову нагріб на неї піску.

На пісок вони натрусили соломи, що лежала скрізь на долівці сарая, і вийшли.

Та в ту ж мить, коли вони зачинили двері, мені здалося, що Маттіа заворушився на своїх нарах.

Невже й він бачив усе, що тут коїлося?

Я не наважувався його спитати. Тепер уже мене давив не якийсь невиразний страх. Я добре знав, чого боявся, і був з голови до ніг облитий холодним потом. Серце завмирало.

Я не спав усю ніч. Деся неподалік проспівав півень. Наближався ранок. Тільки тоді я забувся у важкому й тривожному сні, сповненому страхітливих кошмарів.

Прокинувся я від скреготу ключа в замку. Двері відчинилися. Подумавши, що це батько, я заплющив очі, аби не дивитись на нього.

— Це твій брат,— сказав Маттіа.— Він випускає нас на волю. Він уже пішов.

Ми підвелися. Маттіа не спитав мене, чи добре мені спалося. Я й собі мовчав. Коли він ненароком подивився на мене, я відвів очі.

Ми ввійшли в кімнату, але ні батька, ні матері там не було. Біля каміна сидів у своєму кріслі дід. Складалося враження, що він сидить отак, не ворухнувшись, з учорашнього дня. Старша сестра, на ймення Енні, витирала стіл, а найстарший брат Ален замітав кімнату.

Я підійшов до них, щоб подати їм руку, але вони робили далі свою роботу, не звертаючи на мене уваги.

Тоді я підійшов до діда, але він також не підпустив мене до себе і тільки, як учора, плюнув у мій бік, що зупинило мене на півдорозі.

— Спитай його,— попросив я Маттіа,— о котрій годині я побачу сьогодні батька та матір.

Маттіа спитав, і мій дід, почувши, що він говорить по-англійськи, трохи полагіднішав. Обличчя його пом'якшало, і він щось відповів Маттіа.

— Що він сказав?

— Що твій батько пішов на весь день, а мати спить, і що ми можемо вийти погуляти.

— Він сказав тільки це? — перепитав я, вважаючи, що переклад Маттіа надто скорочений.

Маттіа зніяковів.

— Я не знаю, чи добре зрозумів те, що він сказав далі...

— Кажи, що ти зрозумів.

— Здається, він сказав, що коли нам у місті трапиться нагода, не треба пасти задніх, а потім додав — це я зрозумів добре: "Затям гарненько: треба жити за рахунок дурнів".

Безперечно, мій дід здогадався, що мені каже Маттіа, бо на останніх словах він зробив здоровою рукою жест, ніби клав собі щось до кишені, і підморгнув.

— Вийдімо звідси,— сказав я Маттіа.

Протягом двох-трьох годин ми прогулювалися неподалік "Двору Червоного Лева", боячись піти кудись далі, щоб не заблудитись. Вдень Беснал-Грін видався мені ще жахливішим, ніж учора ввечері. На всьому — будинках людей — тяжіла печать нужденності, і від того на душі ставало неймовірно сумно.

Я й Маттіа мовчки розглядали все довкола.

Нарешті ми повернулися в кімнату.

Моя мати сиділа за столом, поклавши на нього голову. Подумавши, що вона хвора, я підбіг, аби поцілувати її, бо розмовляти з нею не міг.

Я обійняв її. Вона підвела голову й подивилася на мене, але, певно, нічого не бачила. Від неї тхнуло горілкою. Я позадкував. Голова її знову впала на розкинуті по столу руки.

— Джін,— сказав дід.

Я заляк на місці й глянув на Маттіа. Він дивився на мене очима, повними сліз.

Я подав йому знак рукою, і ми знову вийшли на вулицю.

Довго йшли ми поруч, тримаючись за руки, не обмовившись словом. Йшли куди дивляться очі...

— Куди б тобі хотілося оце зайти? — спитав нарешті Маттіа.

— Не знаю. Кудись, де б ми могли поговорити. Я хочу тобі щось сказати, але тут, серед цього юрмища, я не можу говорити.

Саме в цей момент ми вийшли на ширшу вулицю. В кінці її я помітив навіть дерева. А що як це село?.. Ми попрямували в той бік.

Це було не село, а величезний парк з просторими зеленими галявинами, з молодими деревцями. Краще місце для розмови годі було знайти.

— Ти знаєш, як я люблю тебе, мій любий Маттіа,— почав я, тільки-но ми посідали в затишному місці.— Добре знаєш ти й те, що тільки через цю любов я попросив тебе піти зі мною до моїх батьків. Отже, ти не будеш сумніватися в моїй дружбі, коли я тебе про щось попрошу?

— І дурний же ти! — відповів він, силкуючись усміхнутися.

— Ти хотів засміятися, щоб я не розплакався. А з ким ще мені поплакати, як не з тобою?

І, кинувшись Маттіа в обійми, я заплакав гіркими слізьми. Ніколи я не почував себе таким нещасливим, навіть тоді, як був самотній, загублений у цьому величезному світі.

Виплакавшись, я трохи заспокоївся. Адже я привів Маттіа в парк зовсім не для того, щоб він мене пожалів! Не задля себе привів я його сюди, а задля нього.

— Маттіа,— сказав я,— тобі треба звідси виїхати, повернутися у Францію.

— Покинути тебе? Ніколи!

— Я знав наперед, що ти відповіси саме так, і я щасливий, дуже щасливий, що ти не хочеш покинути мене.

І все ж треба нам розлучитись. Їдь у Францію, в Італію, куди хочеш, аби ти тільки не залишався в Англії.

— А ти куди хотів би поїхати? Куди ти хотів би, щоб ми поїхали?

— Я? Я повинен залишатися тут, у Лондоні, у своїй сім'ї. Хіба жити разом з батьками — не мій обов'язок? Бери всі наші гроші, які тільки залишилися, і їдь.

— Не кажи так, Ремі! Якщо треба комусь із нас поїхати, то це тобі.

— Чому?

— Тому що...

Маттіа не доказав і опустил очі перед моїм запитливим поглядом.

— Маттіа, скажи мені по щирості, ти не спав цієї ночі? Ти все бачив?

Маттіа не підводив очей.

— Не спав,— мовив він після паузи впівголоса.

— І що ти бачив?

— Усе.

— І ти зрозумів?

— Зрозумів, що ті, хто продавав крам, самі не купували його. Твій батько бурчав на них за те, що вони постукали у двері сарая замість дверей дому. А вони відповіли, що за ними стежив полісмен.

— Тепер ти розумієш, що тобі треба тікати звідси?

— Якщо мені треба тікати, то тобі — тим більше...

— Коли я вмовив тебе їхати сюди зі мною, то думав, що ми ніколи не розлучимось. Я мріяв про те, що мої батьки обох нас пошлють до колежу. Але склалося все по-іншому, і нам треба розлучитися.

— Ніколи!

— Маттіа, зрозумій мене і не додавай мені горя. Якби ми в Парижі здибалися з Гарафолі і якби він забрав тебе до себе, то ти також не схотів би, щоб я з тобою залишився. Чи не так? Ти мені сказав би те, що оце від мене чуєш.

Маттіа мовчав.

— Правду я кажу?

Помовчавши іще якусь хвилинку, Маттіа заговорив.

— Ремі, вислухай і ти мене,— мовив він.— Слухай мене уважно. Коли ти сказав мені в Шаваноні, що тебе розшукує твоя сім'я, мені стало дуже боляче. Замість того, щоб думати про твою радість і щастя, я думав тільки про себе. Я говорив собі, що в тебе з'являться брати і сестри, яких ти любитимеш так, як любив мене, а можливо, й більш, як мене. Ці брати і сестри будуть багатими, добре вихованими, освіченими. І я ревнував тебе до них. Ось що ти повинен знати, ось правда, з якою я перед тобою сповідаюся, і прошу вибачити мені.

— О, Маттіа!

— Скажи мені, що ти мені вибачаєш!

— Від усього серця! Я бачив, як ти страждаєш. І я дуже не хотів, щоб тобі було погано.

— Бо ти дурень, добрий дурень... Не треба зичити добра злим людям. А я тоді був злий. Та якщо ти мені вибачаєш, бо ти добрий, то я собі не вибачаю, бо я не добрий. Ти ще всього не знаєш. Я сказав собі подумки: я поїду з ним в Англію, бо треба подивитися, як воно буде. Проте якщо він буде щасливий, дуже щасливий, якщо в нього не буде часу думати про мене, я втечу і, ніде не зупиняючись, помандрую в Лукку, обійму свою маленьку Крістіну. Але склалося не так, як гадалося. Твої батьки... Одне слово, я не можу тебе покинути. Не Крістіну, не мою маленьку сестричку я повинен тепер пестувати, а мого друга, товариша, брата — Ремі.

Маттіа взяв мене за руку і обійняв. Мені на очі набігли сльози. Та хоч який я був схвилюваний, від своєї думки все ж не відступився.

— Маттіа, їдь звідси. Ти повинен повернутися у Францію, побачитися з Лізою, Акеном, матінкою Барберен, з усіма моїми друзями і розповісти їм, чому я не можу зробити для них того, що обіцяв. Скажеш, що мої батьки не багаті люди, як ми думали, цього буде досить. Ти розумієш мене? Бони не багаті — та й край. А в тому, що людина бідна, нема сорому...

— Ти хочеш, щоб я їхав зовсім не через те, що вони не багаті... Ні, не поїду.

— Маттіа, прошу тебе, не завдавай мені більше жалю. Ти ж бачиш, що мені його й так вистачає.

— О, не пояснюй мені того, що завдає тобі жалю! Я не розумник і не хитрун. Але якщо я не розумію всього того, що має попасти мені сюди,— Маттіа лягнув себе по лобі,— то я добре відчуваю все, що залягає мені ось сюди,— він поклав руку на серце.— Не тому, що твої батьки бідні, ти хочеш мене вирядити звідси, не тому, що їм нічим мене годувати. Річ у тім, що... що після того, що ми бачили й чули цієї ночі, ти боїшся за мене.

— Маттіа, не говори такого.

— Ти боїшся, що і я врешті-решт буду відрізати етикетки на некуплених товарах...

— Ох, Маттіа, замовкни! Маттіа затулив обличчя руками.

— Що ж, коли ти боїшся за мене, то й я боюсь за тебе,— трохи згодом повів він далі.— Отож я й кажу: їдьмо разом, повернімось у Францію, до матінки Барберен, Лізи, всіх твоїх друзів!

— Це неможливо! Мої батьки для тебе — ніхто. Ти нічим перед ними не зобов'язаний. Для мене ж вони — батьки, і я повинен залишатися з ними.

— Твої батьки! Цей паралітик — твій дід, а жінка, яка спить п'яна за столом,— твоя мати!

Я рвучко підвівся й вигукнув:

— Замовкни, Маттіа! Ти не смієш так говорити про мого діда, про мою матір! Я повинен їх шанувати, любити.

— Повинен був би, якби вони були твої рідні батьки. Але якщо вони не рідні...

— Хіба ти не чув, що розповідав мій батько?

— А хто доведе, що ця розповідь — правдива? В них колись украли дитину. Потім вони її шукали. І знайшли хлопця такого самого віку. Оце й усе.

— Ти забув сказати, що дитину, яку в них було вкрадено, підкинули саме на вулиці Бретей і що на тій самій вулиці, того самого дня, було знайдено мене.

— А хіба не могло трапитись, щоб одного й того ж дня на вулиці Бретей підкинули двох дітей? Чи не міг комісар поліції помилитись, відсилаючи Дріскола в Шаванон? Це цілком можливо...

— Ні!

— Значить, у мене дурна довбешка, нічого не можу до пуття пояснити. Хтось інший пояснив би це краще...

— Це ні до чого.

— Ремі, зверни увагу на те, що ти зовсім не схожий ні на батька, ні на матір. Ти ж не білявий, як усі твої брати й сестри. Чому ти не такий, як вони? З іншого боку, дивує ще одна річ: де такі зовсім не багаті люди взяли стільки грошей на розшуки дитини?.. Ти, на мій погляд, ніякий не Дріскол. Ти не Дріскол, і ти не повинен залишатися в цих Дрісколів! Якщо ж ти, попри все, хочеш залишитися, то й я залишуся з тобою. Але перш за все напиши матінці Барберен. Хай вона нам повідомить, які насправді були твої пелюшки. Коли в нас буде її лист, ти перепитаєш про пелюшки того, кого називаєш своїм батьком. Можливо, тоді дещо проясниться. Доти я нікуди не поїду. Якщо доведеться працювати, працюватимемо разом.

— А якщо одного чудового дня Маттіа добряче луснуть по голові?

Маттіа сумно всміхнувся:

— Це ще буде не найгірше. Хіба відчуваєш біль, коли одержуєш удари задля друга?

РОЗДІЛ XV. КАПІ СТАЄ ЗЛОДИЄМ

Ми повернулися у "Двір Червоного Лева", коли вже стемніло. Весь день ми провели в цьому чудовому парку: гуляли, розмовляли. Поснідали шматком хліба, який купили самі.

Батько вже був удома, а мати проспалася. Ні він, ні вона не спитали, де ми тинялись так довго. Тільки після вечері батько сказав, що хоче поговорити з нами обома, і звелів мені й Маттіа підійти ближче до каміна, що знову викликало обурення діда.

— Як ви заробляли на прожиття у Франції? — спитав батько.

Я розповів.

— І ви ніколи не боялися, що помрете з голоду?

— Ніколи. Ми заробляли не тільки на хліб, а ще й назбирали грошей на корову, — докинув Маттіа.

Він розповів історію з коровою.

— Виходить, ви талановиті хлопці! — зауважив батько. — Ану покажіть, на що ви здатні!

Я зняв арфу і загравав п'єску.

— Добре, добре,— похвалив мене батько.— А що вміє Маттіа?

Маттіа загравав на скрипці, потім на корнеті. Діти, які слухали нас, заплескали в долоні.

— А Капі? — спитав батько.— Що він уміє? Не думаю, щоб ви тягали цього собацюру задля власної приємності. Він, напевно, годен заробити хоч би собі на харч.

Я пишався талантами Капі. Отож я звелів йому, щоб він показав кілька фокусів. Капі показав. Діти були в захваті.

— Цей собака — справжнісінький скарб! — вигукнув батько.— Ось що я хочу запропонувати... Але хай Маттіа спершу скаже, чи він згоден жити в нас.

— Я хочу залишитися з Ремі,— відповів Маттіа.

— Коли так, то повертаюсь до своєї пропозиції,— мовив батько.— Ми люди бідні, самі заробляємо собі на хліб насущний. Влітку ми їздимо по Англії. Діти підносять товари до тих людей, які не завдають собі клопоту, аби підійти до нас. Але взимку роботи в нас нема. Тож поки ми в Лондоні, Ремі й Маттіа можуть ходити по дворах і заробляти музикою. Я не сумніваюсь у тому, що вони незабаром матимуть добру виручку, особливо перед Різдвом. Та щоб ніхто на цьому світі не їв дарма хліба, Капі теж даватиме вистави з Аленом і Недом.

— Капі може працювати тільки зі мною,— жваво заперечив я.

— Не турбуйся, він навчиться працювати з Аленом і Недом! В такий спосіб ви набагато більше зароблятимете.

— Запевняю вас — він нічого без мене не робитиме, а наші з Маттіа збори дуже зменшаться! З Капі ми будемо заробляти набагато більше!

— Годі базікати! — відрубав батько.— Коли я щось кажу, треба слухати і негайно виконувати.

Сперечатися далі було годі, тому я промовчав. Нас розлучать із Капі! Яке горе!

Ми поплентались у фургон спати. На цей раз батько нас не замкнув. Я вже вклався на нари. Маттіа, який роздягався довше, ніж я, підійшов до мене й зашепотів:

— Бачиш, тому, кого ти називаєш своїм батьком, не досить, щоб на нього працювали діти! Йому ще треба наживатися з собаки. Невже тобі й досі не спала полуда з очей? Завтра напишемо матінці Барберен!..

Але наступного дня довелося повторити з Капі кілька фокусів. Я взяв його на руки і тихенько пояснив, чого від нього хочуть. Якими очима дивився на мене Капі! Як він мене слухав!

Вручивши повідець Аленові, я знову заходився напучувати Капі. І він — розумний та слухняний песик! — пішов за моїми братами, хоч і з сумним виглядом, але не опираючись.

Щодо мене й Маттіа, то батько вирішив сам відпровадити нас до кварталу, де можна пристойно заробити. Ми пройшли чи не через увесь Лондон, поки потрапили в квартал з розкішними будинками, із зеленими скверами. На цих чудових вулицях з широкими тротуарами не було людей у лахмітті, з голодним виразом обличчя. Тут

гуляли ошатно вбрані дами, торохтіли лаковані карети, запряжені баскими кіньми, яких поганяли пикаті візники з напудреним волоссям.

У "Двір Червоного Лева" ми повернулися досить пізно.

Мені було дуже приємно побачити Капі веселим, хоч і брудним. Я добре витер його соломою, загорнув у свою кожушанку і поклав спати поруч з собою. І бозна-хто з нас був щасливіший — я чи він...

Так тривало кілька днів. Ми виходили вранці і поверталися додому ввечері. Капі ходив давати вистави з Аленом і Недом. Але якось батько сказав мені, що я можу взяти Капі з собою, бо Ален і Нед повинні сьогодні залишитися вдома.

Ми з Маттіа поклялися, що зберемо разом з Капі якнайбільшу виручку, щоб його завжди відпускали з нами.

Ще зранку ми старанно прибрали й розчесали Капі, а після сніданку вирушили до кварталу, де, як нам підказував досвід, "шановна публіка залюбки сягає до кишені". Задля цього нам потрібно було перетнути весь Лондон з заходу на схід.

Як на зло, місто вже два дні було вкрите густим туманом. Небо, точніше, те, що в Лондоні править за небо, було геть засноване якимись оранжевими хмарами, а вулиці — сіруватим димом, крізь який важко було щось розгледіти на віддалі кількох кроків. Не багато вийде на вулицю людей, аби подивитися на нас, а Капі за туманом вони й зовсім не помітять. Як ми зберемо пристойні гроші? Маттіа кляв цей проклятуший туман. Ми не знали, яку послугу всім нам він незабаром зробить...

Чимчикуючи швидко і погукуючи на Капі, ми дійшли до Холборна — однієї з найлюдніших торгових вулиць у Лондоні. Раптом я помітив, що Капі нема біля нас. Де він? Такого ще ніколи не бувало. Я зупинився, щоб почекати на нього. Звернувши в якусь алею, я тихенько свиснув, бо побачити щось на віддалі було неможливо. Я вже злякався, чи Капі, бува, не вкрадено, коли побачив — він біжить чвалом, тримаючи в зубах пару шерстяних панчіх. Метляючи хвостом, Капі почепився передніми лапами на мене і віддав мені панчохи. Він виглядав дуже гордим, ніби йому вдалося добре виконати один із своїх найважчих фокусів, і він вимагав од мене схвалення.

Все це сталося за якусь там мить. Я сторопів. Зненацька Маттіа вхопив панчохи в одну руку, а другою потяг мене далі в алею.

— Ходімо чимшвидше, але не біжімо! — мовив він. Трохи згодом він пояснив, чому ми втекли.

— Я, так само, як і ти, задумався, де б Капі міг узяти ці панчохи. Коли чую — якийсь чоловік каже: "Де злодій?" Злодій — це Капі, розумієш? Якби не туман, нас би спіймали як злодіїв.

Я дуже добре все зрозумів. На якусь мить мені перехопило дух.

Вони зробили з Капі злодія, з мого доброго, чесного

Капі!

— Повертаймося додому, Маттіа! Тримай Капі на повідці. Маттіа не заперечив і словом, і ми, швидко крокуючи, вернулися в "Двір Червоного Лева".

Батько, мати й діти сиділи за столом. Вони згортали шматки матерії. Я шпурнув

панчохи на стіл. Ален і Нед розсміялися.

— Ось пара панчіх,— сказав я.— Щойно їх украв Капі, бо з Капі зроблено злодія. Сподіваюсь, що це вчинено жартома.

Я весь тремтів, однак говорив твердим і рішучим тоном.

— А якщо не жартома,— спитав батько,— то що тоді?

— Я прив'яжу Капі до шиї вірвовку і, хоч як люблю його, відведу до Темзи і втоплю. Я не хочу, щоб Капі став злодієм, і сам не хочу ним стати. Якби я знав, що це може колись трапитись, то давно пішов би і втопився разом з Капі.

Батько пильно дивився мені в обличчя. Потім замахнувся на мене. Він пропікав мене очима. Однак я не опустил погляду.

Мало-помалу його спотворене злістю обличчя пом'якшало.

— Ти маєш рацію, гадаючи, що це вчинено жартома,— сказав батько.— А щоб це більше не повторилося, віднині Капі виходитиме на роботу тільки з вами.

РОЗДІЛ XVI. ЗРАДЖЕНІ МРІЇ

Я дуже хотів подружитися з моїми братами Аленом і Недом. Але вони цього не хотіли, більше того — давали мені зрозуміти, що ненавидять мене. Очевидно, вони не мали мене за брата.

Після пригоди з Капі наші взаємини визначились досить чітко. Я й собі дав їм зрозуміти — звичайно, не словами, бо по-англійськи я майже не говорив,— а жестами, що коли вони заподіють Капі бодай якусь шкоду, то матимуть справу зі мною.

Пробував я заприятелювати і з сестрами. Але Енні, старша, ставилась до мене не краще, ніж Ален та Нед. Не минало й дня, щоб вона не викинула мені якогось коника, і слід сказати, робила це вельми вміло.

Ненависний Аленові й Неду, зневажений Енні, я покладав останні свої надії на маленьку Кет. Трирічна Кет, природно, не почувала до мене неприязні. Я пестив її, пригощав цукерками, тістечками, апельсинами. Їх давали мені дітлахи на вулицях, коли ми з Маттіа й Капі показували виставу. Вони казали: "Це собаці". Мабуть, не дуже це мудро — пригощати апельсинами собаку, але я брав їх охоче — адже вони призначалися для маленької Кет...

Отож з усієї моєї сім'ї, про зустріч з якою я так мріяв, одна тільки Кет дозволяла себе любити. Дід плював у мій бік щоразу, як я наближався до нього. Батько згадував про мене тільки ввечері, коли я віддавав йому зароблені на вулицях гроші. Мати взагалі не звертала на мене уваги. Ален, Нед та Енні ненавиділи мене. Тільки маленька Кет дозволяла пестити себе, і то лише тоді, як я частував її солодощами.

Яке розчарування!

Хоч я з самого початку відкинув припущення Маттіа, проте, задумуючись над своїм становищем, доходив висновку, що якби справді сім'я Дрісколів була моєю сім'єю, то всі її члени ставились би до мене з більшою приязню і турботливістю. Адже я нічим не заслужив такої байдужості й жорстокості...

Коли Маттіа бачив мене зажуреним, він, здогадуючись про причини мого смутку, говорив ніби сам до себе:

— Цікаво б знати, що відповість тобі матінка Барберен!

Щоб мати змогу навідуватися щодня на пошту — ми просили матінку, аби вона адресувала листа "до запитання",— ми поміняли свій звичний маршрут і ходили тепер спершу до головного поштамту, а вже потім у Холборн. Врешті-решт нам вручили довгожданого листа.

Головний поштамт видався нам непідходящим місцем для читання такого листа. Ми звернули в бічну вуличку, і там я нарешті розкрив листа матінки Барберен, точніше, листа, якого написав за неї священник з Шаванона.

Ось що я прочитав:

"Мій маленький Ремі!

Я дуже здивована й засмучена тим, про що дізналася з твого листа. З того, що завжди мені говорив мій бідний Барберен відтоді, як знайшов тебе на вулиці Бретей, а також з розмови з особою, яка тебе розшукувала, я була певна: твої батьки — дуже багаті люди.

Про це свідчив і одяг, який був на тобі, коли Барберен приніс тебе в Шаванон. Так зодягають тільки дітей багатих батьків. Ти питаєш мене, в які пелюшки ти був сповитий. Мені легко відповісти тобі на це, бо я зберегла всі твої речі, гадаючи, що тебе зможуть за ними впізнати твої батьки, якщо будуть тебе розшукувати.

Та насамперед мушу сказати, що в тебе не було справжніх пелюшок. "Пелюшки" я говорила за звичкою, бо в нас дітей сповивають. Ти ж не був сповитий; ти був одягнений. На тобі був мереживний чепчик, дуже гарний і, напевно, дуже дорогий, льоля з тонкого полотна, оторочена на шиї і рукавцях вузьким мереживцем, білі вовняні панчішки, білі плетені черевички з шовковими китичками, довге платтячко з білої фланелі, довга біла кашемірова шубка на шовковій підкладці, красиво гаптована, з капюшоном. До того ж, ти був загорнутий у фланелеву ковдрочку.

Полотняної пелюшки в тебе не було, бо в поліцейській дільниці її замінили звичайною серветкою.

Ось іще що: на жодній із твоїх речей не було мітки. Їх вирізано, певно, для того, щоб не можна було дізнатися прізвища твоїх батьків.

Оце й усе, мій любий Ремі, що я можу тобі повідомити. Якщо ці речі будуть тобі потрібні, ти тільки напиши, і я відразу їх вишлю.

Корова, яку ти мені купив, дорогий мій хлопчику, жива й здорова, дає багато молока, і завдяки їй я живу тепер нівроку. Коли я дивлюсь на неї, то завжди згадую тебе і твого маленького товариша Маттіа.

Буду дуже рада дістати від тебе ще якусь звісточку. Сподіваюсь, що в тебе все буде добре. Ти ж бо такий ласкавий і добрий! Хіба ти можеш бути нещасливим у своїй сім'ї? Батько, мати, брати й сестри полюблять тебе, бо ти того заслуговуєш.

Прощай, мій любий хлопчику, гаряче цілую тебе.

Твоя мати-годувальниця, вдова Б а р б е р е н".

В мене защеміло серце. Мила матінка Барберен, яка вона добра до мене! Вона любить мене і гадає, що й усі повинні любити мене так, як вона.

— Яка добра жінка! — сказав Маттіа.— Згадала і про мене. Та коли б навіть вона мене й забула, я все одно був би вдячний їй за цей лист. Як докладно вона описала всі твої речі! Ми примусимо містера Дріскола так само докладно перерахувати їх. Хай тільки помилиться...

— Він міг дещо забути...

— Що ти кажеш? Хіба забувають, у що була зодягнена дитина того дня, як її вкрадено? Адже саме за одягом її можна буде потім знайти...

— Поки мій батько не відповість на наші запитання, прошу тебе, не роби ніяких припущень!

— Це не я роблю припущення. Це ти допускаєш, що він дещо міг забути.

— Що ж, побачимо.

Мені нелегко було спитати в батька про мій одяг. Якби я питав про це з цікавості, без потаємної думки, все було б просто. Але ж я збирався питати з певною метою! Мені було боязко й соромно. Я довго вагався. Нарешті одного дня, коли холодний дощ загнав нас додому багато раніше, ніж звичайно, я зважився завести розмову на цю болісну для мене тему.

Тільки-но я заговорив, батько підвів голову й пильно подивився мені в очі, як мав звичку робити це завжди, коли я казав щось йому наперекір.

Але я витримав його гострий погляд.

Я гадав, що він розсердиться, і неспокійно глянув на Маттіа. Я хотів мати його за свідка. Та батько стримав свій гнів, опанував себе і посміхнувся. Щоправда, в його посмішці було щось лихе й жорстоке, але все-таки це була посмішка.

— Який був на тобі одяг? — перепитав батько.— Мереживний чепчик, полотняна сорочечка, оздоблена мереживцем, фланелеві ковдрочка і платтячко, вовняні панчішки, плетені черевички, біла кашемірова шубка з капюшоном, вишита внизу. І мітки скрізь були: "Ф. Д." — тобто "Френсіс Дріскол", справжнє твоє ім'я. Але ці мітки зрізала та жінка, що вкрала тебе. Вона хотіла, щоб ми ніколи тебе не знайшли... Але я зробив опис одягу. Довелось також показати твою метрику, яку я виклопотав у священика, що хрестив тебе. Мені її повернули, деś вона в мене є. А по одягу я тебе й розшукав...

Батько висунув шухляду, порився в ній і за якусь хвилину подав мені великий, штемпельований багатьма печатками папір.

— Якщо ваша ласка,— мовив я,— хай Маттіа перекладе мені його.

— Чом би й ні? Хай перекладає.

Маттіа сяк-так переклав документ. Виходило, що я народився в четвер другого серпня і був сином Патріка Дріскола та Маргарет Гренж, його дружини.

Яких доказів я ще міг вимагати?

Проте Маттіа, здавалось, був незадоволений. Увечері, коли ми пішли спати в наш фургон, він знову нахилився до мого вуха, начеб хотів звірити якийсь секрет.

— Все це прекрасно,— сказав він,— але ось що цікаво: де мандрівний торговець Патрік Дріскол і його дружина Маргарет Гренж взяли стільки грошей, щоб справити

своєму синочкові мереживний чепчик, сорочечку з мереживом, гаптовану шубку? Мандрівні торговці не такі багаті, щоб купувати дороге вбрання...

— А може, саме тому, що він торговець, воно обійшлося йому дешевше.

Маттіа, свиснувши, похитав головою, а тоді знову зашепотів мені на вухо:

— Ремі, я певен: ти — не син Дріскола. Він викрав тебе. Я хотів заперечити, але Маттіа вже заліз на свої нари.

РОЗДІЛ XVII. ДЖЕЙМС МІЛЛІГАН — ДЯДЬКО АРТУРА

Якби я був на місці Маттіа, то, може б, і мені спало це на думку. Але ж для Маттіа Дріскол був тільки "містером Дрісколом", а для мене він був батьком!

Хай Маттіа думає про нього все, що завгодно. Він йому — чужий. Що ж до мене — я повинен його поважати як батька... Безперечно, моє становище до певної міри непевне, але я не маю права оцінювати його з точки зору Маттіа...

Йому дозволено сумніватися, мені — ні. І все-таки мене гризли сумніви.

Невже цей чоловік — мій батько? Невже ця жінка — моя мати? Невже ці діти — мої брати # й сестри? Невже це моя сім'я?

Страшно признатися, але коли я був сам-самісінький на світі, я не почував себе таким нещасливим.

Чи визнаю я правду? Хто підніме переді мною таємничу завісу?

Я мучився цими питаннями, яких не міг розв'язати. Моя безпорадність гнітила мене.

А тим часом я мусив співати, грати веселі танці, сміятися...

Найкращими для мене днями були неділі. В неділю в Лондоні заборонялося грати на вулицях. І мені не треба було прикидатися веселим. Я міг сумувати. Як мало скидався тепер я на того хлопця, що кілька місяців тому приїхав сюди!

Якось у неділю я зібрався піти погуляти з Матті і Капі, але батько сказав, щоб я залишався вдома — мовляв, я буду йому потрібен. Маттіа пішов гуляти сам. Дід сидів у своїй кімнаті нагорі, мати з Енні кудись подалися.

Ми були з батьком удома самі.

Десять за годину в двері постукали. Батько пішов відчинити і повернувся з якимсь паном, що дуже різнився від звичайних батькових гостей. Це був справжній джентльмен, елегантно одягнений, з гордовитим, але трохи втомленим обличчям. Виглядав він років на п'ятдесят. Мене вразила його усмішка, напрочуд широка. Він одразу показував усі свої зуби, білі та гострі, як у молодого собаки. Дивлячись на нього, годі було збагнути, усміхається він чи хоче вкусити.

Він заговорив із батьком, але раз у раз поглядав на мене. Коли ми зустрічалися очима, він одвертався.

Через кілька хвилин гість перейшов з англійської на французьку мову. Говорив він вільно і майже без акценту.

— Оце той юнак, про якого ви мені розповідали? — спитав він батька, показавши на мене пальцем.— З вигляду він міцний.

— Відповідай панові! — наказав батько.

— Ви добре себе почуваєте? — спитав джентльмен.

— Так, пане.

— І ніколи не хворіли?

— В мене було запалення легень.

— О! За яких же це обставин?

— Я захворів після того, як пролежав ніч на снігу в страшний мороз. Мій хазяїн, який також ночував на снігу, замерз тієї ночі, я ж відбувся запаленням легень.

— Давно це було?

— Три роки тому.

— І ця хвороба минула без ускладнень? Ви ніколи не відчуваєте втоми, млості, не пітнієте вночі?

— Ніколи. Якщо я втомлююсь, то це тому, що багато мандрую, але не стаю від того хворим.

— І ви легко переносите втому?

— Легко.

Гість підвівся, підійшов до мене і почав обмацувати мої плечі. Потім приклав руку мені до серця. Тоді при-тис голову до моєї спини, до грудей і сказав, щоб я глибоко дихав. Насамкінець звелів мені покашляти.

Після цього він пильно й досить довго дивився мені в обличчя. Отож саме тоді у мене майнула думка, що він, напевно, любить кусатись — така жахлива була в нього усмішка.

Гість знову повів з батьком розмову по-англійськи. Через кілька хвилин обоє вони вийшли, але не в ті двері, що вели на вулицю, а в ті, що вели в сарай.

Я питав себе, чому цей джентльмен так докладно розпитував мене про здоров'я. Невже він хоче взяти мене до себе за слугу? А як же Маттіа та Капі?

Трохи згодом повернувся батько і сказав мені, що я йому не потрібен — він іде з дому. Отож я можу, як хочу, піти погуляти.

Мені зовсім не хотілося гуляти. Але що я мав робити в цьому невеселому домі? Краще вже погуляти, ніж нудитись, сидючи тут.

Надворі йшов дощ, і я заліз у наш фургон, щоб надіти кожушанку. Та, на превеликий свій подив, я побачив у фургоні Маттіа. Я хотів був із ним заговорити, проте він затулив мені рота рукою і сказав пошепки :

— Відчини двері сарая, я непомітно вийду за тобою. Не треба, аби вони знали, що я був у фургоні!

— Знаєш, хто той пан, що був оце в твого батька? — спитав Маттіа, коли ми вже були на вулиці.— Це містер Джеймс Мілліган, дядько твого друга Артура.

Я, мов заворожений, став серед вулиці. Маттіа взяв мене за руку і повів далі, говорячи:

— Мені було нудно гуляти самому цими сумними вулицями цього сумного недільного дня. Я вернувся додому, заліз у фургон і ліг на свої нари — хотів поспати. Але спати мені не довелося. В сарай увійшов твій батько в супроводі незнайомого

джентльмена, і я мимохіть почув їхню розмову:

"Міцний, як скеля,— сказав джентльмен.— Десять інших на його місці врізали б дуба, а він тільки захворів на запалення легень".

Я став прислухатись, та вони раптом змінили розмову.

"Як ся має ваш небіж?" — спитав твій батько.

"Як не дивно, набагато краще. Адже три місяці тому всі лікарі прирікали його на смерть. Але його дорогенька матуся і на цей раз урятувала його своїм доглядом. Яка чудова мати пані Мілліган!"

Я став дослухатися ще пильніше.

"Ну, якщо вашому небожеві ведеться краще,— повів далі твій батько,— то всі ваші заходи перестороги ні до чого".

"На якийсь час, може, й так,— відповів джентльмен,— але навряд чи Артур житиме. Це було б чудо, а чудес у цьому світі не буває. Треба, щоб на той день, коли він помре, я був гарантований від будь-яких несподіванок, і щоб єдиним спадкоємцем залишився я — Джеймс Мілліган".

"Будьте спокійні,— сказав твій батько.— Все так і буде; я за це відповідаю".

"Я на вас розраховую",— сказав джентльмен і додав кілька слів, яких я до пуття не зрозумів. Щось наче таке: "Тоді побачимо, що нам з ним робити". І він вийшов.

Коли я вислухав Маттіа, перше, що мені спало на думку — це побігти до батька і спитати адресу містера Міллігана, щоб дізнатися від нього про Артура та його матір. Але я одразу схаменувся. Питати в дядь ка, який чекає не дочекається смерті свого небожа, про цього небожа! До того ж, цим би я виказав нас перед паном Мілліганом. Він би збагнув, що його розмову з Дрісколом чули...

Артур живий. Почуває себе краще. Що ж, на сьогодні мені досить і цієї радісної звістки.

РОЗДІЛ XVIII. РІЗДВО

Тепер у нас з Маттіа тільки й мови було, що про Артура, пані Мілліган та Джеймса Міллігана.

Де Артур і його мати? Де їх шукати? Чи пощастить знайти?

Кінець кінцем у нас виник план, в успіху якого, здавалося, годі було сумніватись. Якщо Джеймс Мілліган приходив один раз у "Двір Червоного Лева", то він, далєбі, навідається туди і вдруге, і втретє. Адже в нього з моїм батьком якісь справи. А коли він піде, Маттіа покрадеться за ним назирці й побачить, де він живе. А потім ми розпитаємо слуг. Можливо, вони й наведуть нас на слід Артура.

Цей чудовий план захопив мене. На якийсь час я навіть забув про свої тривоги та турботи.

Після пригоди з Капі і листа матінки Барберен Маттіа щодня казав мені: "Повернімося до Франції!" А я знай відповідав йому: "Я не повинен кидати сім'ю". "Треба їхати",— не відступався Маттіа. "Я мушу залишитись",— правив своєї я.

Тепер до цієї останньої фрази я незмінно додавав: "... щоб знайти Артура". Маттіа нічого було на це заперечити. Адже конче треба було попередити пані Мілліган про

заміри брата її покійного чоловіка.

Тепер, перед Різдвом, ми виходили давати на вулицях вистави по ночах. В Англії різдвяні концерти відбуваються вночі. Вдень ми сиділи вдома, отже, сподівалися, що не сьогодні-завтра підстережемо Джеймса Міллігана.

— Коли б ти знав, як мені хочеться, щоб ти знову зустрівся з пані Мілліган! — сказав якось Маттіа.

— Чому?

— Тому, що вона така добра до тебе,— відповів він після довгого вагання.

Потім він додав:

— А ще тому, що вона, певно, допоможе тобі знайти батьків.

— Маттіа!

— Ти не хочеш мене слухати. Даремно... Ремі, я й на мить не можу припустити, що ти — син Дрісколів. Подивись на себе і на них. Я маю на увазі не тільки біляве волосся... Ти не схожий на них і вдачею. Ти — не їхній. І це підтвердиться, коли ми розшукаємо пані Мілліган.

— Як це?

— Є в мене одна думка...

— Скажи, що це за думка.

— Ні, не скажу.

— Чому?

— Тому, що коли це дурниця...

— То й що?

— Було б дуже погано, якби ця моя думка виявилась неслухною. Не треба тішити себе радіщами, яким не судилося збутися. Хай гіркий досвід з Беснал-Грін стане нам за приклад. Ми уявляли собі прекрасні зелені луки, а побачили смердючі калюжі...

Ми, як і раніше, тинялися по Лондону, заробляючи гроші грою та співами. Ми не були привілейованими музикантами, які грають у певному кварталі і мають "свою публіку". Надто ще малі й несміливі, ми поступалися місцем тим, хто виборював свої права способами, супроти яких ми встояти не могли. Скільки разів траплялося так, що ми, вже виступивши і чекаючи грошей, змушені були тікати від якогось там здорованя-шотлан-дця в плісированій спідничці, з пледом і в капелюсі з перами. Зачувши звук його волинки, ми ту ж мить давали дьору. Маттіа любесенько заглушив би його волинку своїм корнет-а-пістоном, але ми були безсилі перед музикантом.

Так само ми були не годні змагатися з ватагами музи-кантів-"негрів", що вешталися по вулицях. Ці люди — не справжні негри. Вони натягають на себе кумедні фраки з довгими, мов риб'ячі хвости, фалдами і з величезними комірами, звідки їхні голови стирчать, як букети квітів з паперових обгорток. Ми боялися їх іще дужче, ніж шотландських "бардів". Коли ми їх бачили чи бодай чули звуки їхніх банджо, то шанобливо замовкали і йшли куди-інде, у якийсь квартал, де не сподівалися здибати таку саму ватагу. Щоправда, інколи ми ставали десь збоку й чекали, поки скінчиться їхній "концерт".

І от якось я побачив, що один з "негрів", чи не най-химерніший з усіх, подає Маттіа якісь знаки.

Спочатку я подумав, що він насміхається з нас і хоче за наш рахунок розважити публіку, але, на превелике моє здивування, Маттіа помахав йому рукою.

— Ти його знаєш? — спитав я.

— Це Боб.

— Який Боб?

— Мій друг Боб із цирку Гассо, один з тих двох клоунів, про яких я тобі розповідав. Це він навчив мене англійської мови.

— Ти що, не впізнав його?

— Не впізнав! У Гассо він посипав свою кучму борошном, а тепер мастить її ваксою!

Скінчивши грати, Боб підійшов до нас, і з того, як він звернувся до Маттіа, я зрозумів — він дуже любив мого друга. Рідний брат не зрадив би так із зустрічі, як цей старий клоун: очі його сяяли, в голосі бриніла ніжність. Боб сказав, що втратив роботу в цирку і хоч-не-хоч став вуличним музикантом.

Але нам довелося швидко розійтися. Боб мусив чимчикувати з своєю ватагою, а ми повинні були шукати кварталу, куди не зайдуть "негри". Боб і Маттіа домовились, що вони зустрінуться в неділю.

Боб, ясна річ, і до мене поставився приязно. Незабаром він став також і моїм другом. Він бував у бувальцях і давав нам розумні поради, як треба жити в Лондоні. Він заприятелював і з Капі й часто з заздрістю говорив, що якби в нього був такий собака, то він не знав би горя-біди. Не раз він пропонував нам об'єднатися і вирушити в мандри по Англії вчотирьох. Але я, зрозуміло, рішуче відмовлявся від цього.

Отакі були наші справи напередодні Різдва. Замість того, щоб виходити з дому вранці, ми вирушали на заробітки аж увечері, годині о восьмій-дев'ятій.

Ми грали у скверах і на вулицях, де в цей час уже не їздили екіпажі. Адже потрібна була тиша, щоб нашу музику почули в оселях крізь зачинені вікна та двері, щоб вона розбудила дітей у їхніх ліжечках і сповістила про свято. Потім ми йшли на центральні вулиці. Проїздили останні екіпажі, які розвозили глядачів із театрів, і нарешті наставала тиша. І ми грали найніжніших, най-задушевніших наших пісень. Погравши, зверталися до публіки: "Шановні панове, на добраніч вам, веселого Різдва!" — і йшли грати кудись-інде.

Так ми грали протягом трьох тижнів.

РОЗДІЛ XIX. ПОБОЮВАННЯ МАТТІА

Містер Джеймс Мілліган не приходив більше до містера Дріскола, принаймні, ми ні разу не бачили його в "Дворі Червоного Лева".

Після Різдва ми знову стали виходити з дому на цілий день, тож наші сподівання на зустріч з Артуровим дядьком зменшились. Тепер тільки неділі були у нас вільні, але ми не йшли гуляти, а здебільшого сиділи вдома і, таким чином, позбавляли себе гарного перепочинку.

Ми чекали.

Маттіа спитав у свого друга Боба, як би можна дізнатись про адресу такої собі пані Мілліган, у якої паралізований син, або містера Джеймса Міллігана. Але Боб відповів, що для цього треба знати, хто така пані Мілліган і хто такий Джеймс Мілліган, бо прізвище Мілліган дуже поширене в Англії і, зокрема, в Лондоні.

Це не спадало нам на думку. Для нас існувала тільки одна пані Мілліган — Артурова мати, і тільки один Джеймс Мілліган — Артурів дядько.

Тоді Маттіа знов завів мову про повернення до Франції, і знову я заперечував, і наші суперечки довкола цього питання розгорілися з новою силою.

— Ти хочеш відмовитись від розшуків пані Мілліган? — питав я.

— Аж ніяк. Але хто тобі сказав, що пані Мілліган зараз в Англії?

— А чому ти гадаєш, що вона — у Франції?

— Мені здається це цілком імовірним. Артур хворий. Чом би його матері не повезти його в країну з гарним кліматом, де він може легше одужати?

— Хіба тільки у Франції цілющий клімат?

— Але ж саме у Франції Артур уже раз одужав. Отже, мати повинна б була повезти його туди знову. До того ж, я хотів би, щоб ти виїхав звідси.

Я не наважувався спитати, чому Маттіа хоче, щоб я виїхав з Англії, бо знав, яка буде його відповідь.

— Я боюся, — вів далі Маттіа, — що з нами тут скоїться якесь лихо. Тікаймо звідси!

Однак, незважаючи на те, що ставлення моєї сім'ї до мене анітрохи не змінилося, в мене не вистачало духу послухатись Маттіа.

А головне — я й досі не вірив, що я чужий сім'ї Дрісколів...

Час минав повільно, дуже повільно. Однак тижні спливали за тижнями, місяці — за місяцями, і нарешті настав день, коли наша сім'я мала покинути Лондон і вирушити в мандри по Англії.

Обидва фургони були свіжо пофарбовані. У них понапихали краму, який треба було продати за літо.

Чого там тільки не було! Просто дивно, як весь цей крам міг поміститися в двох фургонах! Сувої матерії, трикотажні вироби, шапки й капелюхи, косинки, носовички, шкарпетки, жилети, гудзики, кнопки, нитки, вата, вовна для плетіння, голки, ножиці, бритви, серветки, персні, мило, помада, вакса...

Ми з Маттіа бачили, як з підвалу в сараї витягли знайомі нам два тюки, що потрапили в "Двір Червоного Лева" аж ніяк не з крамниць.

Нарешті фургони навантажено, коні куплено. Все було готове до від'їзду.

А що доведеться робити нам? Чи ми залишимося в Лондоні з дідом? Чи станемо продавцями, як Ален і Нед? А може, поїдемо разом з усіма і будемо, як і донедавна, грати за гроші по селах і містах?

Мій батько врешті-решт вирішив, що найбільше грошей ми заробимо, граючи на арфі та скрипці. Сказав він це нам напередодні від'їзду.

— Повернімось у Францію! — знову завів своєї Маттіа. — Скористаймося з першої-ліпшої нагоди і втечімо від Дрісколів!

— А чому б нам не помандрувати по Англії?

— Кажу тобі — з нами скоїться якесь лихо!

— Треба спробувати розшукати пані Мілліган у ч Англії.

— Скоріше можна розшукати її у Франції.

— Спробуймо спочатку в Англії. А там побачимо...

— Їй-право, Ремі, ти заслуговуєш на те, щоб тебе покинути самого в цій Англії. От візьму та й вернуся у Францію сам...

— Вертайся! Я не маю права тебе затримувати, і знаю — ти залишаєшся зі мною тільки тому, що дуже добрий... Вертайся у Францію! Побачиш Лізу, скажи їй...

— Якщо й побачу, то скажу: ти дурень, коли думаєш, що я можу покинути тебе в біді...

І ось ми знову на великих шляхах. Але тепер я вже не вільний піти, куди мені заманеться, і зробити те, що сам схочу. І все ж я залишав Лондон без жалю. Я не бачитиму більше цього "Двору Червоного Лева", цієї ляди, що мимоволі притягала мої погляди! Як часто мені марилося вночі, що крізь віконце в наш фургон ллється червоне світло, і що воно обпікає мені очі,— і я прокидався, безтямний від жаху...

Ми йшли слідом за фургонами. Ми дихали чистим повітрям полів, які милували око зеленими травами й ніжили вухо співом пташок.

Уже в перший день нашої подорожі я мав нагоду бачити, як Дрісколи продають свій крам, що так недорого їм коштував.

Ми добулися до якогось великого села й зупинились на майдані.

Одну з боковиць фургона опустили; на цьому, сказати б, прилавку виставили крам.

— Погляньте на ціни, погляньте на ціни! — вигукував батько.— Таких цін ви ніде не побачите! Я ніколи не плачу за свій крам, отож і продаю його дешево. Власне, не продаю, а віддаю задурно. Погляньте на ціни! Погляньте на ціни!

І я чув, як люди, глянувши на ціни, казали:

— Товари, певно, крадені.

— Він і сам це каже...

Я паленів від сорому. Добре, що люди не дивилися в мій бік. Та Маттіа помітив, що мені соромно, і якось спитав мене:

— Чи довго будеш ти терпіти цю ганьбу?

— Не кажи цього, Маттіа, якщо не хочеш завдати мені ще більшого жалю.

— Я не хочу завдати тобі жалю. Я хочу тільки одного: щоб ми повернулись у Францію. Я попереджав тебе — з нами тут скоїться лихо. І воно таки скоїться незабаром. Адже поліція рано чи пізно зацікавиться тим, чого містер Дріскол так дешево продає свій крам... Вона добереться до твого батька...

— Маттіа...

— Я хочу, щоб тобі з очей спала полуда! І я тобі кажу: нас заарештують з усіма, хоч ми й нічого поганого не зробили. Але як ми доведемо свою невинність? Хіба ми не їмо хліб, куплений за гроші, виручені від продажу краденого краму?

— Ми самі заробляємо собі на хліб,— боязко заперечив я.

— Так! Але водночас ми — спільники людей, які не заробляють грошей чесною працею! Це легко довести, і це буде доведено. Нас засудять так само, як і їх. То як же ми зможемо розшукати твою справжню сім'ю? А пані Мілліган? Отож тікаймо, тікаймо, поки не пізно!

Через кілька тижнів після того, як ми виїхали з Лондона, ми прибули до міста, в околицях якого мали відбутися кінні перегони. В Англії ці перегони — народне свято. За кілька днів наперед на іподром приїздять вуличні гімнасти, цигани, мандрівні торговці. Відбувається щось на зразок ярмарку. Ми теж поспішали, щоб і собі взяти участь у цьому ярмарку: ми з Маттіа — як музиканти, Дрісколи — як торговці.

Батько поставив фургони не біля іподрому, а в місті — певно, сподівався там більше заробити.

Ми з Маттіа пішли подивитися іподром, розташований побіля міста, в степу, порослому вересом. На іподромі вже стояли фургони, ятки, намети, дощані сараї, в яких розмістилися шинки і навіть готелі. Тут і там горіли й диміли багаття, довкола яких юрмилися люди в барвистому вбранні.

Проходячи повз одне з таких багать, над яким висів казанок, ми побачили нашого давнього друга Боба.

Він дуже зрадів із зустрічі. Боб прибув на перегони з двома своїми товаришами. Вони мали намір дати тут виставу з акробатичними номерами, але музиканти, з якими вони домовились, не приїхали. І Боб попросив нас замінити цих музикантів. Виручені гроші будуть поділені між нами п'ятьма, точніше, шістьма: Капі теж дістане належну йому частку.

Маттіа підморгнув мені — мовляв, це чудово! Приймімо пропозицію Боба!

Я погодився.

Ми домовились, що першу виставу дамо завтра.

Та коли я повернувся до міста і розповів про це батькові, він, усупереч тому, що я від нього чекав, мовив:

— Мені на завтра потрібен Капі. Підете без нього.

Я стурбувався. А що як батько знову хоче використати Капі для якоїсь підлої справи?

Проте батько відразу розвіяв мої побоювання.

— У Капі тонкий слух, він усе чує, із нього добрий сторож. Він буде стерегти фургони, бо в цьому шарварку з них можуть щось поцупити. Ви підете грати до Боба самі. І якщо гратимете допізна, то потім приходьте в "Корчму Великого Дуба". Ми знову там заночуємо.

"Корчма Великого Дуба", де ми вже переспали ніч, стояла далеченько від іподрому, серед чистого поля. Втрапити туди було легко — від іподрому до корчми вела пряма дорога. Господар і господиня дуже не сподобались мені — вони мали підозрілий вигляд, — але я промовчав про це. Хіба мої слова щось важили для батька?

Вранці я вивів Капі на прогулянку, нагодував і напоїв його, а потім прив'язав до фургона, який він мав стерегти.

Незабаром ми з Маттіа вирушили до іподрому.

Ми грали аж до вечора. Пучки в мене боліли, ніби їх покололи голками, а Маттіа так довго дув у свій корнет-а-пістон, що вже ледве дихав. Але Боб і його товариші показували свої акробатичні трюки без упину, і нам, хоч-не-хоч, треба було пригравати. Коли настав вечір, я подумав, що ми, нарешті, відпочинемо, та ба! — ми перейшли з намету у великий шинок і виступали аж до півночі. Я грав уже механічно — шарпав струни арфи та й годі.

Маттіа також мало не безтямно дудів у свій корнет. І цьому не було кінця-краю.

Боб і його товариші, певна річ, втомилися ще більше за нас. Деяких трюків вони вже не могли виконувати. Раптом велика жердина, якою вони послуговувалися, впала Маттіа на ногу. Він закричав з болю. На щастя, його не покалічило, але поранило добряче. Він не міг іти.

Ми вирішили, що він переночує у Бобовому фургоні, а я подамся в "Корчму Великого Дуба". Адже мені треба було дізнатися, куди Дрісколи вирушать завтра.

— Не йди туди! Підемо завтра разом,— благав мене Маттіа.

— А якщо ми їх не застанемо в "Корчмі Великого Дуба"?

— То й добре: будемо вільні.

— Ні, так не годиться. Адже в тебе болить нога. Як ми підемо?

— Все одно, Ремі, не йди туди сьогодні! Я боюся.

— Чого?

— Не знаю, чогось страшно за тебе...

— Ні, треба йти. Та вранці я неодмінно вернуся. Ось і арфу тут залишаю...

Я вирушив у путь.

Хоч я й утомився, проте йшов швидко і через півгодини уже був біля "Корчми Великого Дуба". Але я не побачив наших фургонів. Я шукав їх скрізь — надаремно. Стояли дві чи три жалюгідні двоколки з полотняним верхом, здоровий барак із дощок і два криті вози. Коли я підступився ближче, звідти почулося рикання звірів. А гарних, яскравих фургонів сім'ї Дріскол не було...

Я помітив, що одне вікно корчми світилося, і постукав у двері. Мені відчинив господар і спрямував на мене світло ліхтаря. Я побачив, що він упізнав мене, але, замість дати мені пройти, він сховав ліхтар за спину, озирнувся довкола і прислухався.

— Ваші фургони поїхали,— сказав він нарешті.— Твій батько переказав мені, щоб ти, не гаючи часу, йшов у Луїс — вони будуть там.

І, не сказавши більше ні слова, господар зачинив переді мною двері.

Луїс! Я повинен іти в Луїс! Але я не знаю, де він, той Луїс, і як туди йти...

А Маттіа? Як же я покину Маттіа? Ні, треба вертатися на іподром...

Години через півтори я вже лежав у Бобовому фургоні на соломі, поруч з Маттіа. Я коротко розповів йому, що сталося, і заснув, як мертвий.

Прокинувся я дужий і бадьорий. Маттіа ще спав. Чи зможе він іти зі мною в Луїс?

Вилізши з фургона, я підійшов до Боба, який устав раніше за мене і розкладав уже багаття.

Аж раптом я побачив Капі! Його вів до нас на повідку полісмен.

Я став, мов уражений громом.

Капі, впізнавши мене, вирвався з рук полісмена й кинувся до мене.

Підійшов полісмен.

— Це твій собака? — спитав він.

— Мій.

— Тоді я тебе заарештую. І він схопив мене за руку. До нас підійшов Боб.

— Що вам треба від цього хлопця? Чому ви хочете його заарештувати?

— Ви його брат?

— Ні, друг.

— Цієї ночі якийсь чоловік і хлопець залізли крізь вікно до церкви святого Георгія.

З ними був оцей собака, який мав їх остерегти, коли хтось нагодиться. Так воно й трапилось. Заскочені зненацька, злодії втекли у вікно, а собака залишився в церкві. Я був певен, що він допоможе мені знайти злодіїв. Ось один із них. А де твій батько?

Я мовчав, украй приголомшений. Он воно що! Дріскол узяв Капі для того, щоб собака остеріг його, коли він обкрадатиме церкву! Тепер ясно,

чого Дріскол став на постій у "Корчмі Великого Дуба". Зрозуміло й те, чого так несподівано звідти виїхав — рятувався втечею, бо його застукали на гарячому...

А я? Як бути мені? Адже я повинен довести, що не брав участі в крадіжці. А як я це доведу?

Тим часом з фургона зліз Маттіа й, шкутильгаючи, підбіг до мене. Він почув голоси.

— Поясніть полісмену, що я ні б чому не винен, — попросив я Боба. — Я ж був із вами до першої години ночі. Потім я був у "Корчмі Великого Дуба", де розмовляв з господарем, і зразу ж після цього знову прибіг сюди.

Боб переклав мої слова полісменові, але вони його не переконали.

— Саме о першій годині п'ятнадцять хвилин злодії залізли до церкви, — сказав він. — Цей хлопець вийшов звідси о першій чи за кілька хвилин до першої, як він каже. Отже, о першій п'ятнадцять він міг бути в церкві.

— За чверть години звідси до міста не дійдеш.

— Не дійдеш, так добіжиш, — заперечив полісмен. — До того ж, хто доведе, що він вирушив рівно о першій?

— Я доведу. Якщо треба — то під присягою! — вигукнув Боб.

— Ви? А чи варта чогось ваша присяга?

— Я англійський громадянин, — мовив Боб з гідністю. Полісмен знизав плечима.

— Поки там що, я заберу цього хлопця. Хай дасть пояснення перед судом.

Маттіа кинувся до мене.

— Тримайся! — шепнув він мені на вухо. — Ми не залишимо тебе.

І він поцілував мене.

— Забери Капі, — сказав Маттіа по-французьки. Але полісмен зрозумів мене.

— Ні, ні! — заперечив він. — Я забираю собаку з собою. Він мені ще пригодиться. Знайшов одного злодія, знайде й другого.

Отже, мене заарештовано вже вдруге. Але на цей раз мені було дуже соромно. Йшлося ж бо не про безглузде звинувачення в крадіжці власної корови, яке мені легко вдалося спростувати. А як доведу я тепер, що непричетний до крадіжки?

Тюрма, до якої мене привели, була зовсім не схожа на ту захаращену цибулею кімнатчину, в якій мене замкнули колись у Франції. Це була справжня камера із загратованим вікном. Тут стояли тільки ослін та койка.

Я впав на ослін і довго сидів, не в силі поворухнутися. Мене поймав розпач. В якому жахливому становищі я опинився! В яку безвихідь зайшов...

"Тримайся,— сказав Маттіа,— ми не залишимо тебе". Але що може зробити такий хлопчак, як Маттіа? Що може зробити навіть такий чоловік, як Боб? Що можуть зробити вони вдвох?

Я підійшов до вікна і відчинив його, щоб помацати залізні ґрати. Вони були вмуровані в камінь. А стіни! Майже метр завтовшки... Долівка вимощена кам'яними плитами, двері оббиті листовим залізом.

Я знову підійшов до вікна. Воно виходило на невеличкий, вузький двір, що впирався в стіну метри чотири заввишки.

Річ певна, з цієї тюрми не втечеш, навіть коли тобі допомагатимуть віддані друзі. Адже відданістю стіни не проб'єш...

Від хвилювання я не міг заснути, хоч який був утомлений. Вранці мені принесли їжу, але і їсти я не міг. Мене пекла непогамовна спрага, і я безперестану пив воду.

Коли в камеру увійшов тюремник, я відчув полегшення. Може, мене поведуть на допит? Чи навіть на суд, де я доведу свою невинність? З цим питанням я звернувся до тюремника, який не видався мені лихою людиною. Він охоче відповів, що, певно, мене поведуть на суд завтра, а потім спитав і собі:

— Як ви залізли в церкву?

Я став гаряче його запевняти, що не вчинив ніякого злочинства. Та він тільки подивився на мене, знизав плечима й сказав упівголоса:

— Які зіпсуті хлопці в Лондоні!

Ці слова жорстоко мене вразили. Якщо тюремник не повірив, що я ні в чому не винен, то як повірять у це суддя... А проте, у мене ж є свідки — Боб і Маттіа. Суддя повинен вислухати їх і зважити на їхні свідчення.

Та чи прийдуть вони на суд? Адже поки що вони не дали мені про себе знати...

Мені нічого не лишалось, як чекати завтрашнього дня. Та чекати спокійно я не міг. Скільки житиму, буду пам'ятати цю страшну ніч... Який же я був дурень, що не вірив передчуттям і побоюванням Маттіа!

Вранці тюремник увійшов до мене в камеру з мискою і глечиком води. Він сказав, щоб я вмився. Значить, мене таки поведуть на суд.

Умившись, я сів на ослін, але не міг усидіти на місці. Я схопився і забігав по камері, як звір по клітці.

Я намагався обмірковувати, щб буду говорити на суді, але не міг зібрати докупи

думок.

Нарешті повернувся тюремник і звелів мені йти слідом за ним. Проминувши кілька коридорів, ми опинилися перед невисокими дверима. Тюремник відчинив їх.

— Заходь,— сказав він.

В обличчя мені війнуло теплим повітрям. Я почув приглушений шум. Це була зала судових засідань, досить простора, з високою стелею й широкими вікнами. Її ділила на дві частини загородка: одна частина призначалася для суддів, друга — для публіки.

У кріслі на підвищенні сидів суддя. Трохи нижче перед ним сиділо троє підсудків. Це були, як я згодом дізнався, секретар суду, збирач штрафів і прокурор, якого у Франції називають судовим звинувачувачем. Навпроти мене сидів чоловік у мантиї і в перуці — мій адвокат.

У мене є адвокат? Де він узявся? Хто мені його найняв? Невже Маттіа і Боб?

На другому підвищенні я побачив Боба, двох його товаришів, корчмаря і ще кількох незнайомих мені людей. Навпроти сидів полісмен, що заарештував мене, і ще якісь люди. Я зрозумів, що це свідки.

У другій частині зали було повно люду. Внизу, під балюстрадою, я побачив Маттіа. Ми обмінялися поглядами, і мені стало трохи веселіше. Отже, мене будуть захищати. І сам себе я повинен захищати. Головне — не боятися...

Я підвів голову вище і вже не нітився під поглядами людей.

Прокурор забрав слово і кількома словами — він, мабуть, дуже поспішав,— виклав суть справи:

— В церкві святого Георгія вчинено крадіжку. Злодії — чоловік і хлопець — пробралися в церкву по драбині, розбивши вікно. З ними був собака, якого вони взяли з собою, щоб він остеріг їх на випадок небезпеки. Припізнений перехожий — звернуло вже на другу годину ночі,— здивувався, побачивши в церкві світло і почувши зсередини якийсь шум. Він розбудив церковного сторожа. Зійшовся ще народ. Собака загавкав. Поки відчиняли двері, злодії встигли втекти через вікно. Собаку вони покинули в церкві. Полісмен Джеррі, якого не можна не похвалити за кмітливість і старанність, привів цього собаку на іподром, і там собака впізнав свого хазяїна. Ось він перед вами, на лаві підсудних. На слід другого злодія вже натрапили.

Прокурор замовк.

Не обертаючись у мій бік, начеб говорячи до самого себе, суддя спитав, як мене звати, скільки мені років і чим я займаюсь.

Я відповів по-англійськи, що називаюся Френсіс Дріскол, що живу з батьками в Лондоні в "Дворі Червоного Лева" на Беснал-Грін. Потім я попросив дозволу говорити по-французьки, сказавши, що, ріс у Франції, а в Англії живу лише кілька місяців.

— Якщо ти хочеш мене обдурити — марна це справа,— суворо попередив суддя.— Французьку мову я знаю.

Я почав свою розповідь по-французьки. Пояснив, чому не могло мене бути в церкві о першій за північ — адже в цей час я був на іподромі, а о пів на другу був уже в "Корчмі Великого Дуба".

— А де ти був о п'ятнадцятій на другу? — спитав суддя.

— В дорозі.

— Те, що й треба довести. Ти кажеш, що в цей час ішов до "Корчми Великого Дуба", а суд дотримується тієї думки, що ти був у церкві. Вирушивши з іподрому за кілька хвилин до першої, ти зустрівся зі своїм спільником біля церковного муру, де він на тебе чекав з драбиною. І тільки згодом, після того, як крадіжка не вдалася, ти зайшов у "Корчму Великого Дуба".

Я заперечував, намагався довести, що такого не могло бути, але бачив — суддя мені не вірить.

— А як же опинився в церкві твій собака?

— Не знаю. Мого собаки зі мною не було. Я прив'язав його вранці до нашого фургона.

Я не сказав більше нічого, бо не хотів давати їм зброю проти свого батька.

Я подивився на Маттіа. Він подав мені знак говорити далі, але я мовчав.

Покликали першого свідка і сказали, аби він присягнув, що говоритиме саму тільки правду.

Це був добродушний огрядний чоловік, невеличкий на зріст, з червоним обличчям і сизим носом. Незважаючи на це, він мав вельми статечний вигляд. То був парафіяльний сторож церкви святого Георгія.

Він довго й нудно розводився про те, як стурбувався, коли до нього раптом прибігли, стягли з ліжка і сказали, що в церкву залізли злодії. Спочатку він був подумав, що його дурять, але потім збагнув, що такими речами не жартують. Він одягся, і то так квапливо, що від його жилета відірвалося зразу два гудзики. Нарешті він прибіг, відімкнув двері церкви — і кого б ви думали побачив? Собаку!..

Тут мій адвокат, який досі сидів, не озиваючись, підвівся, потряс перукою і забрав слово.

— Хто зачиняв церковні двері ввечері? — спитав він.

— Я,— відповів сторож.— Це мій обов'язок.

— Ви певні цього?

— Коли я щось роблю, то завжди певен того, що роблю.

— А коли не робите?

— Тоді я певен, що не роблю.

— Дуже добре. Значить, ви можете присягнути, що не замикали в церкві собаку?

— Якби собака був у церкві, я його помітив би.

— У вас добрі очі?

— Як у всіх людей.

— А то хіба не ви півроку тому влізли в телячу тушу, яка висіла з розпоротим черевом біля крамнички?

— Не розумію, навіщо питати про це в такої поважної людини, як я? — закричав сторож.

— Будьте ласкаві відповісти на це запитання так, ніби воно й справді дуже важливе.

— Так, я наразився на ту кляту тушу, яку хтозна нащо повісили перед крамничкою!

— Отже, ви її не помітили?

— Я йшов замислившись.

— Ви зачиняли церковні двері, вже пообідавши?

— Авжеж.

— А коли ви влізли в телячу тушу, то також пообідали?

— Та...

— Ви хочете сказати, що тоді не обідали?

— Ні, обідав.

— А за обідом яке пиво пили: слабке чи міцне?

— Міцне.

— Скільки кухлів?

— Два.

— І ніколи більше не п'єте?

— Часом п'ю три.

— А чотири, шість?

— Коли як... Адвокат сів і сказав:

— Цього досить, аби довести, що собаку міг замкнути в церкві сам свідок, який після обіду, буває, так замислюється, що не помічає телячих туш. Оце й усе, що я хотів з'ясувати.

Який чудовий адвокат! Він урятував мене!

А й справді, хіба Капі не могли замкнути в церкві? Могли. Виходить, не я завів його туди. Отже, я не винен, бо єдиний факт, який можна повернути проти мене, відпадає.

Після церковного сторожа питали людей, які разом з ним увійшли в церкву. Вони нічого не бачили, хіба що відчинене вікно, крізь яке втекли злодії.

Потім питали моїх свідків — Боба, його товаришів, корчмаря. Всі вони посвідчили, щб, де і коли я робив тієї ночі. Одного тільки не з'ясували: о котрій точно годині я пішов з іподрому.

Нарешті суддя спитав мене, чи я не хотів би щось сказати на своє виправдання, попередивши водночас: я можу й мовчати, коли вважатиму це за потрібне.

Я відповів, що не винен і віддаю себе в руки правосуддя.

Суддя прочитав протокол свідчень і оголосив, що мене буде переведено в тюрму графства, де я чекатиму рішення головного судді щодо передачі моєї справи до суду присяжних.

Суд присяжних!

Я впав на лаву. О, чому я не послухався Маттіа!

РОЗДІЛ XX. БОБ

Тільки через тривалий час після того, як я повернувся до камери, я збагнув, чому суддя не виправдав мене: він хотів почекати, поки заарештують тих, що обікрали церкву, і з'ясувати, чи був я з ними.

"На їхній слід натрапили",— сказав прокурор. То мені доведеться незабаром сісти

поруч з ними на лаву підсудних? Яка ганьба! Бідна моя голівонька!

Надвечір я почув звуки корнет-а-пістона і впізнав гру Маттіа. Любий мій друг! Він хоче мені показати, що думає про мене.

Звуки долинали з-за стіни навпроти вікна. На жаль, очима не пробити кам'яної стіни... Трохи згодом до звуків корнета долучився шурхіт кроків, гомін юрби, і я збагнув: Маттіа з Бобом дають тут виставу.

Чому вони обрали саме це місце? Невже тут можна зібрати добрі гроші? А може, вони хочуть мене попередити?

Раптом я почув, як Маттіа крикнув по-французьки: "Завтра на світанку!" І одразу корнет заграє ще голосніше. Легко було здогадатись, що слова Маттіа звернені не до англійської публіки. "Завтра на світанку!" — це він сказав мені.

Але що означають ці слова? Я не міг знайти на них відповіді.

Я зрозумів єдине: завтра на світанку я повинен не спати і бути наготові.

Як тільки стемніло, я ліг на свою койку й спробував заснути. Я чув, як десь близько баштовий годинник вибивав час. Нарешті сон зморив мене і поніс на своїх крилах.

Коли я прокинувся, була глупа ніч, на темному небі блищали зорі. Не чути було жодного звуку. До світанку, безперечно, було ще далеко. Невдовзі годинник вибив три рази: отже, я прокинувся надто рано. Все ж я не наважувався більше лягати. А втім, якби й ліг, все одно не заснув би. Надто я був схвилюваний.

Я сидів і лічив удари годинника. Але якими довгими здавалися мені ці п'ятнадцять хвилин між третьою і чверть на четверту, між чверть на четвертою і пів на четверту!..

Притулившись спиною до стіни, я втупив очі в вікно. Нарешті зірка, на яку я дивився, поволі стала блякнути, а небо — яснішати.

Находив ранок. Десь далеко заспівали півні.

Я підвівся, навшпиньках підійшов до вікна й обережно відчинив його.

Але відчинити вікно — це ще не все. Залишалися залізні ґрати, товсті стіни, двері, оббиті листовим залізом. Хіба можна втекти з такої в'язниці?.. І все-таки я сподівався на визволення.

Зорі чимраз блідішали. Я тремтів од ранкового холоду, але не відходив од вікна. Я дивився й дослухався, хоч і не знав, на що дивитися й до чого дослухатись.

Небо стало зовсім ясным, на його тлі вже вирізнялися будинки й дерева.

Ось він, світанок!

Раптом я почув якесь шкряботіння. Я нашорошив вуха. Так, шкряботіння долинали з-за стіни.

Ще мить — і над стіною вигулькнула голова.

Це не Маттіа! Хоч було ще досить темно, я впізнав, хто це. Це був Боб.

— Т-с-с! — шепнув він і подав рукою знак, щоб я відійшов од вікна. Я послухався. В другій його руці я помітив довгу, блискучу, ніби скляну трубку. Він підніс її до рота. Я зрозумів, що це сарбакан⁹. Я почув свист і водночас побачив, як у повітрі пролетіла маленька біла кулька. Кулька впала біля моїх ніг. В ту ж мить Бобова голова зникла, і я більше нічого не чув.

Я кинувся до кульки. Вона була зі щільно скатаного, намотаного на шматочок свинцю паперу. Мені здалося — на папері щось написано, але було ще так темно, що прочитати я не міг. Треба було чекати, поки розвидниться.

9 Сарбакан — духова трубка, що використовувалась як зброя.

Я обережно зачинив вікно і швиденько вклався на койку, тримаючи папірець у руці.

Повільно, навіть дуже повільно, як на мене, надходив ранок. Нарешті на стіни моєї камери впало ясно-рожеве світло.

Я розгорнув кульку і прочитав:

"Завтра увечері тебе повезуть у тюрму графства. Ти їхатимеш залізницею у вагоні другого класу в супроводі полісмена. Сядь біля дверей. Через сорок п'ять хвилин (лічи добре) ваш поїзд сповільнить хід, переходячи на іншу колію. Тоді відчиняй двері і сміливо стрибай вниз. Стрибай якомога далі, витягни руки вперед і постарайся втриматись на ногах. Потім одразу піднімися на горб, що буде ліворуч од тебе. Ми чекатимемо з добрим конем та фургоном. Не бійся нічого. За два дні ми будемо у Франції. Головне — стрибай якнайдалі і втримайся на ногах".

Я врятований! Мене не судитиме суд присяжних! Я навіть не стану перед ним!..

Ну й сміливий же хлопець Маттіа! А який славний цей Боб! Це ж він допомагає Маттіа. "Ми чекатимемо з добрим конем..."

Я ще раз прочитав записку: "Сорок п'ять хвилин після того, як поїзд рушить... горб зліва... втриматись на ногах..." Певно, я стрибну сміливо, хоч би й мав убитися. Краще вмерти, ніж бути засудженим як злодій!..

"За два дні ми будемо у Франції..."

Як це чудово!

Аж тут я згадав про Капі. А з ним як буде? Проте я одразу заспокоївся. Маттіа не покине Капі! Він знайде спосіб визволити його.

Я прочитав записку ще раз і ще, потім узяв її в рот, зжував і проковтнув. Тепер я міг спокійно спати. І я заснув таким міцним сном, що прокинувся тільки тоді, коли тюремник приніс мені попоїсти.

Час минав досить швидко. Другого дня пополудні в камеру ввійшов полісмен і звелів іти за ним. Це був вайлуватий чоловік років п'ятдесяти.

Коли поїзд рушив, я сів біля дверей, якими піднявся у вагон. Сів за ходом поїзда. Полісмен умостився навпроти мене. В купе нас було тільки двоє.

— Ти розмовляєш по-англійськи? — спитав полісмен.

— Трохи.

— А розумієш добре?

— Більш-менш, коли повільно говорять.

— Слухай, хлопче, я хочу дати тобі добру пораду: не хитруй перед правосуддям, визнай свою провину. Цим ти здобудеш загальну прихильність. Нема нічого гіршого, як вислуховувати людину, що заперечує очевидні факти. І зовсім по-іншому ставляться до людини, коли вона щиро у всьому признається... А поки там що, розкажи мені все як було, і я дам тобі крону. Вона тобі згодиться в тюрмі.

Я хотів був йому сказати, що не маю в чому признаватися, але подумав: для мене буде краще, якщо цей полісмен ставитиметься до мене поблажливо. Отже, я промовчав.

— Подумай добре,— провадив полісмен,— і як тільки переконаєшся в слушності моєї поради, поклич мене. Спитай Дольфена. Запам'ятав моє ім'я?

— Авжеж, сер! Спитати Дольфена...

Я став біля дверей, скло яких було опущене, і попросив у полісмена дозволу дивитися на краєвиди. Він сказав, що я можу собі дивитися скільки хочу. Чого йому було боятися? Адже ми їхали швидко.

Холодний вітер дув просто в обличчя, полісмен незабаром одійшов від дверей. Я ж холоду не боявся. Висунувши непомітно ліву руку назовні, я повернув ручку, а правою притримував двері.

Аж ось поїзд засвистів і став стишувати хід. Увага! Я рвучко розчинив двері, стрибнув якомога далі — й опинився у рові. На щастя, мої руки вперлися в порослий дерном схил. І все ж удар був такий сильний, що я втратив тяму.

Коли я очунав, мені здалося, що я ще їду залізницею. Гуркотіли колеса.

Потім я відчув, що лежу на соломі.

Дивна річ! Обличчя в мене було мокре; щось лизало мої щоки й лоб гарячим язиком.

Я розплющив очі. Якийсь собака, поганющий жовтий собака, стояв наді мною і вилизував мене.

Очі мої зустрілися з очима Маттіа, який стояв на колінах біля мене.

— Ти врятований,— сказав Маттіа, відганяючи собаку і цілючи мене.

— Де ми?

— У фургоні. Нас везе Боб.

— Як ти себе почуваєш? — спитав Боб, обернувшись до мене.

— Не знаю. Здається, добре.

— Поворуши руками й ногами.

Я зробив те, що він мені загадав.

— Все добре,— сказав Маттіа.— Кістки не поламані.

— А що зі мною трапилось?

— Ти стрибнув з поїзда, як я тобі й радив, але тебе оглушило, і ти скотився в рів. Бачачи, що тебе немає, Боб збіг із пагорбка, витяг тебе й на руках приніс сюди. Ми вже думали, що ти неживий. Який жах! Яке лихо! Але ти прийшов до тями. Ти врятований!

— А полісмен?

— Він їде собі далі. Адже поїзд не зупинився. Оглянувшись довкола себе, я знов побачив жовтого

собаку, що дивився на мене ніжними очима, такими самими, як очі Капі. Але то не був Капі. Адже Капі — сірий.

— А що з Капі? Де він? — спитав я.

Перш ніж Маттіа відповів, жовтий собака кинувся до мене, радісно повискуючи.

— Та ось він! — відповів Маттіа.— Ми його пофарбували. Я пригорнув Капі до себе і поцілував його.

— Навіщо ви його пофарбували?

— О, таке було!.. Ось послухай...

— Поганяй коня! — перебив його Боб.— Та віжки тримай міцніше. А я тим часом замаскую фургон, щоб його не впізнали на заставах.

Боб познімав з фургона обручі, згорнув брезентове напинало і звелів, щоб я їм накрився. Маттіа він теж наказав сховатися під брезент. Тепер фургон годі було впізнати. Напинала на ньому не було, а замість трьох чоловік сидів тільки один.

— Куди ми їдемо? — спитав я Маттіа, коли він ліг поруч мене.

— В Літлхемптон. Це невеличкий порт на морі. У Боба там брат — капітан судна. Він запливає в Францію, в Ізіньї, набирає там людей і везе їх у Нормандію — по масло та яйця. Якщо ми врятуємося — а ми неодмінно врятуємося! — то будемо зобов'язані цим Бобові. Все зробив він. Що б міг зробити для тебе я, бідний, нещасний? А він усе спланував — і те, що можна вистрелити у вікно тюрми запискою із сарбакана, і те, що ти можеш стрибнути з поїзда... Він умовив своїх товаришів позичити нам коня. Він знайшов судно, яким ми попливемо у Францію. Бачиш, як добре мати друзів!

— А це чия думка — пофарбувати Капі?

— Моя. Але й тут не обійшлося без Боба. Це він дав мені жовтої фарби, щоб я пофарбував Капі, коли ми викрали його в "кмітливого Джеррі", як назвав його суддя. На цей раз він виявився не вельми кмітливим — Капі поцупили в нього з-під самісінького носа... Щоправда, Капі, зачувши мене, майже сам себе визволив.

— А як твоя нога?

— Загоїлася, або майже загоїлася. Мені ніколи думати про неї.

Дороги Англії зовсім не схожі на дороги Франції. Тут і там на них стоять застави, де треба платити гроші за проїзд. Коли ми під'їздили до застави, Боб наказував нам мовчати і не ворухитись. Стражник бачив звичайну двоколку з візником. Боб перемовлявся із стражником кількома жартівливими словами і їхав далі.

Він затримувався під фермера і чудово грав свою роль.

Ми їхали швидко, бо кінь був баский, а погонич із Боба добрячий. Однак нам треба було зупинитися, щоб дати перепочити коневі й погодувати його. Ми не могли стати на постій у заїзді, тож Боб зупинився в лісі. Він розпряг коня і повісив йому на шию мішок з вівсом.

Ніч була темна, і ми не боялися, що нас заскочать зненацька.

Нарешті я міг поговорити з Бобом і подякувати йому за порятунок. Але він не дав мені висловитись так, як я хотів.

— Та ж спершу ви мені допомогли, — сказав він, — потиснувши мені руку.— До того ж, ти — брат Маттіа. А для такого хлопця, як Маттіа, я ладен зробити все...

Я спитав Боба, чи далеко ще до Літлхемптона. Він відповів, що нам ще треба їхати дві години, і треба поспішати, бо братове судно відпливає в Ізіньї щосуботи рановранці, а сьогодні вже п'ятниця.

Ми з Маттіа знов залізли під брезент. Відпочивши, кінь побіг прудко.

— Боїшся? — спитав мене Маттіа.

— Як тобі сказати... Дуже боюся, щоб мене не спіймали. Хіба втеча — не доказ вини? Ось що мене турбує найдужче. Що я сказав би на свій захист?

— Ми багато про це думали, але Боб сказав: за всяку ціну тебе треба врятувати від суду присяжних. От ми і врятували...

— Ви зробили правильно! Хоч би там що, а я вам дуже за це вдячний.

— Не бійся, все буде добре! Коли поїзд приїде на місце, твій полісмен напише рапорт. Але поки вони організують розшуки, мине чимало часу. А нас уже й близько немає! До того ж, їм і на думку не спаде, що ми можемо відплисти з Літтлхемптона.

А тим часом наш кінь, якого спритно поганяв Боб, біг і біг дорогою. Вона була майже пустельна, повози розминалися з нами лише зрідка. Жодна хура чи фургон нас не обігнали. Села, що їх ми проминали, були тихі, у вікнах світилося тільки де-не-де.

Самі лиш собаки гавкали нам навздогін. Коли Боб на часинку зупинив коня, щоб дати йому відпочити, ми зішли з воза і приклалися вухом до землі — слухали, чи не женуться за нами. Але навіть Маттіа, в якого слух був багато тонший, ніж у нас, не почув ніякого підозрілого шуму. Тиша і темрява...

Ми знов залізли під брезент, але вже не для того, щоб нас не бачили, а для того, щоб захиститися від холоду. Море було недалеко, і від нього віяв пронизливий північний вітер.

Незабаром ми побачили перед собою світло, яке то зникало, то блискало через рівні проміжки часу. То був маяк. На нього ми й взяли курс.

Боб придержав коня і, з'їхавши на якийсь путівець, пустив його ступою. Потім він зішз з воза, наказав, щоб ми сиділи на ньому й добре тримали коня, а сам пішов розвідати, чи його брат, бува, не відчалив і чи зможемо ми, не наражаючись на небезпеку, зійти на його судно.

Як по правді, мені здавалося, що Боба немає дуже довго. Ми з Маттіа сиділи мовчки й слухали, як на піщаний берег накочуються хвилі й розбиваються з монотонним шумом. Маттіа цокотів зубами. Мене теж проймав дроз.

— Це від холоду, — прошепотів Маттіа.

Проте, гадаю, ми тремтіли не від холоду, а від хвилювання.

Нарешті ми почули кроки на дорозі. Безперечно, це повертався Боб. Зараз вирішиться моя доля.

Боб був не сам. Коли він підійшов до нас ближче, ми побачили того, хто його супроводив: то був чоловік у клейончатій куртці й вовняному ковпаці, який щільно облягав його голову.

— Це мій брат, — сказав Боб. — Він охоче візьме вас на судно і сам проведе вас туди. Отже, прощаймось.

Я хотів подякувати Бобові, але він зупинив мене на півслові:

— Про що тут говорити! Люди повинні допомагати одне одному... Ми ще колись побачимось. Я щасливий із того, що став у пригоді Маттіа.

Ми подалися слідом за Бобовим братом і невдовзі вийшли на тихі вулиці міста. Завернули раз, другий — і опинилися на набережній. Морський вітер обвіяв наші обличчя. Бобів брат показав рукою на готове до відплиття судно, оснащене шлюпками. Ми зрозуміли — це його судно.

Через кілька хвилин ми зійшли на борт. Капітан примусив нас спуститися в маленьку каюту.

— Я відчалю не раніше, як за дві години,— сказав він.— Не виходьте з каюти. Сидіть тихенько.

Тільки-но він замкнув на ключ двері, Маттіа кинувся мене обнімати. Він уже не тремтів.

РОЗДІЛ XXI. "ЛЕБІДЬ"

На судні протягом якогось часу панувала тиша. Тільки вітер шумів у щоглах та хлюпотіла вода, плескаючи в підводну частину судна. Але мало-помалу судно оживало. На палубі залунали кроки, забряжчали троси, зарипіли блоки, закрутилася лебідка, перемотуючи ланцюги. Потім підняли вітрила, заскрипіло кермо, і раптом судно, нахилившись на лівий бік, гойднулося. Ми відчалили.

Я врятований!..

Нас стало хитати. Хитавиця чимдалі посилювалась. Судно то орало носом хвилі, то здійсмавалось на їхні гребені. Зненацька хвилі вдарили у форштевень і в правий борт.

— Бідний Маттіа! — озвався я до свого друга і взяв його за руку.

В цю мить двері нашої каюти відчинилися.

— Якщо хочете піднятися на палубу,— сказав Бобів брат,— то будь ласка. Небезпека минула.

— А де менше відчуваєш морську хворобу? — спитав Маттіа.

— Лежачи в каюті.

— Дякую. Тут я й лежатиму.

— Юнга принесе все, що тобі буде потрібне,— мовив капітан.

Я хотів залишитись з Маттіа, але він сказав, щоб я йшов на палубу.

— Не турбуйся за мене. Головне — ти врятований,— додав Маттіа.— Тепер мені байдуже навіть до морської хвороби.

На палубі я обіруч учепився за якийсь канат, а то не встояв би на ногах. Скільки сягало око, на морі вирувала біла піна. Наше судно мчало, перехилившись набік — здавалося, воно от-от перекинеться. Але воно не перекидалося. Навпаки, гнане західним вітром, воно линуло вперед і вперед.

Я оглянувся на берег. Тьмяні цяточки — вогні порту — чимраз віддалялися і один по одному зникали. Прощай, Англіє!..

— Якщо вітер не зміниться,— мовив до мене капітан,— то ми прибудемо в Ізіньї ввечері. "Екліпс" — гарний вітрильник.

Цілий дені у морі! Бідний Маттіа!..

"Екліпс" причалив у Ізіньї пізно ввечері. Капітан дозволив нам переночувати на судні. Вранці ми, подякувавши, розпрощалися з ним.

— Якщо схочете повернутись у Англію,— сказав капітан, міцно потиснувши нам руки,— то "Екліпс" відпливає звідси кожного вівторка.

Це була вельми ласкава пропозиція, але нам не хотілося скористатися з неї.

Ми повернулись у Францію такі само бідні, як і виїхали з неї кілька місяців тому. Добре, що хоч Маттіа не забув узяти мою арфу, яку я залишив у Бобовому фургоні. На щастя, в Маттіа було дванадцять франків. До них додалися гроші, що їх ми заробили, коли грали для Боба та його товаришів. Усього в нас було сорок франків. На якийсь час їх мало вистачити. Маттіа хотів був віддати ці гроші Бобові, але той не взяв, сказавши, що за послуги, зроблені в ім'я дружби, не платять.

Зійшовши з "Екліпса", ми насамперед подалися до крамниці. Купили старий солдатський речовий мішок, дві сорочки, дві пари панчіх, мило, гребінець, нитки, гудзики й головне — карту Франції.

Куди тепер іти? В який бік? По якій дорозі?

— Мені байдуже, куди йти,— сказав Маттіа.— Праворуч — то й праворуч, ліворуч — то й ліворуч. Але в мене є до тебе одне прохання.

— Кажи яке...

— Я прошу тебе, щоб ми весь час ішли понад якоюсь річкою або каналом. Маю одну думку...

Я не спитав, що то за думка, і Маттіа, якусь мить помовчавши, повів далі:

— Коли Артур був хворий, пані Мілліган возила його на баржі. Саме тоді ти й здибався з ними...

— Артур уже не хворий.

— Так, йому краще. Але він був дуже хворий, і тільки турботи матері повернули його до життя. Тож я гадаю: для того, щоб Артур зовсім одужав, пані Мілліган і тепер возить його на "Лебеді" по річках і каналах.

І можна сподіватися: якщо ми йтимемо понад річкою чи каналом, то врешті-решт побачимо "Лебеда".

— Хіба ми знаємо, чи "Лебідь" у Франції?

— Звичайно, не знаємо. Але "Лебідь" не може плавати морем! Отже, найвірогідніше, він таки у Франції. Ми повинні знайти пані Мілліган! Варта справа заходу!..

— А Ліза, Алексіс, Бенжамен?

— Ми навідаємо їх після того, як розшукаємо пані Мілліган. Ремі, вирушаймо в дорогу! Давай сюди карту. Гляньмо, яка річка до нас найближча...

Ми розіслали карту на траві.

— Найближча до нас річка — Сена,— сказав я.

— Ну, що ж, ходімо понад Сеною...

— Сена протікає через Париж...

— То й що?

— Як то що?! Віталіс мені колись казав: якщо хочеш когось знайти, шукай його в Парижі... Якщо англійська поліція мене розшукує, то в Парижі вона неодмінно мене

зловить! Задля цього не варто було тікати з Англії...

— Хіба англійська поліція може схопити тебе в Парижі?

— Не знаю. Але ризикувати, мабуть, не слід.

— А хіба не можна йти понад Сеною аж до Парижа, а потім обійти його й знову вийти до Сени? Мені теж не хочеться здибатись з Гарафолі...

— Отож-то.

— Так і підемо. А по дорозі розпитуватимемо про "Лебеда". Він дуже примітний, і якщо хтось його бачив на Сені, ми про це довідаємося. Коли ж ми не знайдемо його на Сені — будемо шукати на Луарі, на Гароні, на інших річках. Я певен — ми знайдемо "Лебеда"!

Мені було нічого заперечити Маттіа.

А як бути з Капі? Я не міг звикнути до його огидного жовтого кольору. Тож ми купили рідкого мила і в пер-шій-ліпшій річечці влаштували Капі купіль. Проте фарба нашого друга Боба була дуже міцна, і нам довелося купати Капі раз, і другий, і третій, поки він знову став сірий.

Надвечір ми вийшли до Сени.

Коли з висоти горба, порослого лісом, Маттіа побачив її води, вітрильники й пароплави, які пливли по ній, він сказав, що дуже хотів би поплисти на одному з цих суден поміж зелених берегів.

— Я певен — саме по Сені пані Мілліган возить Артура! — вигукнув він насамкінець.

Ми спитали про "Лебеда" в людей з найближчого села. Та нам сказали, що баржі з верандою тут не бачили.

Не бачили "Лебеда" і в Руані, і в Бльбефі, і в Позі. Тільки в Шарантоні нам уперше сказали, що судно з верандою, схоже на плавучий дімок, пропливало тут.

Маттіа застрибав із радощів, потім схопив скрипку й загравав туш.

Я тим часом далі розпитував річковиків про "Лебеда" і почув, що він проплив мимо Шарантона вгору по Сені місяців зо два тому.

Отже, тепер "Лебідь" далеко. Але це байдуже. Ми наздоженемо його!..

Ми вирушили далі. В Монтеру знову заходилися розпитувати про "Лебеда" й дізналися, що він поплив до Іонни. Ми дуже зраділи — адже Іонна протікає через Дрезі, тож у нас буде нагода навідати Лізу. А від Лізи довідаємось про пані Мілліган та Артура...

Досі ми йшли, майже не зупиняючись і не даючи концертів. Жили на ті сорок франків, що привезли з Англії.

Ми ощадили їх як могли. Маттіа сказав, що він не їстиме м'яса: мовляв, у таку спеку це шкідливо. І ми задовольнялися на обід скибкою хліба, грудочкою масла і одним крутим яйцем, розрізаним навпіл.

Часом Маттіа казав мені мрійливо:

— От якби в пані Мілліган і досі була та сама куховарка, яка пекла тобі такі смачні пироги з варенням! Так мені хочеться пирогів з абрикосами! Яблучні тістечка я їв, а от

пирогів з абрикосами не куштував...

Скрізь ми розпитували про "Лебедя". Його багато хто бачив. Нам розповідали про нього і про пані Мілліган, англійську даму, дуже гарну та добру, і про її сина. Казали, що він лежить на ліжку, поставленому на веранді, в затінку зелені й квітів. Проте інколи він і встав. Отже, Артурові краще!

Ми наближалися до Дрезі. Ще два дні, ще один, ще кілька годин...

І ось нарешті ліс, де минулої осені ми гуляли з Лізою.

Ми наддали ходи, майже побігли. А Капі помчав уперед. То й добре — він попередить Лізу про наш прихід, і вона вийде нас зустрічати!

Але через кілька хвилин Каці повернувся і, зічений, подріботів позаду нас.

Що сталося? Де ж Ліза?

Нарешті ми підійшли до будиночка тітки Катрін. Двері були відчинені, і в кухні ми побачили якусь незнайому жінку.

— А де пані Сюріо? — спитали ми в один голос. Жінка подивилася на нас так, ніби ми спитали про

якусь нісенітницю.

— Її тут більше немає, — відповіла вона за якусь хвилину.

— А де ж вона?

— В Єгипті.

Ми розгублено презирнулися. Маєш! Правду кажучи, ми не знали, що таке той Єгипет і де він є. Десь за морями, чи що?..

— А Ліза? Ви знаєте Лізу?

— Ще б пак! Ліза попливла на барці з англійською дамою...

Ліза на "Лебеді"! Чи нам це не причулося? Аж тут жінка спитала:

— А ти часом не Ремі?

— Ремі.

— Он як! Тож коли Сюріо потонув...

— Потонув?!.

— Потонув біля греблі... Упав у воду, його зтягло під баржу, а там зачепився за гвіздок. Таке буває... Катрін дуже побивалася. До того ж, вона залишилася зовсім без грошей. Бідувала... І от їй запропонували піти на службу аж у Єгипет — доглядати дітей пані, в якої вона була колись годувальницею. Та вона не знала, куди подіти Лізу — свою маленьку племінницю... Аж якось увечері сюди припливла баржа з верандою. На баржі була дама-англійка і хворий хлопчик — її син. Вони розговорилися з Катрін. Виявилось, що дама якраз підшукує дитину до компанії своєму синові, щоб йому не було нудно самому на баржі. І вона попросила віддати їй Лізу. Сказала, що буде опікуватися нею, вилікує її... Така добра дама, така прихильна до бідних людей!.. Катрін погодилася. І коли Ліза відпливла на тій баржі з дамою та її сином, сама поїхала в Єгипет. Наглядачем шлюзу приставили мого чоловіка, і ми перебралися в цей будиночок. Та Катрін, від'їжджаючи, на прохання Лізи, сказала, щоб я розповіла все це хлопчикові, якого звуть Ремі, коли він сюди завітає...

Я був такий приголомшений, що в мене відібрало мову. Але Маттіа не розгубився.

— А куди попливла та англійка? — спитав він.

— Чи то на південь Франції, чи в Швейцарію. Ліза мала мені написати адресу. Але лист поки що не надійшов...

РОЗДІЛ XXII. МРІЇ ЗБУЛИСЯ

Я все ще не міг здобутися на слово. Тож Маттіа відповів за нас обох:

— Щиро дякуємо вам, пані!

Легенько штовхнувши, він вивів мене з кухні.

— Уперед! — вигукнув він.— Уперед! Тепер ми зустрінемося не тільки з пані Мілліган та Артуром, а і з Лізою. Нам справді пощастило!

І знову ми вирушили в путь. Ми поспішали. Зупинялись тільки на ночівлю або коли давали концерт, щоб заробити кілька су.

В Десізі, де Нівернейський канал впадає в Луару, ми знову спитали про "Лебеда". Виявилося, що він поплив обвідним каналом. Ми пішли понад —цим каналом і добулися аж до Діжона. Понад Центральним каналом вийшли на Шалон, а звідти — на Ліон.

В Ліоні довелося затриматись. Ми не знали, куди далі попливе "Лебідь" — на південь Франції чи в Швейцарію.

Ми розпитували моряків, човнярів. Нарешті довідалися: "Лебідь" поплив у Швейцарію. Ото ми пішли за течією Рони.

— Із Швейцарії рукою подати до Італії,— сказав якимось Маттіа.— Чом би нам не завернути в Лукку? Як би зраділа Крістіна!

Бідний Маттіа! Він допомагає мені розшукувати тих, кого я люблю, а я не роблю нічого для того, щоб він міг обійняти свою сестричку!..

Від Ліона й далі ми стали швидше наздоганяти "Лебеда", бо судну підніматися Роною з її швидкою течією не так легко, як Сеною. В Кюзі "Лебідь" був тільки на шість тижнів раніше за нас. І все ж, вивчаючи карту, я став сумніватися, чи ми наздоженемо його, перш ніж він попливе в Швейцарію. Я ж бо не знав, що до Женевського озера по Роні не допливеш, і уявляв собі, що пані Мілліган таки попливе туди на "Лебеді".

Ми прибули в Сейсаль, місто, поділене надвоє річкою, через яку перекинуто міст.

Ми зійшли на берег. Як же я здивувався, коли побачив "Лебеда"!

Так, це він! Але він виглядав як покинутий корабель. Він стояв на якорі, вікна й двері були позачинювані, на веранді не було квітів.

Що трапилось? Що сталось із Артуром?

Ми кинулись розпитувати чоловіка, який стеріг "Лебеда". Він сказав нам таке:

— Дама-англійка, що подорожувала цією баржею з двома діточками — паралізованим хлопчиком і німою дівчинкою,— тепер у Швейцарії. Вона залишила баржу тому, що далі по ній Роною не можна плисти. Вона разом з дітьми поїхала в Швейцарію коляскою. Восени вона повернеться на "Лебеда", спуститься аж до моря й перебуде зиму на півдні.

— А де саме в Швейцарії мала намір зупинитися ця дама?

— На березі Женевського озера. Десь у Веве, чи що... Хотіла найняти там будиночок. Але я не знаю напевне...

Вперед! Тепер наш шлях лежить у Швейцарію. Спершу — в Женеву. Купимо карту й поглянемо, де те Веве. Потім підемо туди. А там уже знайти пані Мілліган буде дуже легко.

Через чотири дні ми вже були у Швейцарії. Прийшли туди без єдиного су в кишені. Одяг наш зно сився, черевики стопталися.

Але виявилось, що Веве — це не село. Це місто, і до того ж, досить велике місто. Його околиці сягають аж до Вільнева. Про пані Мілліган, тобто про даму-англійку з паралізованим хлопчиком і німою дівчинкою, ніхто не знав.

Ми вирішили обійти всі будинки, де живуть іноземці. Заразом будемо давати на вулицях концерти й заробляти в такий спосіб гроші.

За день ми обійшли Веве й зібрали сякі-такі гроші. Але пані Мілліган не знайшли.

На другий день ми подалися в околиці Веве. Простували по вулицях куди очі дивляться, зупинялися й грали під вікнами чепурних будиночків. Проте знову наші пошуки виявились марними.

Тоді ми подалися до Кларана й Монтре. Ми були стурбовані, але надії не втрачали. Були певні: не сьогодні-завтра ми зустрінемося з пані Мілліган, Артуром і Лізою.

Ми йшли по дорогах, огорожених живоплотами, по стежках, протоптаних у виноградниках, по тінистих доріжках, обрамлених крислатими каштанами. Ми бачили металеві огорожі, дерев'яні паркани, за якими стояли чепурні будиночки, зеленіли садки з посиланими піском алейками, з барвистими квітниками. Майже всі будиночки виходили вікнами на озеро.

Якось пополудні ми давали свій концерт посеред вулиці. Перед нами була кована брама, а позаду — мурована стіна. Я голосно співав свою неаполітанську пісеньку. Проспівав уже перший куплет і збирався співати другий. Аж раптом за стіною хтось крикнув, а потім підхопив мою пісеньку.

Голос був дивний — гарний, ніжний, але дуже кволий.

— Хто це?!

— Артур? — прошепотів Маттіа.

— Ні, це не Артурів голос...

А тим часом Капі радісно повискував і стрибав на стіну.

— Хто там співає? — вигукнув я.

І той самий голос зненацька озвався:

— Ремі?

Моє ім'я! Я і Маттіа зачудовано Perezирнулися. В ту ж мить я побачив, як за живоплотом у кінці стіни хтось вимахує білою хусткою.

Ми побігли до живоплоту.

Ліза! Хусткою махала Ліза!

Нарешті! Ми знайшли Лізу! Ми знайшли пані Мілліган та Артура! Яке щастя! Але хто ж то співав?

Ось про що ми спитали в Лізи насамперед.

— Це я співала,— відповіла вона. Ліза співає! Ліза говорить!

Щоправда, я багато разів чув од Акена, що до Лізи якогось дня повернеться мова. Найімовірніше, це станеться від сильного хвилювання, потрясіння. Але я не дуже в це вірив.

І це таки сталося. Сталося чудо! Вона говорить!

Вона заговорила, коли побачила мене. Може, вона думала, що мене вже немає на світі, що я навіки пропав.

Я схвилювався так, що мусив схопитися за гілку живоплоту, аби не впасти.

— А де пані Мілліган? — спитав я.— Де Артур?

Ліза заворушила губами, але годі було зрозуміти, що вона каже. Їй було ще важко розмовляти...

Але я вже помітив на алеї в саду коляску, яку котив слуга. В колясці лежав Артур, слідом за коляскою йшла пані Мілліган, а поруч з нею... поруч з нею Джеймс Мілліган!

Я враз присів за живопліт і пошепки звелів Маттіа, щоб він зробив те саме, не подумавши навіть, що Джеймс Мілліган не знає мого друга в обличчя.

За якусь мить я схаменувся і подумав, що Ліза, певно, дуже вражена тим, що ми раптом десь ділися.

Трохи підвівшись, я зашепотів:

— Не треба, щоб Джеймс Мілліган мене бачив, бо він вирядить мене назад до Англії...

Ліза злякано зняла вгору руки.

— Не кажи нікому, що бачила нас,— шепотів я далі.— Завтра о дев'ятій ранку ми знову будемо тут. Постарайся прийти сама. А зараз іди в сад...

Ліза завагалася.

— Иди, благаю тебе, а то я пропав!

Ми з Маттіа побігли попід стіною і сховалися у винограднику. Тут нам ніщо не загрожувало, і можна було нарешті про все поговорити.

— Ремі,— сказав Маттіа, вислухавши мене,— а чого нам чекати до завтра, щоб побачитися з пані Мілліган? За цей час Джеймс Мілліган може вбити Артура. Я піду до неї зараз же і все їй розповім... Джеймс Мілліган ніколи мене не бачив, тож нема чого боятися, що він згадає тебе і сім'ю Дрісколів. А там уже хай пані Мілліган вирішує, що далі робити...

Я пристав на пропозицію Маттіа.

Лежачи на моху, я довго чекав, поки повернеться Маттіа, питаючи себе, чи не зробили ми помилки, аж коли нарешті побачив: Маттіа йде до мене в супроводі пані Мілліган.

Я підбіг до неї, схопив її простягнуту руку й поцілував. Але вона обійняла мене й ніжно поцілувала в чоло.

— Бідний, дорогий мій хлопчику! — сказала вона. Відкинувши в мене з лоба пасмо волосся, пані

Мілліган стала пильно вдивлятися в моє обличчя.

— Так... так...— шепотіла вона.

— Дитино моя,— сказала вона трохи згодом, не зводячи з мене очей,— твій друг розповів про дуже важливі речі. Розкажи й ти мені все, що стосується твого приїзду в Лондон, у сім'ю Дрісколів, і про відвідини Джеймса Міллігана!

Я розповів їй усе як було. Пані Мілліган слухала напрочуд уважно, так і не зводячи з мене очей.

Коли я скінчив свою розповідь, вона довго дивилася на мене мовчки, а потім сказала:

— Все це надзвичайно важливе для тебе, для всіх нас! Ми повинні тепер діяти дуже обережно, порадившись перше з досвідченими людьми. Але відсьогодні вважай себе товаришем, другом,— на якусь мить вона завагалася,— ба навіть братом Артура... Тебе і Маттіа відвезуть у Террітет, у готель "Альпи". Я вже вирядила посланця, щоб він замовив вам кімнату. Там ми з вами й побачимось. А тепер я мушу вас залишити.

Вона знову обійняла мене і, подавши руку Маттіа, швидко пішла.

— Що ти розповів пані Мілліган? — спитав я.

— Все, що вона оце тобі розповіла, і ще дещо... Яка вона добра!

— А ти бачив Артура?

— Тільки здалеку. Здається, він славний хлопець... Я далі розпитував Маттіа, але він відповідав стримано, навіть ухильно.

Через дві години нас привезли в готель "Альпи". Слуга провів нас у кімнату.

Яка чудова кімната! Вікна виходили на терасу, що висіла над самісіньким озером. З тераси відкривався прегарний краєвид.

Коли ми повернулися в кімнату, слуга спитав, чого б ми хотіли на обід.

— У вас є солодкі пироги? — спитав Маттіа.

— Є з ревенем, з полуницями, з порічками.

— Чудово! Принесіть нам пирогів!

— Усіх трьох сортів?

— Атож!

— А печеню? А салат?

— Несіть усе, що самі схочете.

Коли слуга вийшов, Маттіа мовив усміхаючись:

— Гадаю, тут ми пообідаємо краще, ніж у Дрісколів!

Другого дня до нас прийшла пані Мілліган. Вона сказала, що Ліза пробує говорити: лікар певен, що вона вже одужала. Посидівши з нами годину, пані Мілліган подалася додому, знову ніжно поцілувавши мене на прощання.

Так вона навідувала нас чотири дні. На п'ятий день замість пані Мілліган прийшла служниця. Я знав її ще з часів перебування на "Лебеді". Вона сказала, що пані чекає нас у себе.

Ми сіли в екіпаж, який чекав нас унизу, і поїхали до пані Мілліган. Капі їхав із нами.

Нас провели в кімнату, де я побачив пані Мілліган, Артура й Лізу.

Артур простяг до мене руки. Я підбіг і обійняв його. Я поцілував також Лізу. Пані Мілліган сама мене поцілувала.

— Нарешті! Нарешті ти можеш зайняти місце, яке тобі належить! — вигукнула вона.

Вона відчинила двері в сусідню кімнату, і я побачив матінку Барберен. Матінка тримала в руках білу кашемірову шубку, мереживний чепчик, плетені черевички.

Я кинувся до неї. Ми обійнялися. Тим часом пані Мілліган щось сказала слугі. Я почув ім'я Джеймса Міллігана і зблід.

— Нічого не бійся! — сказала пані Мілліган. — Підійди до мене і дай мені свою руку.

Двері відчинилися, ввійшов Джеймс Мілліган. Він усміхнувся, показуючи свої гострі зуби. Та коли він побачив мене, його усмішка вмить зникла.

— Я покликала вас, — промовила пані Мілліган повільно, — щоб познайомити з моїм старшим сином, якого мені нарешті пощастило знайти. Ось він. Але ви вже його знаєте, бо ви приходили навести довідки про його здоров'я до чоловіка, який його колись викрав.

— Я не розумію... — пробелькотів Джеймс Мілліган.

— Цей чоловік сидить тепер у тюрмі. Його покарано за те, що він обікрвав церкву. Ось його лист. Він пише, як викрав дитину, як підкинув її на вулиці Бретей, як обрізав мітки на одязі... Ось і одяг. Його зберегла прекрасна, шляхетна жінка, що виховала мого сина. Хочете прочитати листа? Хочете подивитись на одяг?

Джеймс Мілліган стояв як укопаний. Потім він попрямував до дверей, але перш ніж вийти, оглянувся.

— Побачимо, що скаже суд з приводу цієї вашої підставної дитини!

— Позивайте нас! Що ж до мене — я не збираюся притягати до відповідальності брата мого чоловіка...

Двері за дядьком зачинилися. І я нарешті кинувся в обійми моєї матері.

Коли ми трохи заспокоїлись, до мене підійшов Маттіа.

— Скажи своїй мамі, що я зберіг таємницю, — мовив він.

— То ти все знав?!

Замість нього відповіла моя мати:

— Коли Маттіа мені все розповів, я наказала йому мовчати, бо в мене ще не було певних доказів того, що бідний Ремі — мій син. Я повинна була добути ці докази. І я їх добула! Синочку мій, моя дитино! Віднині ти житимеш з матір'ю, з братом і з тими, — вона показала на Лізу й Маттіа, — хто любив тебе і не покинув у біді. Ми ніколи не розлучимось!

Минули роки — чимало років. Спливли вони швидко, бо склалися з чудових, безхмарних днів.

Я живу в Англії в гарному будинку. І зі мною живуть найдорожчі, найближчі мені люди: моя мати, моя дружина — Ліза, мій друг — Маттіа. Нещодавно в нас знайшовся син. Ми назвали його Маттіа. Глядить його матінка Барберен.

І мій брат Артур живе з нами. Він зовсім одужав, став гарним міцним юнаком.
Ми всі дуже щасливі.